

Բ. ՍԵՅԻՆՆՅԱՆ



ՔՐԻՍՏՈՍ



ՀԱՅԴԵՎՈՐԱՆ

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

ԲԵՆԻԿ ՍԵՅՐԱՆՅԱՆ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

Ծ Ի Ր Ա Ն Ա Ք Ա Ր



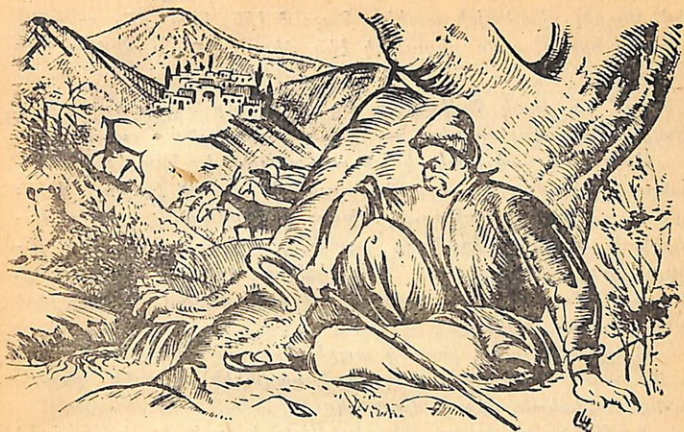
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ * 1946

Обязательный экземпляр

4039
A 29670

Շապիկը և իլյուստրացիաները
եկարիչ ԱՐՍՄ ԿՈՋՈՅԱՆԻ

БЕНИК СЕЙРАНЯН
Ц И Р А Н А К А Р
Сборник новелл и рассказов
(на армянском языке)
Армгиз, Ереван, 1946



ՎԵՐԱԴԱՐՉԱԺ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նրկնահաս սարեր ունի Գուգարքը՝ մշուշ երազը ճակատ-
ներին, ցողաթաթախ հովիտներ ունի, որոնք ծաղկի բուրմունք
են խնկարկում, մուրազ աղբյուրներ ունի՝ ջրերն այնքան սառը,
որ եթե մատդ մեջները թաղես՝ սառույց կկտրի:

Բայց հովիվ Սեփոյի համար ուրիշ էր Կաղնուտաղբյուրը՝
ձորերից ու անտառներից վեր, ամպերի ծոցում տարածված այդ
ընդարձակ սարավանդը, ուր փարթամորեն աճած եղախոտի մեջ
մի ծաղիկն ասես մրցում է մյուսին, ուր ոչխարի պտուկից կա-
թի տեղ յուզ է ծորում, իսկ բուրդն այնքան մաքուր է, քնքույշ,
որ կարելի է առանց գզելու իլիկի բերանը տալ:

Սեփոյի խորհրդով կոլխոզն այդտեղ էր հիմնել իր ֆերման,
և Սեփոն, գարունը բացվելուն պես, քոչ ու քարվան կապած,
հոտը քշում էր Կաղնուտաղբյուր, մնում մինչև ուշ աշուն ու
ձյան փաթիլների հետ իջնում գոմահանդ:

Նիհար ու բարձրահասակ մարդ էր Սեփոն, ցրտից ու քա-

մուց սեւեւացած՝ ինչպես լծնացուն խանձես ու ցից դնես: Բլրա-
ձեւ ծիւծիւ փափախի տակից նայում էին նրա հեղ ու բարի-
աչքերը, որոնք ասես ընդունակ էին միայն շոյելու դիմացինին:
Լուակյաց մարդ էր Սեփոն, չխոսեցնեիր՝ օրերով չէր խոսի:
Գլուղում նա միակ հովիվն էր, որ սրինգ չէր նվագում: Բայց և
միակ հովիվն էր, որ գելի ու գողի բերանը ոչխար տված չկար:
Ամուսնուն հակառակ, կարճ ու հաստիկ էր նրա կինը՝ Մա-
րանը: Տան ամբողջ հոգսը համարյա թե ընկած էր նրա վզին:
Ամառը սար կբարձրանար, կաշխատեր ֆերմայում, աղատ ժա-
մերին էլ կօգներ ամուսնուն, կպտտվեր ոչխարի հետ: Իսկ գի-
շերը, դործն ավարտելուն պես կգնար ոչխարի հանգրվանը,
կնստեր ամուսնու մոտ, որպեսզի Սեփոն գլուխը մի քիչ ցած
դներ, աչքերը փակեր:

Այսպես հաշտ ու խաղաղ ապրել էին ամուսինները, հույսով
ու մուրադով մեծացրել իրենց միակ զավակին՝ Աշոտին, վայելել
իրենց հովվական արդար վաստակը:

Եվ Կաղնուտաղբյուրը ինչպես Սեփոյի, այնպես էլ Մարանի
համար դարձել էր հայրական օջախի պես նվիրական մի վայր:
Այդտեղ էր ծնվել Աշոտը, այդտեղ էր կարկաչել նրա մանկու-
թյունը: Ծիշտ է, երբ Աշոտը մեծացել, տրակտորիստ էր դարձել՝
կտրվել էր Կաղնուտաղբյուրից, բայց էլի ամառ չէր անցնի, որ
նա այցի չգար ծնողներին, չմնար նրանց մոտ և Սեփոյի ընտա-
նիքը Կաղնուտաղբյուրում խաղաղ իրիկնահացի շնատեր:

Սեփոյի ու Մարանի միակ մտահոգությունը Աշոտն էր: Նշա-
նի հասած, շիմշատ բոլով, թուխ աչք-ունքով մի տղա՝ տրակտո-
րիստ աղջիկների մեջ: Ի՞նչեր ասես, որ չէր պատահի: Ահա թե
ինչու ամուսինները ձգտում էին շուտ պսակել իրենց միակ որ-
դուն, գլուղի մի շեն օջախից մի հալալ վաթնակեր բերել տուն:
Սեփոյի հարկի տակ վաղուց մի մեծ ուրախություն չէր եղել:
Իսկ այժմ միջոցները ներում էին. Սեփոյի և Մարանի առատ
վաստակից բացի, Աշոտն ամեն աշնան տուն էր բերում տասնյակ
փթերով հացահատիկ:

Մարանը Սեփոյի մոտ հաճախ էր խոսք գցում որդու հարս-
նացուի մասին: Բայց Սեփոն ո՞ւմ աղջիկն էր ձանաչում, որ ինչ
ասեր: Նա այդ ընտրությունը թողել էր Աշոտին ու Մարանին:
Իսկ ինքն իր սրտի խորքում ուխտել էր՝ որդու հարսանիքն ան-

պայման Կաղնուտաղբյուրում կատարել: Կաղնուտի էն մե՛ծ ու շքավոր կաղնքու ճյուղից երեք ոչխար շախկա տալ, էն ծառի, որի արմատների արանքից բլդում են աղբյուրի հավերժահոս ջրերը: Գյուղից տակառով գինի բերել, թոցներով միրգ, լոշ թխել ու սեղան բացել կաղնու ստվերում, ընկերովի, բարեկամովի վայելել Աշոտի հարսանիքը: Նա իր այդ միտքը մանկան հրապուրանքով հայտնել էր Մարանին:

— Մուրազ ա, կնիկ, — ասել էր նա, — խոսքս չկտրես...

— Կանեմ, Սեփո ջան, ինչի՞ չեմ անիլ, — համաձայնվել էր կինը, — ապրուստս ա պակա՞ս, թե՞ կարողութունս: Հարսիս էլ ընկույզի միջի պես կպահեմ, որ բարեկամս խնդա, թշնամիս մնջվի...

Նվ ամուսինները քաղցր ու դուրթական մտքերով համակված ապասել էին այդ օրվան:



Բայց ահա պատերազմը սկսվեց և ամեն ինչ տակն ու վրա եղավ: Աշոտը չհասցրեց նույնիսկ սար գնալ՝ ծնողներին տեսնելու: Նա շատերի հետ մեկնեց շրջկենտրոն, այնտեղից էլ զորամաս:

Գյուղը փոխվեց: Կյանքը դարնան պղտոր գետի պես հորձանք տալով պտտվեց տեղում, երեքաց, ափից դուրս եկավ, մի նոր հուն մտավ ու գալարվեց այդ նոր հունով: Դադարեցին առօրյա վեճերն ու աղմուկները, տարիներով խռով հարեվանները հաշտվեցին իրար հետ, մոռացան երբեմնի ոխը: Վտանգը մարդկանց մոտեցրեց՝ նրանց ուշքն ու միտքը ուղղելով դեպի հեռու-հեռվում սկսված պատերազմի կրակ ու բոցը:

— Հե՛յ վախ, Հիտլերի օջախը քանդվի... որդուս հարսանիքը անկատար մնաց, — հառաչեց Մարանը:

Այնուհետև նրա կրծքից հաճախ էր դուրս թռչում այդ նույն հառաչը:

Աշոտի գնալու առաջին ամիսներին, երբ նրանից հաճախ էին նամակներ ստացվում, Սեփոն ու Մարանը իրենց սփոփանքը գտնում էին այդ նամակների մեջ: Բայց միայն այդ չէր: Նրանք տեսնում էին թե ինչպես մյուս ճակատայինների հարազատները, իրենց վիշտը սրտի մեջ ամփոփած, ուժ ու ջանք չէին խնայում քանակին օգնելու համար: Գյուղի կանայք, առօրյա լարված աշխատանքից զատ, գուլպա ու ձեռնոց էին գործում, նվերներ

պատրաստում, տղամարդիկ իրենց ազատ ժամերին հերթով մշակում էին ճակատախինների տնամերձ հողերը, կիրակի օրերը՝ դբադվում զինավարժությունը: Սեփոն ու Մարանը չէին կարող հեռու մնալ այդ ամենից, ետ ընկնել իրենց համագյուղացիներից: Ուտի երբ Սեփոն լսեց, որ հարեվանները ոչխար են գիրացնում Կարմիր Բանակի համար, նա իր ոչխարներից երկուսն՝ շռանձնացրեց: Իսկ Մարանը խորհուրդ արա՞վ՝ ամուսնու հետ և գյուղ գալով բացեց ամբարը, տասներկու փութ ոսկեհատ ցորեն տվեց պաշտպանության ֆոնդին:

— Աշոտիս վաստակն ա, ո՞ւմ համար եմ պահում, — ասաց նա, — տարեք, թող բալես հացի կարիք չզգա: Թող հազարների հետ նա էլ դռը սար շինած դեմ կանգնի հարամուն:

Բայց ահա Աշոտի նամակները դադարեցին, նոր մտահոգություն ստեղծելով ծնողների համար: Ուղիղ մեկ ու կես տարին անցնից ոչ մի լուր չեկավ: Տարամերժ ենթադրությունները, կասկածն ու գուշակությունը ներքուստ կրծեցին նրանց սիրտը: Սեփոն ավելի սսկվեց, ցամաքվեց, իսկ Մարանը համարյա անճանաչելի դարձավ: Նրա ծաղկատար դեմքի վրա գծվեցին մանրիկ կնձիռներ, աչքերը խորն ընկան, կորցնելով իրենց վաղեմի փայլը: Նա այլևս այն դյուրաշարժ Մարանը չէր, որ առավոտից իրիկուն ոտի վրա պտտվեր ու հոգնածություն չզգար:

Սեփոն կնոջից ծածուկ էր ապրում իր վիշտը: Կգնար երբեմն Կաղնուտաղբյուրի գլուխը, կնստեր այն հսկա կաղնքուտակ, որի ճյուղից նա մտադրվել էր կախել որդու հարսանիքի մսացուները, գլուխը կառներ ասիերի մեջ, տխուր-տրտում կնայեր ջրերին ու կամաց կղլղլացներ: Նա ինչքան էլ փափագեր մտքի մեջ վերականգնել որդու կերպարանքը՝ չէր կարող: Միայն թե երգելու պահին Աշոտն իր ողջ հասակով ասես գալիս կանգնում էր նրա դիմաց: Բայց եթե հարցնեիր, թե Աշոտի աչքերն ի՞նչ գույնի են, մաղերն ի՞նչ — Սեփոն դժվար թե կարողանար ճիշտ պատասխան տալ, որովհետև նա սովորություն չունեի գննող հայացքով նայել որեմէ մեկի, քաշվում էր նույնիսկ հարազատ որդուց:

Այդպես չէր, սակայն, Մարանը: Կաղնուտաղբյուրի ամեն ծաղկի միջից նրան էին նայում Աշոտի աչքերը: Նա կարող էր օրերով նստել և որդու ծնված օրից, մինչև վերջին հանդիպումը՝

մեկ առ մեկ պատմել: Եվ կպատմեր կարոտի կրակն աչքերում,
կարոտի հուրքը կրծքի մեջ, ոչ ինքը կհոգներ ու ոչ լսողը: Կաղ-
նուտաղբյուրի ամեն թուփ ու քար Աշոտին էր հիշեցնում: Ղոչը
գլուխը թափ տար — Մարանը Աշոտին կհիշեր, որովհետև շա-
րաճճի մանուկը մի օր զայրացրել էր ղոչին և, նրա մոլեգին
հարվածին արժանանալով, գլորվել խնձորախոտերի մեջ: Գառ-
ները մայելով խայտային՝ Մարանի աչքերի դեմ նոր ոտի ելած
Աշոտը կկանգներ՝ կիսամերկ, սև, խոշոր աչքերով, խլրտիկ թշե-
րով, ոտքերն ու թաթիկները շաղոտ: Եվ այնքան վառ էր Մարա-
նի երեվակայությունը, այնքան պայծառ, որ նա քիչ մնար ձեռ-
քերը լայն տարածած ընդառաջ գնար իր մտքի տեսիլին, գրկեր,
սեղմեր կրծքին, համբուրեր, համբուրեր ու շփտանար:

Սեփոն վաղուց էր նկատել, որ կինն օրն-օրին հալ ու մաշ
է լինում: Նա խղճում էր կնոջը: Բայց չգիտեր ի՞նչ հնար գոր-
ծադրեր, որ Մարանին կտրեր Կաղնուտաղբյուրից, գլուղ ուղար-
կեր՝ ծանոթ-բարեկամների մոտ, ուր Մարանի վիշտը շատ ավելի
թեթև կլիներ:

Բայց մեկ օր Մարանը հենց ինքը դիմեց ամուսնուն.

— Չէ՛, Սեփո, սարերը սև են ինձ համար, էլ չեմ դիմա-
նում: Պրծա՛վ, էլ առանց Աշոտի իմ ոտը Կաղնուտաղբյուր չի
տեսնի...

Ասավ ու գնաց: Սեփոն գոհ մնաց կնոջ այս վճռից:

Մարանը ճիշտ որ հետեւյալ գարնան սար չբարձրացավ:
Բայց գյուղում էլ նա չկարողացավ թոթափել իր մաշող մտքերը:
Փոստատար Գալույի տունը նրա համար ջրաղացի ճամբա էր
դարձել. օրը մի քանի անգամ գնում էր Գալույի մոտ՝ նամակի եվ
հուսախար վերադառնում: Աշոտից ոչ մի տեղեկություն չկար:
Գյուղի զինվոր տղաներից մի քանիսը վիրավոր վերադարձել էին:
Մարանը հանգիստ չէր տալիս նաև նրանց, ամեն հանդիպելիս
խոսեցնում, հարց ու փորձ էր անում, մայրական խորագին,
նրբանկատ հայացքով ջանում էր նրանց դեմքին կարդալ անո-
ղոք ճշմարտությունը: Գուցե նրանք գիտեն, տեսել են Աշոտին,
գուցե Աշոտի հետ մի վատ բան է պատահել, և նրանք թաքցնում
են իրենից, խղճում են իրեն: Սակայն նրա ջանքերն իզուր էին
անցնում. եկվորներից ոչ ոք Աշոտին չէր տեսել, նրանից տեղե-
կություն չունեի:

Վերջապես մի նամակ ստացվեց: Նամակն ուրիշն էր գրում, մի ուրա արջիկ: Նա ջերմորեն ողջունում էր Աշոտի ծնողներին և հայտնում, որ ուղիղ մեկ ու կես տարի Աշոտն իրենց գյուղի պարտիզանների հետ է եղել, կռվել գերմանացիների դեմ, ավերել նրանց թիկունքը, երկու անգամ վիրավորվել ու բուժվել հենց իրենց ներքնահարկում: Հետո երբ Կարմիր Բանակն ազատագրել է գյուղը, Աշոտը մերոնց հետ միանալով, շարժվել է առաջ: Աղջիկը գրում էր, որ Աշոտը թողել է ծնողների հասցեն և խընդրել՝ իր մասին տեղեկացնել նրանց:

Սեփոն ու Մարանը այդ նույն աղջկանից էլի երկու նամակ ստացան: Այժմ աղջիկն ինքն էր խնդրում նրանց, որ եթե Աշոտից լուր ունեն՝ հաղորդեն իրեն: Նա իր մասին համարյա ոչինչ չէր գրում, հույս հայտնելով, որ Աշոտն ինքը կգրի:

Վշտաբեկ ամուսինների վրա այդ նամակները դարձան բարեբեր անձրևի պզգեցություն ունեցան: Ամեն կողմից շնորհավորում էին, աչքալույս տալիս, մաղարիչ պահանջում: Սեփոն ու Մարանն ուշքի եկան: Սեփոն աղբյուրը գնալիս այլևս չէր տըխրում: Նրա հայացքը դարձյալ բնկնում էր կաղնքու ճյուղին և նա կարծես տեսնում էր այդ ճյուղից կախված գեր ու պարարտ մսացունները: Իսկ Մարանը, որ իր վճռին հաստատ մնալով այլևս Կաղնուտաղբյուր չէր բարձրանում, դարձել էր նույն առույգ ու կայտառ կինը, ինչ որ տարիներ առաջ: Մի ոտի վրա յոթ անգամ աղբյուր կգնար, կավլեր, կհարդարեր տունն ու դուռը, ասես սպասելիս լիներ մի թանկագին հյուրի: Մարանը դարձել էր անհամբեր: Նա ամեն ժամ, ամեն րոպե նամակի էր սպասում: Նա դարձյալ տխրում էր, բայց ոչ այնպես, ինչպես առաջ, էլի մտահոգվում էր, սակայն նրա սրտում այլևս չէին ծնվում առաջվա ահավոր կասկածները, սրտամաշ մտքերը: Նա ներքուստ համոզված էր, որ Աշոտը կա, իրենից շատ հեռու, բայց նա կա, ապրում է:

Սակայն ահա մեկ օր, երբ փոստատար Գալոն դողդողալով նրան հանձնեց Աշոտի սպանության ծանուցագիրը — Մարանի հույսի ու սփոփանքի վերջին թելը կտրվեց:

«Սեվ թղթի» բոթն իմանալով, Սեփոն տագնապահար շտապեց գյուղ: Նա Մարանին գտավ հյուծված, ոսկրացած դեմքով, կիսակենդան, պլզած աչքերով, սրունք կարծես կորցրել էին

Թարթվելու ունակութիւնը: Հովիւն զգաց, որ կնոջ հետ ինչ որ վատ բան է կատարվում: Հարեւան կանայք ամեն ինչ անում էին, որ Մարանը լաց լիներ, բայց նա չէր լալիս, նստել էր Թաղթի ծայրին, մազերն արձակել և կարծես քարացել: Սեփոյի վիշտը կրկնապատկւեց. նա հեռվից խեղճ-խեղճ նայում էր Մարանին ու չէր կարողանում հաշիվ տալ իրեն, թե արդո՞ք ո՛րտեղ է ինքը, իր տանը, թե մի ուրիշի տան, արդո՞ք Մա՛րանն է իր դիմաց նստածը, թե մի ուրիշը:

Շատերը կարծում էին, թե Մարանը վշտամահ կլինի, խորտակելով նաև Սեփոյի կյանքը, բայց այդպես չեղավ: Աշոտի բացակայութեան ընթացքում ծնողների ունեցած ծանր ապրումները, վիշտն ու տխրանքը, որդու կյանքին սպառնացող վտանգի երկյուղը նրանց հռու խորքում անտես, աննկատ հող էին պատրաստել, որ ամուսիններն այդ ցնցող հարվածը կարողանային մի կերպ տանել:

Մարանը համոզված էր, որ Աշոտն էլ չկա, բայց սրտի մի անկյունում դեռ շարունակում էր փայփայել որդու վերադարձի հեռավոր հույսը: Դե ծնողի սիրտ է, ուրիշ կերպ չէր կարող լինել: Մայրը միշտ սպասում է գնացած որդուն: Այդ սպասումը կիսում է նրա կյանքը, ավերում, սակայն նա մինչև իր վերջին շունչը դեռ սպասում է: Այդպես էր նաև Մարանը:



Աշունը խորացել էր: Ոշխարն իջել էր գոմահանդ: Այժմ Սեփոն հաճախ էր տուն գալիս: Տունը նրան դատարկ էր թվում: Տունը դարձել էր նույնքան տխուր ու թախծոտ, որքան հնձած արտը, ջրոտած ջրաղացը, կայծակնահար կաղնին: Բայց էլի իր տունն էր, այնտեղ էր Մարանը, որն իր սրտի մեջ կրում էր նրա վշտի կեսը, եթե ոչ ամբողջը:

Սեփոն նստում էր դռան քարին, առանց կնոջ հետ մի խոսք անգամ փոխանակելու: Նստում ու թաղվում էր մտածմունքների մեջ:

Կինը պտտվում էր ոտքի վրա՝ լո՛ւռ, անշշուկ, մտքերի ետև-վից ընկած:

Հարեւաններն աշխատում էին նրանց մենակ չթողնել, գալիս էին զրույցի բռնվում և մնում մինչև ուշ գիշեր: Նրանք դեռ շարունակում էին հույս ու հավատ ներշնչել Սեփոյին ու Մարանին: Դեպքեր էին պատմում, թե ինչպես մահվան ծանուցագիր

ստացված զինվորներից երբեմն լուր է գալիս, զանազան գուշակություններ էին անում, ձգտելով մխիթարել Աշոտի վշտաբեկ ծնողներին:

Այս ամենը լավ էր: Այս ամենն ակամա թեթեւացնում էր նրանց վիշտը: Բայց կարո՞ղ էին նրանք երբեք մոռանալ Աշոտին, նրա հմայքն ու բույրը, նրա անկատար հարսանիքը...

Մեկ անգամ էլ, երբ Սեփոն ու Մարանը սովորականի պես լուռ ճաշի էին նստել, դուռը շրխկալով բացվեց: Նրանք բնազդաբար վեր ցատկեցին տեղից, երկյուղով նայեցին իրար, ապա և՛ դուռն կողմը: Այդպես Աշոտն էր բացում իրենց տան դուռը: Մի՞թե, մի՞թե նա կլինի... Մի՞թե նա ներս կգա...

Բայց ոչ: Դռան արանքում երեւաց փոստատար Գալոն, որ շրջկենտրոնից էր գալիս: Սառը ջուր մաղվեց հուսախաբ ամուսինների վրա: Նրանք հիասթափված ուզում էին նստել, երբ նկատեցին, որ Գալոն մի ձեռքով դուռը բաց պահած, մյուսով ներս է քաշում ինչ-որ կապոց: Ո՞ւմ շորերն էին դրանք: Աշխարհն ասես մթնեց ամուսինների գլխին: Նրանք շաղված ու շփոթված կրկին նայեցին իրար և այն է ուզում էին փղծկալ, երբ տեսան, որ Գալոն կապոցը տուն գցելուց հետո դրսից ներս է հրավիրում ինչ-որ մեկի: Ո՞վ կարող է լինել եկվորը: Մարանն ու Սեփոն մի անզուսպ հետաքրքրությամբ շարժվեցին դեպի դուռը: Գալոն ետ կանգնեց նրանց առջևից և նրանք դռան շրջանակի մեջ տեսան մի ջահել կնոջ՝ մանուկը գրկին:

Մարանն՝ առաջ կանգնած, Սեփոն՝ նրա ուսի վրայով, անթարթ, պլզած աչքերով նայում էին կնոջն ու մանկան: Կինը նույնպես նայում էր նրանց: Իսկ մանուկը մի թաթը մոր վզին, մյուսի ցուցամատն իր շուրթին, զարմացկոտ հայացքը խաղացնում էր մերթ Մարանի, մերթ Սեփոյի դեմքին: Հետո նա հանկարծ թռչկոտում էր մոր գրկի մեջ, բացականչելով «բո՛ւհ, բո՛ւհ» — ասես ուզում էր վախեցնել իր դիմաց կանգնած այդ անծանոթ, վախլուկ մարդկանց:

Մարանի հայացքը կանգ առավ մանկան վրա և պահ մի սառավ: Մանկան սև, խոշոր աչքերը, խլրտիկ թշերը, դեմքի նախշը զարմանալիորեն ծանոթ ու հարազատ թվացին նրան: Մարանի ներսում ալիքվեց ինչ-որ մի բան, հորձանք տալով բարձրացավ դեպի կոկորդը: Նրա սիրտն անհանգիստ բաբախեց,

շնչառութիւնն արագացաւ և նրա կրծքի խորքից դուրս թռաւ մի անզուապ, աղիողորմ ճիւղ.

— Աշոտ ջա՛ն...

Եվ նա խելակորույս վրա թռաւ, գրկեց կնոջն ու մանկան:

Սեփոն շորացել էր ոտքի վրա: Նա ոչինչ չէր հասկանում: Նա չգիտեր, թե ինչու կինն աշոտեան ճշաց ու փաթաթվեց եկվոր-ներին: Մինչդեռ Մարանը, որ անծանոթ կնոջ գրկի մեջ տեսել էր իր սիրասուն որդու մանկութիւնը, խելացնոր կարոտով համբուրում էր մանկան ու նրա մորը, նրանց կուրծքը յղողելով իր ջերմ, հորդառատ արցունքով:

Գալոն գլխի գցեց Սեփոյին և սա էլ փղձկաց ու դիմքը ծածկելով, ազատութիւն տվեց իր արցունքներին:

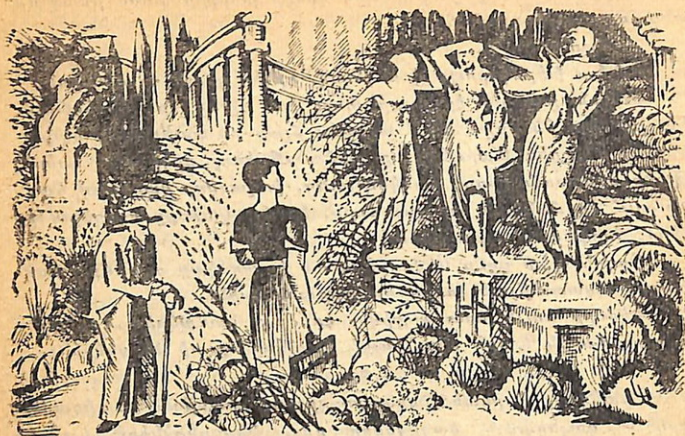
Եկվորը նույն ուռա աղջիկն էր, որ նամակներ էր գրում Աշոտի մասին և որն այժմ այցի էր եկել Աշոտի ծնողներին:



Հետեւյալ գարնան Կադնուտաղբյուրի փարթամ ու սիզալետ գրկում գույնզգույն ծաղիկների մեջ, թիթեռնիկների ետեվից վազում էր մի մանուկ: Նրան այնպես էր թվում, թե այդ նախ-շուն թիթեռնիկներն էլ թռչող ծաղիկներ են: Վազում էր բռնի, որ խառնի ձեռքի ծաղկեփնջին: Նրա ետեվից իլիկը մանելով, դանդաղ առաջ էր շարժվում մի կին: Նա մատներով կատարում էր ձեռքի գործը, հայացքով հետեւում մանկան: Դա Մարանն էր: Մանկան ամեն ճիշդ, նրա ամեն խայտանքը ջերմ խնդութեամբ էր լցնում Մարանի սիրտը:

Նա այդ կայտառ ու փամփիլկ արարածի մեջ տեսնում էր իր կարոտ-որդուն, տեսնում էր իր որդու վերադարձած մանկութիւնը:

Մայիս, 1945 թ.



ԿՅՆՆՔԻ ՔԱՌՈՒՂԻՆ

Իրիկնադեմին հետախույզ մարտիկներն իրենց հետ բերին մի տարօրինակ գերու: Դա թշնամու բանակի ինտենդանտական ծառայության հագուստով, վաթսուներին մոտ մի ծերունի էր, որ Ն գյուղի մատուցներում կամավոր կերպով գերի էր հանձնըվել մեր հետախույզներին:

Լեյտենանտ Գարանյանը փորձեց հարցաքննել նրան, բայց նրա տված կցկտուր պատասխաններից համարյա թե բան չըհասկացավ: Դերին ուռաերեն չգիտեր, իսկ լեյտենանտի «գերմաներենը» սահմանափակ էր: Մինչդեռ Ն գյուղում ամրացած գերմանական կայազորի մասին անհրաժեշտ էր ստույգ տեղեկություններ կորզել:

Լեյտենանտն իսկույն կանչել տվեց բուժաբույր Ռիմային, որը պատերազմից առաջ օտարերկրյա մի քաղաքում սովետական ղեկավարության աշխատակից էր և այժմ ռազմաճակատում, իր

անմիջական գործին զուգընթաց, սիրով կատարում էր նաև թարգմանչի պարտականություն:

Երբ Ռիման եկավ, միջանցքում նրան սպասում էր լեյտենանտը:

— Լսեք, ընկեր Ռիմա, — դիմեց նա, — դուք հավանորեն իմացել եք մեր հետախույզների բերած «լեզվի» մասին. նա այժմ հարևան սենյակումն է: Աչքիս ինչ-որ կասկածելի է երեւում նրա՝ կամավոր գերի հանձնվելը: Երեւում է հին գել է: Ես ձեզ կթողնեմ մենակ: Զրույցը կսկսեք ըստ հեռվից: Յթե համոզվեք, որ նրա մեջ առհասարակ անկեղծության նշույլ կա — նոր միայն խոսք կպցեք ձեզ ծանոթ հարցերի մասին և գրի կառնեք նրա հաղորդածը...

— Շատ բարի, ընկեր լեյտենանտ, — խոստացավ Ռիման, ապա բացեց Գարանյանի ցույց տված դուռը:

Հենց առաջին հայացքից երևտասարդ բուժաբույժը հասկացավ, թե ինչու «կամավոր գերին» այնպես տարօրինակ տպավորություն է թողել լեյտենանտի վրա: Խնդիրը, իհարկե, նրա ծերությունը չէր: Վերջին շրջանում գերմանական ռազմագերիների մեջ հիստոն և ավելի տարիքի մարդկանց հանդիպելը սովորական էր դարձել, սակայն այս մեկն անգերազանցելի էր: Զինվորական հագուստի մեջ ծվարած այս սապատավոր ծերուկը, իր խղճով արտաքինով, տանջված դեմքով, ջրակալած աչքերով մի կատարյալ անդամալույծի տպավորություն էր թողնում:

Ռիմայի ներս մտնելուն պես նա ոտքի ելավ, պատշաճ, բայց ոչ զինվորական ձևով գլուխ տվեց, ապա թույլտվություն խնդրեց նստելու, որովհետև ցավից ու հոգնածությունից նրա ծնկները ծալվում էին:

Նրա դիմագծերը, ապա և ձայնն ու խոսակցության տոնը զարմանալիորեն ծանոթ թվացին Ռիմային: Նա տեղավորվեց գեթու դիմաց, ակամա սկսեց փորձել իր հիշողությունը. «արդյո՞ք ե՞րբ, և ո՞րտեղ եմ հանդիպել այս ծերուկին»:

Ռիմայի երկար լուռությունն ըստ երևույթին անհարմար դրության մեջ գցեց ծերուկին և նա գլուխը հազիվ բարձրացնելով, վիզը դժվարությամբ թեքեց ու հայացքը գցեց կողքի պատին: Իր այդ դիրքով ծերունին ավելի ծանոթ թվաց նրան, և նա ակամայից մյուս հարցերը մոռացած, խսկույն դիմեց գերուն.

— Ձեր քաղաքացիական պրոֆեսիան...

— Իմ պրոֆեսիան, — մեքենայորեն կրկնեց գերին, — դե ի՞նչպես ասել... մի յուրօրինակ դագաղագործ...

Նրբանկատ աղջիկն իսկույն հասկացավ, որ խոսքը, իհարկե, «դագաղագործի» մասին չէ։ Ավելին՝ այդ արտահայտությունը նրան վաղուց ծանոթ էր, բայց նա զսպեց իրեն։ «Նա է, իսկ և իսկ նա»։ Այո՛, Ռիման չէր սխալվում. նա նրան հանդիպել էր դեռևս Գերմանիայում։ Այդ խորհրդավոր հանդիպումը նույնիսկ առիթ էր դարձել մի նամակի, որ Ռիման ուղարկել էր Լենին-գրադ՝ իր ընկերուհիներից մեկին։

Ինքնին հետաքրքիր լինելուց բացի, այդ նամակը շատ բան է ասում «կամավոր գերու» մասին։



«Իմ սիրելի Լենա.

Վաղուց քեզ նամակ չեմ գրել։ Դե պատճառը, կարծում եմ, կհասկանաս. այս օտար երկրում սովետական դեսպանության յուրաքանչյուր աշխատակից մինչև կոկորդը թաղված է առօրյա գործերի մեջ։ Բացի այդ, նամակ կարող ես գրել ոչ միշտ, երբեմն միայն և այն էլ՝ հաճախ հանգամանքների բերումով։ Ինչ-եվիցե. երկար դադարից հետո ահա վերջապես առիթ եղավ նամակ գրելու։ Բայց ներիր, եթե այս նամակի մեջ համարյա թե բան չգտնես իմ կյանքի և առօրյայի մասին։ Ձէի ասի, թե դրանք մանր խնդիրներ են՝ ուշադրության անարժան։ Այդ մասին՝ մի ուրիշ անգամ։ Իսկ այժմ ես ուզում եմ պատմել մի հոգեցունց դեպք, որ պատահեց այս առավոտ, եվ որն էլ, ճիշտն ասած, առիթ դարձավ այս նամակը գրելու։

Դեսպանի հանձնարարությամբ վերջին երկու շաբաթը ես օր ու գիշեր լարված աշխատում էի մի կարևոր գործի վրա։ Նրեկ երեկոյան վերջապես ավարտեցի այն, հանձնեցի և նոր միայն կարողացա հանգիստ շունչ քաշել։ Իսկ այս առավոտ որոշեցի մի թեթև զբոսանք կատարել դեպի քաղաքամերձ վայրերը։

Օրն ամպամած էր, խոնավ։ Եվ ամպն այնքան թանձր էր, որ ասես կարելի էր դաշույնով կտրել ու հասնել մինչև երկնքի կապույտ լանջը։

Նս հագա նուրբ մահուդից կարած իմ սև կոստյումը, մետաքսե սև չուլքիները, զամշե տուֆլիները, մի խոսքով շորերիս այն կոմպլեկտը, որի համար, հիշո՞ւմ ես, հաճախ հանդիմանում

էիր ինձ, թե՛ այդ զգեստի մեջ նայողի վրա այրի կնոջ տպավորութիւնն եմ թողնում:

Հայելու առաջ հարդարւելիս հիշեցի քեզ, ժպտացի ինքս ինձ ու գոհ սրտով դուրս եկա դեսպանատան շէնքից:

Շատ վաղուց, (կարծեմ այս քաղաքը ժամանելուս առաջին օրերին), ավտոյով շրջագայելիս աչքովս էր ընկել գետի մյուս ափին զետեղված ամառանոցային վայրը: Դա մի սքանչելի անկյուն էր՝ հինավուրց դղյալների տպավորութիւնն թողնող տերասներով ու վերանդաններով: Այգիներն ու պարտեզներն այստեղ փարթամ էին, գունեղ, շէնքերը ցածրիկ՝ ճարտարապետական ճոխ ձևավորումով, ճեմելիքները կոկ, մաքուր և, որ գլխավորն է՝ այստեղ յուրաքանչյուր քայլափոխում հանդիպում էիր թփերի ու փաթաթով բույսերի միջից վեր խոյացող գեղեցիկ քանդակների, որոնց մոտից անձանոթ աչքը չէր կարող անտարբեր անցնել:

Եվ ահա դուրս գալով տանից, ես քայլերս ուղղեցի դեպի այդ հրաշակերտ վայրը:

Կես ժամ անց ես արդեն այնտեղ էի:

Նայում ես շուրջդ ու չես հագնւում: Ճանապարհը ճղատվում ու թաղվում է պուրակների, գաղոնների, ծառուղիների մեջ: Նրա ափերը եզերող համաչափ ու խիտ թփերն ասես ձուլվել են իրար ու կազմել մի երկայն, ոլորուն պատնեշ, որի վրայով տեղ-տեղ ձգվում են փաթաթով բույսերից հյուսված կանաչ կամարներ: Իսկ ամենահմալիչը — դա ինչպես ասացի, ձյունափայլ մարմարիոնից, ընտիր բազալտից ու գրանիտից կերտված քանդակների պանորաման է: Այո՛, կատարյալ պանորամա: Ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերում բարձրանում են մեկը մյուսից գեղեցիկ, մեկը մյուսից նրբակերտ բազմաթիւ ու բազմաձև քանդակներ:

Ահա գրանիտե պատվանդանի վրա կանգնած է մի գեղալանջ աղջիկ՝ ամոթխած ու գլխահակ: Մետաքսե քողից թափանցում է նրա փարթամ կուրծքը, որի վրա իր թևերն է տարածել մի ճերմակ աղավնի: Նայողին թվում է, թե այդ անմեղ թռչնի փետուրների ամենաթեթև ցնցումից աղջկա հասուն կրծքի մեջ առաջանում է մի գաղտնի դող: Բայց արժե տեսնել, թե վարպետ քանդակագործն ի՞նչպիսի հմտութեամբ է այդ սառը մարմարիոնի զանգվածին միս ու արյուն տվել: Նա կարողացել է երիտա-

սարդ աղջկա ծով զգացմունքներից որսալ ու մարմնավորել այն, ինչ հավիտյան աննկատ ու գաղտնիք է մնում շատ ու շատ տղամարդկանց համար:

Իմ ուշադրությունը գրավեց մի այլ քանդակ՝ «Երկրաշարժից հետո» մականգրությունը: Չկար տարեթիվ, հիշատակված չէր նաև հեղինակի անունը: Դա մի հույակապ գործ էր, մի ամբողջ պատմություն, որի պատկերման համար հմուտ վիպասանն անշուշտ հատորներ կգրեր:

Մեռած ծնողների արանքում դողահար կանգնած է մի վտիտ մանուկ, արցունքն աչքերին, վիզը փոքր-ինչ դեպի աջ ուսը թեքած, ձեռքն անորոշ պարզած: Երբ փչում է հովը, մեղմիկ օրորվում են մոտակա թփերն ու ծառերը, թվում է, թե մանկան ծվենապատ շրեբը ևս տարուբերվում են նրանց հետ:

Ձգում ես, որ քանդակագործն իր ջանքերը թափել է մանկան վրա, և նա էլ մնում է քո ուշադրության կենտրոնում:

Նրա ոսկրացած ձեռքը, նիհար վզի դուրս ընկած ջերը, լացակումած աչքերը բեղ պատմում են ավելի, քան «Երկրաշարժից հետո» մականգրությունը, և դու ակամա մտածում ես. «ո՛չ, սա երկրաշարժի արհավիրք չէ, այլ՝ սովի»: Այո՛, դու իրավացի ես, խորը նայիր և անշուշտ կնկատես, որ... քանդակը հին է, մականգրությունը՝ նոր: Բայց ո՞վ է կամեցել կեղծել: Միամիտ արարած... Մի՞թե դու քո կեղծավոր ձեռքով կարող ես շփոթել դիտողի միտքը, երբ վարպետ քանդակագործն իր արվեստով արդեն ամեն ինչ պատմել, ամեն ինչ մարմնավորել է:

Նվ ահա այդ քանդակի անհայտ հեղինակն իմ աչքում բարձրացավ՝ որպես հրաշակերտ մատների և վեհ մտքերի տեր մի խոշոր արվեստագետ:

Արդյոք ո՞վ է եղել նա, ապրո՞ւմ է, կա՞ աշխարհում, թե՞ վաղուց անցել է անհայտի գիրկը: Սակայն միևնույն է, իր անհայտության մեջ էլ նա մնում է որպես մեծ և պաշտամունքի արժանի մի քանքար:

Այս խորհրդածության մեջ էի, երբ դիմացի ծառուղուց, ձեռնափայտին հենված դեպի ինձ շարժվեց կարճահասակ, սապատը դուրս ցցված մի ծերուկ: Նա կանգ առավ ինձանից ոչ այնքան հեռու և վիզը դժվարությամբ ծռելով, գլուխը թեքեց ու նայեց դեպի մոտակա քանդակներից մեկը:

Իր այդ խղճով արտաքինով նա նման էր ծովափնյա քաղաքի այն հին ռեյդիոստաներին, որոնք ժամանակ անց, անկարող լինելով բանեցնել իրենց «արհեստը», թողնում են այն և իրենց կյանքը տալիս գինեմոլությունը: Նրա դեմքի ու ձեռքերի մաշկը ճմլված էր, կնճռապատ, սակավամազ միրուբը՝ անխնամ, աչքերը նեղ, կկոցած, շորերը կեղտոտ՝ մի քանի տեղից կարկատած: Մի բան միայն չէր ներդաշնակում այս ամենին. դա նրա վերարկուի տակից երևացող օսլայած օձիքն էր, ինչ-որ ծաղկավոր փողկապով:

Ծերունին երկար ժամանակ անշարժ կանգնած էր նույն դիրքով: Բայց ես նկատեցի, որ նա բնավ էլ հափշտակված չէ իր դիմաց վեր խոչացող քանդակով: Այլ՝ հարմար առիթի դեպքում, աչքի պոչով, գողունի նայում է դեպի ինձ և ձգտում աննկատ պահել իր հետաքրքրությունը: Ես էլ իմ հերթին աշխատեցի ցույց չտալ, թե զգում եմ նրա կասկածելի հայացքը: Սակայն շուտով մի ինչ-որ տհաճ զգացմունք սողոսկեց սիրտս: Ես իսկույն թողեցի քանդակն ու անցա առաջ: Բվաց, թե դրանով ամեն ինչ կվերջանա և ես նույն հետաքրքրությամբ կուսումնասիրեմ «հուշարձանների թաղամասը»: Բայց ո՛չ. նա հեռու-հեռվից կրկին շարունակում էր հետեւել ինձ, ոտքերը քարշ տալով, անհամարձակ շարժվում էր իմ ետեւից: Ամեն անգամ, երբ ես թեքվում էի նրա կողմը, նա հայացքն իսկույն կտրում էր ինձանից ու նայում անորոշ տարածության: «Սատանան տանի, ի՞նչ է փնտրում այս հիմար ծերուկը, ինչո՞ւ է հետևում, ո՞վ է նա. գուցե խենթի մեկը, գուցե և... հետախուզության գործակալ» — մտածում էի յուրովի:

Սկզբում որոշեցի թողնել և վերադառնալ քաղաք: Բայց հենց տո ամոթանքն ստիպեց ինձ հրաժարվել այդ մտքից:

«Ի՞նչու համար, անունն ի՞նչ դնել... մի հյուծված ու դողդոջուն ծերուկ նայում է հեռվից: Ի՞նչ փութ... թող այնքան նայի, մինչեւ որ ջրակալած աչքերը հոգնեն»: — Այսպես հանգրստացրի ինքս ինձ և շարունակեցի դիտել մյուս քանդակները, որոնք սակայն, այլևս նախորդների հմայքը չունեին, գուցե հենց այն պատճառով, որ իմ ուղեղն ավելի շատ զբաղված էր անծանոթ ծերուկով, քան այդ քանդակներով:

Թե որքան «ուշադիր և կենտրոնացած» էի դիտում — ենթա-



դրիր այն բանից, որ շուտով ես ականա ինձ գտա նույն «Երկրաշարժից հետո» քանդակի առջև մեխված: Զայրույթս ավելի բորբոքվեց:

Ծերունին շարունակում էր սովերի պես հետեւել: Նա գալիս էր: «Թող գա — վճռեցի ես, — հիմա ես ա՛յնպես շշպոեմ այդ ցնդած ծերուկին...»:

Ասֆալտի վրա լսվում էր նրա հնամաշ կոշիկների անհամարձակ քստքստոցը: Նա գալիս էր ուղիղ դեպի ինձ: Թիկունքիս կարծես զգում էի նրա նեղ կոպերի արանքից արձակվող հայացքի ասեղնահարումը: Ահա նա կանգ առավ քիչ հեռու և լուռ մնաց: Ես մի վճռական շարժումով հետ շրջվեցի և սպառնադին նայեցի դեպի նա: Ծերունին դողաց:

— Ներեցեք, որդիս, — հանցավորի բեկբեկվող տոնով խոսեց նա: — Ներեցեք, որ անհանգստացնում եմ Ձեզ...

— Ասացե՛ք, փ՛նչ եք ուզում, — վրդովված հարցնում եմ:

— Ե՛ս... ես, ոչինչ... հենց այնպես... գիտե՞ք, որդիս, Դուք այնքան բարի հայացքով էիք նայում, որ...

Նա լռեց: Սակայն նրա արտասանած այդ մի քանի խոսքը բավական էր, որպեսզի համոզվեի, որ նրանց տեղը իմ կասկածած ռեցիդիվիստը չէ:

— Բայց Դուք այդ չէիք ուզում ասել, — սառնորեն կանխեցի ես:

— Այո՛... ճիշտ է... այդ չէի ուզում ասել...

— Հապա ի՞նչ...

— Ես ուզում էի հարցնել... եթե միայն թույլ կտաք այդ հարցը առաջարկել Ձեզ...

— Ասացեք...

— Ես ուզում էի հարցնել. հավանո՞ւմ եք այս քանդակը...

— Դիցուք թե հավանում եմ, հետո՞...

— Հետո ոչինչ... — նա շաղվեց: Նրա խղճուկ տեսքը, անելանելի վիճակը մի տեսակ խղճահարություն առաջացրին իմ սրտում: Ես ականա փոխեցի դեմքիս արտահայտությունն ու հանգիստ տոնով դիմեցի.

— Հապա ինչո՞ւ հարցրիք... ասացեք, միք քաշվի...

Այս խոսքերն ըստ երեվույթին վստահություն ներշնչեցին նրան, և նա սկսեց.

— Այս քանդակը, տեսնում եք, որդիս, ես եմ կերտել...

Ես շատ ու շատ քանդակներ եմ կերտել, որոնք հիացրել են պիտողին և որոնք այսօր չկան... ես քանդակագործ եմ, արվեստի մարդ, դժբախտ մարդ — անապահով ու անոթի... Երբ կերտում էի պալատական զարդեր, թեթև մտքի զեղումներ — ինձ մեծարում էին, գլուխ տալիս, իսկ երբ կյանքը կերտեցի՝ իր դարձմարտություններով — ինձ փողոց նետեցին, ինձ մոռացան։ Է՛խ, ես կորած մարդ եմ, հավիտյան կորած...

Նա լռեց։ Սակայն, մի՞թե դա ճշմարիտ է։ Մի՞թե այս հրաշագեղ քանդակի կերտողն այս ցնցոտիապատ հագուստի մեջ ամփոփված, վաղաժամ ծերացած, մուրացկանից ոչնչով չտարփերվող արարածն է։

Մինչ ես այդ մտքերի հետ էի — նա շարունակեց.

— Այս պուրակում իմ քանդակներից մնացին երկուսը... Շաբաթը մի քանի անգամ այցելում եմ նրանց։ Ու երբ, անոթի ու վրված, ես նայում եմ այդ քանդակներին — չեմ հավատում, որ դրանք ես եմ կերտել, որ ժամանակ առաջ ունեցել եմ ստեղծագործական վեհ թույլներ։ Միշտ թվում է, թե ողջ կյանքիս ընթացքում ես քար եմ կրծել, կրծել եմ օր ու գիշեր, և դրանից են ստամներս թափվել, ծնոտս թուլացել, ուժս սպառվել... Է՛խ, մի խոսքով, քանդակագործ էի, դարձա... դազադագործ...

— Ի՞նչպես թե, — զարմացած հարցրի ես։

— Այո՛, մի յուրօրինակ դազադագործ... Արդեն մի քանի տարի է գործազուրկ եմ... Քաղցից չմեռնելու համար իմ նախկին քանդակների կտորներից այժմ մեռած մարդկանց կիսանդրիներ եմ շինում՝ նրանց հարազատների պատվերով և չոր հացի փող վաստակում... այնպես որ... Ներեցեք, որդիս, եթե ասեմ, թե Ձեր և և զգեստն ինձ... մի քիչ շփոթեցրեց. կարծեցի... սգավոր եք... ուզում էի իմ ծառայությունը առաջարկել... Տեսնո՞ւմ եք, դազադագործի նման, ես էլ իմ ապրուստի փշուրներն այժմ փնտրում եմ ուրիշի դժբախտության մեջ... բայց... բայց... շատ ուրախ եմ, որդիս, որ Դուք այդ սև զգեստը հագել եք, հենց այնպես, ճիշտ եմ գուշակում, այնպես չէ՞...

— Այո...

— Դե, ներեցեք, որդիս... ախր ես մեղավոր չեմ... այժմ մեր ողջ երկիրն է հաց աղերսում, ինչպես, այ, էն մանուկը, —

և նա մատնացույց արեց «Երկրաշարժից հետո» քանդակը, — էն մանուկը, որ հարազատների մահը մոռացած, ձեռք է պարզել ինքն էլ չիմանալով թե ո՞ւմ... այսպես է կյանքը, որդիս, այսպես է կյանքի քառուղին...

— Հապա ո՞վ է փակցրել այդ «Երկրաշարժից հետո» ցուցանակը, — անհամբեր հարցրի ես:

— Նրա՞նք, բարբարոսնե՛րը, կուտուրայի դահիճնե՛րը, որ իմ մյուս ընտիր քանդակները փշուր-փշուր արեցին...

Մի անզուսպ ցասումով կրկնեց ծերունին, հետո արագ շուռ եկավ ու ոտքերը գետնին քսելով, շտապ հեռացավ:

Նա գնում էր այն ճանապարհով, որի երկու կողմերում բարձրանում էին հոյաշեն քանդակներ, բազալտե, մարմարիտեն գրանիտե հուշարձաններ՝ հազար ու մի դիրքով, հազար ու մի ձևով: Սակայն այդ ամենն ասես թուլաբար կորցրին իրենց հմայքն ու փայլն իմ աչքում, դարձան սոսկ մի քառուղի, կյանքի քառուղի, որի միջով մոռացված ու լքված քայլում էր իսկական մարդը, բնության մեծ քանդակագործը...

Դե, սրանով էլ ավարտում եմ նամակս: Ներիր, որ երկար դուրս եկավ:

Համբույրներով՝ քո Ռիմա»:

Ուշ գիշեր էր արդեն, երբ Ռիման ավարտեց գերու հարցաքննությունը և իսկույն շտապեց արդյունքների մասին զեկուցել լեյտենանտ Գարանյանին:

— Կասեի մի բան, ընկեր լեյտենանտ, — խոսեց նա: — Այդ ծերուկը իր կամքով է հանձնվել գերի: Դեռ ավելին...

Այստեղ Ռիման կանգ առավ, նայեց չորս բոլորը, ապա կիսաձայն շարունակեց.

— Ես նրան ճանաչում եմ Գերմանիայից...

— Գերմանիայի՞ց, մի՞թե, — զարմացած հարցրեց լեյտենանտը:

— Այո՛, այո՛, Գերմանիայից: Թե ինչպես — դա արդեն երկար պատմություն է, այդ մասին մի ուրիշ անգամ...

— Իսկ նա իմացա՞վ, որ Դուք իրեն ճանաչում եք...

— Երբեք...

— Շատ բարի, հետո՞...

— Ահա և նրա տված տեղեկությունները:

Լեյտենանտը թռուցիկ կերպով աչքի անցկացրեց Ռիմաչի
զրանցումները, ապա խորամանկ ժպիտը դեմքին, դարձավ նրան.

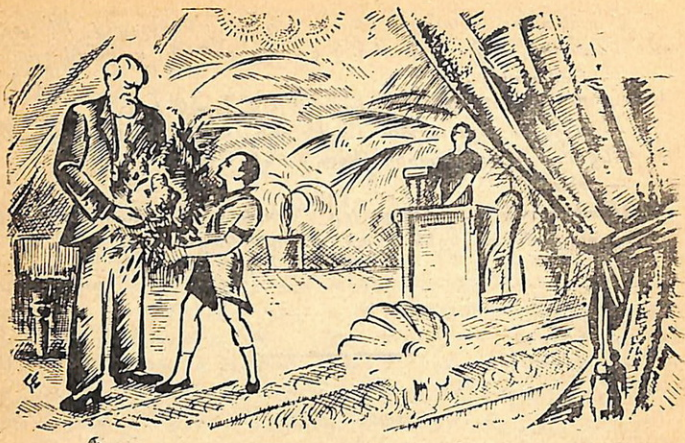
— Հավատա՞լ...

— Դա արդեն հրամանատարության գործն է...

— Լավ, ես այս ամենի մասին իսկույն կզեկուցեմ մայորին:
Նա հենց նոր եկավ շտաբից: Կգա՞ք ինձ հետ...

— Խնդրեմ:

Լեյտենանտն ու բուժաքույրը միասին դուրս եկան շենքից և
հրենց քայլերն ուղղեցին դեպի մայորի կացարանը:



ՅԱՍՏԵՄԵՆԻ՝ ԺԱՂԿԵՓՈՒՆՋԸ

Քաղաքի փոքրիկ արվարձանին նայող երկհարկանի շենքում նախընտրական ժողով էր: Բաց էին շենքի բոլոր պատուհանները և լեռներից փչող իրիկնային հովն աննկատ հորդում էր ներս: Պատուհաններին շարված բաղմաթիվ ծաղկամաններում օրորվում էին կարմիր զանգակները, սվսվում էին խորդենու քաղցրահոտ տերեւները:

Այդ նախընտրական ժողովում դեպուտատության թեկնածու Բժիշկ Սավոյանը հանդիպում էր իր ընտրողներին: Արդեն խոսել էր հավատարմատարը, ելույթ էր ունեցել նաև ինքը՝ Բժիշկը և այժմ խոսում էին ընտրողները:

Ամբիոնի կենտրոնում կարմիր կտավով ծածկված սեղանի մոտ նստել էր ծերունազարդ Բժիշկը: Թարմ ծաղիկների ու թրատերև բույսերի մուգ կանաչ ֆոնում նրա փրփուրի պես ճերմակ մազերն ու միրուրը փայլկոտում էին ինչպես լիալուսնի պատկերը կապտավուն լճակի զուլալ ջրերում:

Ժողովի նախագահից ձայն խնդրեց միջահասակ մի կին ու համարձակ բեմ ելավ: Երբ կինը կանգնեց ձայնասփյուռի առջև, ծերունի բժիշկն իր ակնոցների տակից մեկ անգամ միայն նայեց կնոջը, ապա գոհ ու վաստակած հնձվորի մի դյութական ժպիտ շողաց նրա պայծառ դեմքին, իսկ հայացքը համեստաբար խոնարհվեց ցած:

Դահլիճում խորհրդավոր լռություն էր տիրում. բոլորն անդուստի հետաքրքրությամբ սպասում էին կնոջ խոսքին:

— Ես ուզում եմ այսօր մի փոքրիկ պատմություն անել, այո՛, մի փոքրիկ պատմություն: Թող մեր բոլոր ընտրողները ծանոթ լինեն այդ պատմությանը, — վերջապես սկսեց նա, բայց հուզմունքից, թե՛ շփոթմունքից մի քանի բոպե անթարթ աչքերով նայեց ժողովականներին ու դարձյալ լուռ մնաց:

— Տարիներ առաջ էր, — դիմագծերը կծկելով, վերջապես շարունակեց կինը: — Ես հողին էի հանձնել իմ երկրորդ զավակին: Կա՛, արդյոք, մոր համար ավելի խոր վիշտ, քան այն, երբ նա բարուրում փաթաթած մանկանը հանձնում է սառը հողին: Անգութ մահը իմ երկու մանկանն էլ գրկիցս խլել էր, նրանց աշխարհ գալուց ընդամենը յոթ-ութ ամիս հետո: Վիշտն ու տառապանքն ինձ հյուծել, կմախք էին դարձրել: Այս ամենին գումարվեց նաև իմ հիվանդությունը և կյանքս վտանգի մատնեց:

Բայց ահա այդ ծանր օրերում հայտնի դարձավ, որ ես դարձյալ հղի եմ: Ամուսինս ամեն կերպ աշխատում էր սփոփել ինձ, հույս տալ, սակայն ես տեսնում էի, որ նրա աչքերի մեջ մի սղոտոր լճակ է արտացոլվում: Այդ աչքերն ինձ ասում էին, որ իրենց տերը և՛ ուրախ է, և՛ տխուր: Ուրախ է, որովհետև աշխարհ է գալու մի նոր էակ, որն իր թուլուռն կյանքով գուցե ամոքի մեր վիշտը: Սակայն տխուր է, որովհետև, ո՛վ գիտե, գուցե նրա ծնունդը վերջնականապես խորտակի իմ կյանքը (չե՛ որ ես աշնան տերևի պես հազիվ էի երերում կյանքի ճյուղին):

Վերջապես կար նաև մի այլ մտահոգություն: «Կայծակը իր խփած տեղն է զարկում», արդյոք կապրի՞ այդ նոր էակը, թե՛ նա էլ իր նախորդների պես սև հողի բաժին կդառնա, կրկնապատկելով մեր վիշտը:

Այո՛, ամուսնուս հայացքի մեջ, ուրախության հետ միասին,

ես կարդում էի կարեկցանքի եւ մտահոգության մի ամբողջ պատմութիւն:

Նկավ մի օր, երբ մենք այս վիճակից փրկվելու ելք որոնեցինք:

«Դուք դեռ, փառք աստծո, ջահել եք, որդիս,—ասաց մայրս,— երեսա հետո էլ կունենաք: Հիմա ամենից թանգը քո կյանքն է: Տեսնո՞ւմ ես, բժիշկներն իրենք էլ են մոլորվել: Քեզ բուժելու համար դեղ տան՝ երեսան կվնասվի, դեղ չտան — դե ախր...» և նա դառնագին արտասովելով, խորհուրդ տվեց՝ ինչ գնով էլ լինի, ազատվել երեսայից: Նույնը պնդեցին նաև բարեկամներս: Ուրիշ ելք չկար — ամուսինս համաձայնվեց: Բժիշկներից մի քանիսը խորհուրդ էին տալիս շարունակել բուժվելը, սակայն նրանց լսող չեղավ:

Շուտով ինձ տեղափոխեցին հիվանդանոց:

Նվ ահա, ամեն ինչ վճռված, ես պառկել եմ վիրահատման սենյակում: Բժիշկն իր զույգ ասիստենտների հետ զբաղված է սենյակի մի անկյունում. նրանք մաքրում, կարգի են բերում գործիքները, սրվակները: Չգիտեմ ինչու, ինձ թվում է, թե զգում եմ մանկիկիս շարաճճի գալարումներն արգանդիս մեջ, մայրական սիրո քաղցր զգացմունքը վերստին փորձում է շոյել կուրծքս, բայց ես գլխի մի ջղածիգ ցնցումով խեղդում եմ ամեն ինչ և աչքերս կիսախուփ, միտքս մշուշված, հաշվում եմ սրտիս զարկերը:

Բժիշկն ինչ-որ չի շտապում: Սիրտս նեղվում է, ուզում եմ անհանգստության ակնարկներ անել, բայց էլի զսպում եմ ինքս ինձ ու սպասում: Նա գլուխը կախ, լուռ ու մտախոհ (ինչպես սովորաբար լինում են բոլոր բժիշկները՝ վիրահատութիւն կատարելուց առաջ) մաքրած գործիքները դարսում է մի փայլվուն սկուտեղի վրա:

Ահա վերջապես նա լվանում է ձեռքերը, մոտենում է ինձ, նստում վիրահատման սեղանի մոտ դրված աթոռին: Նրա ասիստենտներից մեկը, հուացող ջրով լի նիկելած մի աման բերում, դնում է բժշկից ոչ հեռու գտնվող կլոր սեղանի վրա, իսկ մյուսը գործիքները հերթով իջեցնում է ջրի մեջ:

Այժմ արդեն ես չեմ շտապում: Դեռ ավելին՝ ես ուզում եմ, որ բժիշկը սպասի ջրի սառչելուն: Այդպես էլ լինում է: Բժիշկը, չգիտեմ ինչու, դարձյալ սկսում է հարց ու փորձը՝ մեր ընտանի-

քի մասին, մահացած երեխաներիս մասին, ապա խոր շունչ քաշելով, ասես ինքն իրեն, մեղմ ձայնով խոսում.

— Է՛հ, մի խոսքով, տունն առանց երեխայի նույնն է թե՛ փեթակն առանց մեղվի... Լա՛վ բան է երեխա ունենալը. նա մի տեսակ թարմ շունչ է տալիս ընտանիքին, ինչպես գարունը՝ բնությանը...

Նա իր աշխատանքի փորձից բազմաթիվ դեպքեր է պատմում մանուկների կյանքը խնայելու մասին, պատմում է հանգիստ, համոզեցուցիչ տոնով, առանց շտապելու:

Բայց ահա նիկելած ամանի ջուրն էլ սառավ. գոլորշու վերջին երիզը մերվեց օդի հետ, իսկ նա դեռ պատմում է, հա պատմում:

Եղավ ըոպե, երբ ես ամեն ինչ մոռացած, ափամա անձնատուր եղա նրա մտքերին:

Եվ այն, որ վիրահատման սենյակի բոլոր պարագաներն արտացոլում էին պայծառ, շլացուցիչ լույս, և այն, որ ծերունի բժշկի ձայնի մեջ ես զգում էի հարազատության մի մեղմ շեշտ — չգիտեմ ինչու, ինձ գցում էր երազանքի աշխարհը ու թվում էր, թե ձմռան մի պայծառ օր հայրս նստել է մահճակալիս մոտ, իր հանգիստ ու խրատական տոնով պատմում է ուշագրավ դեպքեր՝ աշխարհի ու մարդկանց մասին...

Ինչքան ժամանակ էր անցել — դժվար էր որոշել, բայց մեկ էլ բժիշկն ընդհատեց զրույցը և ուղղակի դիմեց ինձ.

— Այսպես ուրեմն, սիրելիս, ձեր ցավն ավելի շուտ վշտի ու մտածմունքի արդյունք է: Իսկ երիկամունքների հիվանդությունը — դե, դա հղի կանանց հաճախ է պատահում:

Բժիշկը հանկարծ նայեց ժամացույցին ու տեղից վեր ելավ:

— Բավական ուշացրինք, այժմ սկսե՛նք, — վճռական տոնով եզրափակեց նա:

— Ի՞նչ եք ասում, բժի՛շկ, — տագնապով բացականչեցի ես ու վեր թռա տեղիցս, — ես պետք է երեխա ունենամ...

Բժիշկը մի վայրկյան միայն զարմանքով նայեց աչքերիս, ապա հիացմունքի լուսաշող ժպիտը ողողեց նրա դեմքը:

... Հիվանդանոցից դուրս գալիս, ես ամուր, շատ ամուր սեղմեցի նրա ձեռքն ու քայլերս ուղղեցի դեպի տուն:

Դժվար է նկարագրել, թե որքան մեծ եղավ ամուսնուս զար-

մանքը, երբ ես անսպասելիորեն տուն մտա, նստեցի սեղանի մոտ, ճիշտ և ճիշտ բժշկի հանդիսատ տոնով հայտնեցի իմ վճիռը։

— Այո՛, սիրելիս, այժմ ես հիվանդութիւնից չեմ վախենում։ Ես որոշել եմ խնայել մանկիկիս կյանքը...

Ամուսնուս աչքերի մեջ խնդութեան արցունքներ շողացին. նրա բերկրանքին չափ ու սահման չկար։

Այսպես անցավ ժամանակը, բոլորեց իններորդ ամիսը և ես դավակ ունեցա։



Այստեղ կինը մի պահ կանգ առավ, գլուխը բարձր պահած, հայացքը գցեց դեպի նախագահութեան սեղանն ու ցնծագին բացականչեց։

— Այդ բժիշկը մեր դեպուտատութեան թեկնածու ընկեր Սավոյանն է...

Դահլիճում մի աղմկալի ծափահարութիւն պայթեց, ասես տասնյակ ջրվեժներ միանգամից գահավիժեցին ցած։

Ծափահարում էր նաեւ ձայնասփյուռի առջեւ կանգնած կինը, ծափահարում էր ձեռքերի ամբողջ թափով, բայց նա հաճախ նայում էր դահլիճի բազմութեանը եւ իր խուզարկու հայացքով փնտրում էր մեկին։ Երբ ծափահարութեան աղմուկը լռեց, բեմ բարձրացավ մի կապուտաչա, վայելուչ պատանի։

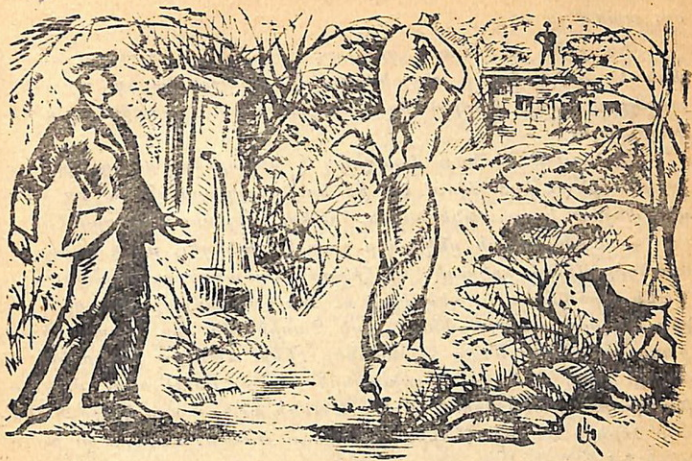
— Ահա և իմ դավակը... — բացականչեց կինը։

Պատանին թեթե ուստյունով թռավ բեմի խորքը ու յասամանի մի թարմ ծաղկեփունջ մատուցեց բժշկին։

— Դուք ինձ կյանք եք պարգևել, բժիշկ, — հաղիւ արտասանեց նա։ Բժիշկը ծաղկեփնջի հետ միասին գրկեց պատանուն։

Հուզմունքից վարդագունել էին պատանու կլորիկ թշերը, էլեկտրական պայծառ լույսի տակ փողփողում էր նրա պիոնեւրական փողկապը, և պատանին ասես յասամանի մի թարմ ծաղկեփունջ լինելով՝ ծերունազարդ բժշկի գրկում։

Թբիլիսի, 1940 թ.



ՈՒՉԱՅՆՈՒ ՄՐՅՈՒՆՔՆԵՐ

Անգուղական սիրով՝ Օլյային.

— Այս մոռենու ցողաթաթախ ճթերին նայելիս չգիտեմ ինչու պատանեկությունս հիշեցի՝ երազի պես եկած, երազի պես անցած պատանեկությունս, որի համար այնքա՛ն ափսոսել եմ և որի համար դեռ այնքա՛ն կափսոսամ, երբ ծերության ձյունը հանգիստ ու աննկատ կմաղվի մաղերիս վրա:

Հովը, լեռնաշխարհի շնկշնկան հովը, որ մեղմորեն ճոճում է մոռենուն, ինչպես մայրն իր մանկան — չգիտեմ ի՞նչ է փսփսում նրա ականջին, բայց ինձ պատմում է անցած-գնացած օրերի մասին...

Է՛հ, այդպես է միշտ: Երբ անցնում ես ծանոթ վայրերով, ծանոթ լեռների և նույնիսկ ծանոթ թփերի մոտով, դե, մարդ ես էլի, կորած-մոլորած հուշեր ունես, որոնք անհայտ թելերով գալիս, լցվում են սիրտդ: Կարծես այդ հուշերը պահ ես տվել

Նրանց, որ մի օր՝ վերադարձիդ պատմեն քեզ... Եվ նրանք, ճիշտ որ, պատմում են...

Ելագլխան ընդհատեց զրույցը, շուտ եկավ, մոռենու տակից փետուեց ծաղկախառը սիդախոտի մի փունջ, մաղեց մատների արանքով, ապա ծաղիկները հատ-հատ ջոկեց խոտից ու սկսեց փնջել այն։

Ես նայում էի նրա մտազբաղ և կենտրոնացած դեմքին ու չգիտեմ ինչու ինձ թվում էր, թե նույն այդ պահին նա իր մտքի մեջ փնջում է պատանեկական հուշերի անթառամ ծաղիկները։

— Մանկության ընկերներ շատ եմ ունեցել, բայց այսօր ես նրանցից միայն երկուսին եմ հիշում՝ Շամամին ու Գասին։ Շամամն արեվածաղկի պես կլոր ու պայծառ դեմքով մի աղջիկ էր, շեկ մազերն ուսերին փռած, իսկ Գասին մի որբ տղա՝ կիսաքաղց ու տկլոր։ Մենք հարևաններ էինք, մտերիմ ընկերներ՝ մի հարկի տակ մեծացած երեխաների նման։ Բնությունը մի կախարդական ուժով ձգում էր մեզ և մենք ամբողջ օրը կորչում էինք այս ձորերի ու ձորակների, ծառերի ու թփերի, սարերի ու բլուրների խիտ հյուսվածքում։

Գասին հաճաքու դալար կեղևից մեզ համար կողովներ էր շինում։ Այդ կողովներն առած մենք անցնում էինք թփից-թուփ, հավաքում էինք մոռ ու ելակ, խաղում էինք ջրերի հետ, մինչև որ մուգ-մանիշակագույն շղարշ իջներ լեռների ու ձորերի վրա։

Իսկ ամռան երեկոյին բարձրանում էինք Շամամենց տան հարթ կտուրը,՝ հեքյաթներ պատմում, ապա պառկում էինք՝ երեսներս դեպի աստղազարդ երկինքը։ Շամամի տատիկն ասել էր, որ ամեն մարդ երկնքում մի աստղ ունի և որ այդ աստղը նրա մահից հետո ծոր տալով կորչում է անհունության մեջ։ Մենք էլ նայում էինք աստղազարդ երկնքին, փնտրում մեր աստղը, փնտրում էինք, բայց չէինք գտնում։ Հետո Շամամի տատիկն ասել էր, որ ինչքան շատ աստղ հաշվենք, այնքան երկար կապույտ ենք։ Եվ մենք հաշվում էինք աստղերը, հաշվում, մինչև որ մեր աչիկները հոգնեին ու մենք իրար գրկած քուն մտնեինք Շամամենց տան հարթ կտուրին։

Այսպես անհոգ ու թեթև սահում էին մեր պատանեկության տարիները, երբ մի օր էլ, հենց այս մոռենիների տակ, հայտնի

դարձավ, որ ես ու Գասին իրարից թաքուն սիրում ենք Շամամին:

Ելագլանը վառեց մի ծխախոտ, ծուխն ազահությամբ ներս քաշեց, ապա կիսաբաց շուրթերի արանքով հանգիստ բաց թողեց այն ու, հայացքը ծխի քուլաներին ձուլած, մի պահ լռեց:

Մենք նստել էինք մոռենիների մի փարթամ փնջի տակ: Մեր դիմաց փռվում էր Ծիրանաքարի լեռնային բնությունն իր թովիչ գեղեցկությամբ: Սակայն այդ բոլորին ոչինչ, ոչինչ չէր գրավում իմ զրուցակցի ուշադրությունը: Նրա դեմքը խաղաղվել էր, փոքրինչ մանկական արտահայտություն ստացել, կնճիռները հարթուկվել էին և դժվար չէր նկատել, որ նա իր հուշերի ազդեցությամբ տակավին ծծում է պատանեկության քաղցր բույրը:

— Այդ ամառ Շամամը սարն էր գնացել, — շարունակեց Ելագլանը, — ես ու Գասին մնացել էինք գյուղում՝ մեծերին օգնելու համար: Ամբողջ օրը կալ էինք կալսում, իրիկնամուտին եզները ջուր տալիս ու քշում արոտի: Առաջվա նման մենք պառկում էինք ծառերի ու թփերի տակ՝ զրուցում, բայց մեր զրույցն էլ առաջվա հմայքը չունեի: Շամամը չկար: Ես ալիամա կարոտում էի նրան: Բայց չգիտեմ ինչու այդ մասին չէի կարողանում հաղորդել Գասին, քաշվում էի նրանից: Ես այդպես էլ չհասկացա, թե այդ օտարոտի զգացմունքն ի՞նչ ճանապարհով սողոսկեց սիրտս, բուն դրեց այնտեղ և ստիպեց գիշերներն անընդհատ մտածել Շամամի մասին: Հիշում եմ միայն, որ Շամամի սարը գնալու հատեյալ գիշերը երազ տեսա. իբր ես ու նա նստել էինք առվակի ափին, ոտքներս թաղել ջրերի մեջ: Յերեկվա շոգից գոլացած ջուրը հոսում էր գլխալեն, մի մեղմ երաժշտություն բերում իր երեսին, հետո շոյում էր իմ բաց սրունքներն ու հաճելի դողով պարուրում մարմինս: Մենք գլուխ-գլխի տված քաղցր զրուցում էինք ծոր տվող աստղերի մասին: Հանկարծ դիմացի ուռենու տակ հայտնվեց Գասին: Շամամը ճիշ արձակեց ու հեռացավ ինձանից:

Ես վեր թռա քնից: Երազն անցավ, բայց մնաց քաղցր մի հուշ Շամամի մասին, մեր բաց սրունքները շոյող գու ջրերի մասին:

Այդ օրից ես ուզում էի միշտ Շամամի հետ լինել, նրա հետ խոսել, նրա հետ գնալ մոռի, լուանյակ գիշերը նստել առվի

ապիին՝ Շամամի համար անթիվ աստղեր հաշվել, որ նա երկա՛ր, շա՛տ երկար-ապրի...

Մեկ անգամ էլ էս թփերի տակ նստած, երկար լուռթյունից հետո, ես սրտի թրթռանքով դարձա Գասինին.

— Գասի, Շամամը բոնը լինե՞ր, ի՞նչ կանեիր...

Գասին անհավատ նայեց աչքերիս մեջ, սկզբում այլապվեց, ապա նրա դեմքը պայծառացավ, շիկնեց, գլուխը խոնարհվեց կրծքին: Գասին լուռ մնաց, իսկ այդ լուռթյունը խոցեց սիրտս: Ես իսկույն նկատեցի, որ Գասին անտարբեր չի Շամամի նկատմամբ, ուստի վիրավորված լուեցի: Մենք այլևս չխոսեցինք Շամամի մասին: Հենց այդ օրից էլ ջինջ առվակի պես կարկաշող մեր մտերմությունը պղտորվեց: Այժմ հաճախ էինք վիճում, վիրավորում իրար, նույնիսկ խռովում: Այնպես որ երբ Շամամը սարից եկավ, ես ու Գասին համարյա թե օտարացել էինք: Բայց ես խուսափում էի նաև Շամամի հայացքից: Ինձ թվում էր, թե նա ամեն ինչ գիտի, կամ Գասին ինձանից ծածուկ ամեն ինչի մասին պատմել է նրան:

Իսկպես որ զարմանալի է բնության քմահաճույքը: Գիշերը ես տենչում էի Շամամին, ինչպես ծարաված եղնիկը՝ խաշամի տակ թաքնված սառնորակ աղբյուրին, իսկ ցերեկը այնպես էի կորչում, որ Շամամն իմ հետքն էլ չտեսնի:

Այդ աշնան հայրս անսպասելիորեն որոշեց ինձ քաղաք ուղարկել, հորեղբորս մոտ՝ ուսումի:

Ես աղաչեցի մորս՝ մի կերպ խախտել այդ վճիռը: Հազար ու մի պատճառաբանություններ արի: Ես սպառնացի փախչել քաղաքից, անհետ կորչել, բայց ոչինչ չօգնեց: Հորս վճիռը՝ վճիռ էր:

Տխուր ու միակերպ օրերը սահում էին իրար ետևից, մոտենում էր ուղևորման ժամկետը:

Երկու հավք ճովողյունով մտան մոռենինների խճճված ճյուղերի արանքը: Ելագյանը պառկած տեղից վրա նստեց, նայեց նրանց, ապա ժպտաց:

— Սրանք էլ են սեր անում... — խոսեց նա ճյուղից-ճյուղ թռչկոտող հավքերի մասին, որոնք մեզ նկատելով թուփը խշրտացրին ու մի փետուր թողնելով թռան: Ելագյանը վեր կացավ, մոռենու փշածածկ ճյուղերի արանքից զգուշությամբ դուրս քաշեց փետուրը, եկավ նստեց նույն տեղը, փետուրը սվաղեց մատների

արանքում, ապա նրանով շոյեց իր ճակատն ու շարունակեց զրույցը:

— Այժմ ես ավելի էի ձգտում դեպի դաշտերը, ձորերը, դեպի իմ մանկության օրրանները, որոնցից շատ շուտով բաժանվելու էի: Այնտեղ ամեն ինչ, ամեն ինչ փսփսում էր ծանոթ շշուկով, ամեն ինչ պատմում էր Շամամի մասին:

Ես կապտաթերթ ծաղիկներ էի փնջում, տալիս էի ջրերին, որ նրանք տանեն, հասցնեն իմ կապուտաշյա Շամամին...

Ես սրտատուղոր երգեր էի մրմնջում, պահ տալիս թփերին, որ Շամամն այդ կողմերով անցնելիս հաղորդեն նրան...

Ես լաց էի լինում, քարերը թրջում — թե ինչու՞ ինքս էլ չգիտեի: Վերջին օրն էլ մտա ծմակը: Դանակի ծայրով հաճարքու ողորկ կեղևի վրա փորեցի հինգ նվիրական տառ՝ «Շ-տ-մ-ա-մ»: Սրտի կսկիծով շոյեցի այդ անունը, համբուրեցի հաճարքու կեղևվը ու արցունքն աչքերիս դուրս եկա ծմակից: Մինչև այժմ էլ այն հաճարքու կեղևի վրա նկատվում են մանրիկ սպիներ — դրանք Շամամի անվան տառերի հետքերն են՝ ժամանակի անողոք ձեռքով ջնջված:

Անտառից ես դիմեցի դեպի մոշենինների այս փունջը՝ սըրանց էլ վերջին հրաժեշտը տալու: Չէ՞ որ սա Շամամի «բաղն» էր: Ես մոռացա ասել, որ դեռ վաղ հասակից ես, Շամամն ու Գասին հանդում մեզ համար «բաղ» էինք ընտրել: Մոշենինների այս փունջը Շամամի բաղն էր, իմը—ա՛յ, էն ներքեվի թեք հարթության վրա, ուր այժմ համայնական բարտերն են փռվում, իսկ Գասինը՝ դիմացի բլուրի լանջին: Մեզնից յուրաքանչյուրը խընամքով հսկում էր իր «բաղի» պտուղին, իսկ «այգեկութը» կատարում էինք միասին: Այդ օրը մեզ համար մի կատարյալ տոն էր լինում:

Քո նստած տեղից քիչ վերև, բերանքսիվայր պառկած, ես մտածում էի Շամամի մասին:

Հանկարծ թփերը խշրտացին, ինչպես քիչ առաջ: Շուտ եկա: Գլխիս վերև կանգնած էր Գասին: Նա հանցավորի պես գլուխը թեքել էր դեպի աջ ուսը, խղճացել, իսկ ձեռքերի մեջ անընդհատ ոլորում էր հոնի ճիպոտը:

Երբ մեր հայացքներն իրար հանդիպեցին, Գասին գլուխը կախեց ու լուռ նստեց ինձանից ոչ հեռու:

— Ո՞րտեղից, Գասի, — հարցրի ես:

— Հե՛շ, ման էի գալիս, — անհոգ ծոր ավեց նա: Բայց ես զգացի, որ նա ինձ է փնտրելիս եղել:

Գասին նստեց: Նա ձեռքի ճիպոտով օղակեց մերկ ծնկներն ու նստած տեղում մի քանի անգամ ճոճվեց:

Ես տեսա, որ նա ուզում է բան ասել, բայց սիրտ չի անում: Նա մի քիչ էլ այդպես լուռ մնաց, ապա հայացքը գետնին հառած, կերկերուն ձայնով սկսեց.

— Ասում են էս դիշեր քաղաք ես գնում: Բա խի՞ ես ինձանից խռով գնում: Քեզ ի՞նչ եմ արել...

Ես խոսք չգտա պատասխանելու: Գասին իր հուզմունքը չըկարողացավ զսպել. նա մանկան պես լաց եղավ:

— Գասի ջան, ինչի՞ ես լալիս, — կարեկցանքով հարցրի ես:

— Բա ինչ է՞... ախր ի՞նչ եմ արել, որ խռով ես գնում...

— Ո՞վ ասավ, մատաղ...

— Ձէ, չէ, ես գիտեմ, ես ամեն ինչ հասկանում եմ... դու վատ-վատ բաներ մտածեցիր իմ մասին ու խռովեցիր... }

Փղձուկը փակեց նրա կողորդը: Գասին բռունցքով աղաղում էր աչքերը և ուները ցնցելով լալիս.

— Ախր ես ի՞նչ եմ, ի՞նչ եմ, որ... — շնչառությունը հագիմ պահելով դարձյալ խոսեց նա:

— Որ ի՞նչ...

— Որ Շամամն ինձ սիրի... ախր ես մի բողոճ եմ՝ որք ու անտեր: Շամամն իմ ի՞նչը պիտի հավանի...

Սիրտս փշուր-փշուր եղավ, մարմինս փշաքաղվեց: Ես երբեք, երբեք չէի սպասի, որ Գասին խոսք կգցի Շամամի մասին: Չգիտեմ ինչպես, Շամամի սերը իրականաբար չքվեց իմ սրտից ելլ ես հանցավորի պես կուչ եկա իմ վաղեմի ընկերոջ առաջ:

— Գասի ջան, մատաղ, լաց մի լինի, — շփոթված խոսեցի ես, գրկելով նրան, — ճիշտ է, որ ես այս գիշեր քաղաք եմ գնում... Դե ի՞նչ արած... Շամամն էլ քեզ, իմ բաղն էլ... մենք էի մտերիմ ընկերներ կլինենք... Լաց մի լինի, Գասի ջան, երեսա հո չե՞ս...

— Ձէ՛, չէ՛, էդ խոսքն էլ չասես... Ի՞նչ անենք, թե քաղաք ես

գնում. Շամամը թող քեզ սպասե, — անկեղծ սրտով առարկեց Գասին, ապա կարճ լռությունից հետո ավելացրեց.

— Ես էլ եմ գնում...

— Ո՛ր...

— Աշաջուր՝ նոքարության...



Անցան տարիներ:

Մի ամառ գյուղ էի եկել, առավոտը վաղ իջնում էի դեպի աղբյուրը: Դիմացից կուժն ուսած գալիս էր Շամամը: Նրա փարթամ հասակը, կրակի շեղշի պես կարմրատակած դեմքը, լիքը կուրծքը, որի վրա ծփում էին զույգ հուսերը՝ ծմակի զույգ նարգիզների պես, պարուրվել էին վաղորդյան արևի պուրպուր ճառագայթներով և նալոզին թվում էր, թե դեմից եկողը մի լուսեղեն հարս է, մի աննման տեսիլ:

Ինձ ասել էին, որ նրան տվել են գյուղի խանութպան Ալխանին՝ կյանքը քաղաքի զեղխության մեջ վատնած, ներքինիի դեմքով մի շոր ու վտիտ մարդու, որը համարյա թե Շամամի հոր հասակակիցն էր:

Տարիներ հետո ես հանդիպում էի իմ մանկության ընկերուջը, պատանեկական ցնորքներով լի իմ առաջին սիրո առարկային: «Արդյոք կճանաչի՞ ինձ, արդյոք կհիշի՞» — անընդհատ այս մտքերի հետ էի, երբ մենք հավասարվեցինք և հանկարծ, կուժն աջ ուսից ձախը փոխադրելով, նա ձեռքի արմունկով ծածկեց դեմքն ու լուռ անցավ իմ մոտով: Ես շվարած կանգ առա, հետո մի ինչ-որ անբացատրելի ցանկություն ստիպեց ինձ շուռ գալ: Աչքերիս չէի հավատում: Մի՞թե, իրոք, դա Շամամն էր և մի՞թե նրա սրտում չի մնացել գեթ մի հուշ մեր այնքան քաղցր մանկությունից, որ մարդուն մեկ անգամ է տրվում, ապա անցնում է անհայտի գիրկը, լոկ հուշեր թողնելով իր հոտից: Ծոր տված աստղն այլևս երկինք չի բարձրանա — այդպես է մարդու մանկությունը, այդպես է նրա պատանեկությունը, և վերջապես, այդպես է նրա ամբողջ կյանքը:

Ես երկար, շատ երկար կնայեի Շամամի ետևից, եթե աչքովս չընկներ Ալխանը, որն իր կալի ծալրին կանգնած ըստ երեվույթին հետևում էր ջրից վերադարձող կնոջը:

Շուռ եկա ու շարունակեցի ճամբաս:

— Քեզ համար գուցե ձանձրալի՞ է այս մանրամասնու-

Յյունը, — զրույցն ընդհատելով դիմեց ինձ Եւագյանը, ուշադիր նայեց աչքերիս մեջ, ասեա իր ճարցի պատասխանն այնտեղ կարդալու նպատակով:

Եվ նա կարդաց...

— Ո՛չ, բարեկամ, դու ուզում ես լսել, բայց իհարկե ես չեմ շարաշահի քո հետաքրքրութիւնը, կաշխատեմ շուտ ամփոփել...

— Այդ օրը աշնան անտառի պէս տխուր էր իմ սիրտը: Ես գգում էի, որ սրտիս ամենահեռավոր ծալքերում դեռ մնում են առաջին սիրո ռսկեղեն փշուրները, որոնք Շամամին հանդիպելուց հետո, փորձում են գլուխ բարձրացնել, ինչպէս աշնան խանձված ծաղիկները՝ պատահական անձրևից հետո: Բայց իզուր: Արդեն ուշ էր:

Ես սրտի կսկիծով մտածում էի այն մասին, թե ինչ անմեղ ձևով ես իմ պատանեկական սերը զիջեցի Գասին, նա էլ՝ ինձ, հետո ես մեկնեցի քաղաք, Գասին էլ անցավ գյուղից-գյուղ, ու Շամամը մնաց բախտի քմահաճույքին, մինչև որ նրա խորթ մայրը, աղջկա կամքին հակառակ, նրան դարձրեց Ալխանի կինը:

Ճաշի ժամանակ ես, իբր պատահմամբ, խոսք գցեցի Շամամի մասին.

— Մայրիկ, Շամամն ինչ մեծացել է, փոխվե՛լ...

Մայրս մի տխուր հառաչ արձակեց, ապա գլուղական կնոջ պարզամտությամբ պատմեց Շամամի դժբախտության մասին:

— Մեծացել ա, բալա ջան, համա ինչ կասես, որ անբախտ ա... Երեք տարվա հարսն ա — դեռ երեխա չունի: Գիրն ու թալիսմեն հնար չարին, խեղճ աղջիկը չբեր մնաց...

Հետո նա շշուկով հաղորդեց, որ Ալխանն ուզում է տանից դուրս վճռել Շամամին, իսկ Շամամի հայրն էլ, պապական ադաթներին հլու մի թարդ, սպառնացել է աղջկա գլուխը կտրել, եթե նա ոտք դնի հոր տան շեմքին: «Հազար դոստ ու դուժման ունեմ, — ասել է նա, — ուզում ես վրես խնդա՞ն: Ուզում ես թշնամիս ինձ հայհոյելիս ասի «Բու գնացած ու ետ եկած աղջկա սհենցն ու նհենցը...» Չէ՛, իմ դուռը փակ ա քու առաջ: Ծամդ վզովդ փաթաթիր խեղդվիր — իմ տան կողմը երես չդարձնես»:

Մորս աչքերում արցունքներ շողացին: Սիրտս փշուր-փշուր եղավ, աննկատ դուրս եկա խանից, արցունքներս կով տալով իջա գեպի այգիները: Ես նոր միայն զգացի, թե ջրի ճամբին ին-

շու Շամամը ծածկեց դեմքը ու լռությամբ անցավ իմ մոտով...

Բայց ես երբեք, երբեք չէի կարող գուշակել, որ դա մեր վերջին հանդիպումը կլինի, որ ես լայկա չեմ տեսնելու իմ մանկության քաղցր ընկերներից մեկին և նրա փոխարեն ինձ հանդիպելու է մի անհուշ հողաթումբ՝ գյուղից քաղաք տանող ճապապարհի եզրին:



— Ի՞նչ, Շամամը մեռա՞վ, — կարեկցանքով հարցրի ես:

— Այո՛, նրան սպանեցին, — դողդոջուն ձայնով պատասխանեց նա: — Ալխանը սպանեց... Բայց լավ է դեպքերը պատմել հերթով...

Եւագյանը պառկած տեղից ձեռքը երկարելով բռնեց մոշենու ճյուղը, կորացրեց ցած, մի տերև պոկեց ու առավ շուրթերի արանքը: Ես նկատեցի, որ նա շուրթերով աղաղում է տերևը և աշխատում զսպել իր արցունքներն ու շուրթերի դողոցը:

— Դարձյալ գյուղ էի գալիս: Ծանապարհն անցնում էր գերեզմանատան մոտով: Ուղեկիցս, որ մեր գյուղացի, տարիքոտ մի մարդ էր, կանգ առավ մի թարմ հողաթմբի մոտ և գլուխն ափսոսանքով օրորեց.

— Խեղճ աղջիկ, ախր ի՞նչ մեղք ունեւ...

— Ո՞վ է, — հարցրի ես:

— Շամամը, Սահրատանց աղջիկը...

Սիրտս խտցվեց, աչքերս մթնեցին: Շամամը, մի՞թե նա մեռել է, մի՞թե նա չկա:

Թուլացած ծնկներս այլևս չհնազանդվեցին. «հոգնել եմ» — հազիվ արտասանեցի ես ու նստեցի Շամամի գերեզմանի մոտ: Ուղեկիցս էլ նստեց:

Գերեզմանատնից ցած, ձորակի ափին կանաչել էին բաղերը, ծաղիկել էր նշենին ու վարդագույն շողբ գցել շրջապատի վրա: Այդ ծաղիկներն ասում էին, որ արդեն դարձն է, ծիլ ու ծաղիկ հյուսվորող պայծառ դարձն, բայց և ասում էին, որ առաջին դարձն է Շամամի մահից հետո...

Այդ օրը ուղեկիցս կցկտուր տեղեկություններ հաղորդեց Շամամի սպանության մասին, իսկ մանրամասնությունները գյուղում իմացա:

Ասում են մի երեկո Ալխանը ծայր աստիճան հարբած խա-

— Հողս էդ քովակ եզան գլխին, — ասում է տատմերը, —
ժառանգ ա ուզո՞ւմ — գու էլ ժառանգ տու ձեռքը...

Այս դեպքից մի շաբաթ անց Ալիսանը Շամամին գտնում է
գոմում, իր նոթյարի ծոցում ու տեղն ու տեղն էլ սպանում նրան:

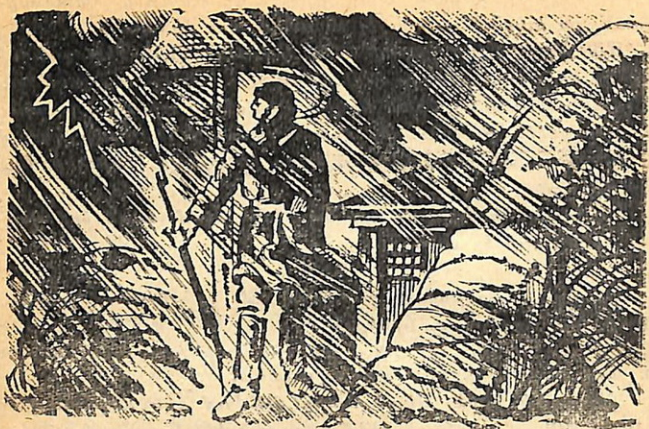
Շամամի մահից հետո երկար ժամանակ գյուղում բոլորն էլ
անարգանք էին թափում դժբախտ աղջկա գլխին: Բայց կար մե-
կը, որն իր սրտի խորքում լուռ հարց էր տալիս. «արդյոք մեղա-
վո՞ր էր նա»:

Դա տատմեր Սանամն էր: Նա մինչև իր մահվան օրը գաղտ-
նիքը՝ գաղտնիք էլ պահեց:

Եւագյանը շուրթերով դեռ տրորում էր մոշենու տերևը և
ճգնում կոչ տալ արցունքները:

Այո՛, նա լալիս էր, եվ լալիս էր սրտի խորքում: Զերմ, կիզող
էին այդ արցունքները, բայց՝ ուշացած...

Մեր գլխի վերև, մեղմ հովից ճոճվում էին մոշենու ցողա-
թաթախ ճիւղերը, որոնք ասես սպասում էին քաղվորի: Զգիտեմ
ինչու, այդ պահին թվում էր ինձ, թե լեռնաշխարհի վրա իջնող
Հապույտ երեկոյի հետ կգա Շամամը, կգա՛, կքաղի՛ «իր բաղի»
ճիթ-ճիթ մոշն ու ալգաբացին կրկին կանհայտանա...



ՊՐԻԴՈՆ ՍԱՎԻՆ

Ո՛չ տք, ո՛չ ոք չնկատեց ինչպես գնդապետ Դունանվըր, Պրիդոնի անունը լսելիս, ձեռքով շողափեց ճակատը եվ ծալած ցուցամատի ծայրով զգուշությամբ պոկեց աչքի անկյունում գոյացած արցունքի կաթիլը: Հետո՞... Հետո արդեն ուրախության անզուսպ արցունքները թափվեցին նրա հուզված սրտի մեջ՝ հենց այն պահին, երբ գնդապետը ժպտում էր, խնդում ու աղմկալի ծափահարությամբ ընդհատում Պրիդոնի հոր ճառը:

Այո՛, տարիների ձյան տակ ճերմակած, սվինամարտերի ու կատաղի գրոհների բովում կարծրացած գնդապետ Դունանվըրաց եղավ, եվ ո՞վ կարող էր զսպել իրեն:

Զուլված որդու՝ Պրիդոնի մահից չորս ամիս անց չեքոքսարցի Արսենտին բերել էր իր կրտսեր տղային, բերել ու խնդրում էր սահմանապահ զորամասի հրամանատարությանն ընդունել նրան, կանգնեցնել նույն դիրքում, ուր հերոսաբար ընկավ Պրիդոնը — Զուլվաշիայի արծիվը:

— Թող սա էլ Պրիդոն արծվիս պես ջլատի թշնամու կուրծքը, կովի նրա պես ու մեռնի, ընց նա մեռավ...

Ծերունու այս վերջին խոսքերը ծածկվեցին զորամասի մարտիկների բուռն ու երկարատև ծափահարության տակ:

— Հա՛յր,— խոսեց գնդապետը,— աիրով կընդունենք Ձեր բոլոր պատվերները: Ձեր նվիրվածության և հայրենասիրության համար — անշափ շնորհակալություն: Սակայն թույլ տվեք սրան, — նա ցույց տվեց երիտասարդին, — որին դուք շնորհել եք Խսակ անունը, թույլ տվեք Պրիդոն կոչել, այո՛, Պրիդոն Սավին...

Ծերունին, որ զուսպ հետաքրքրությամբ լսում էր գնդապետին, երկու քայլ առաջ գալով, պատասխանի փոխարեն ամուր սեղմեց նրա ձեռքը:

Հետևյալ առավոտ զորամասի մարտիկները ճանապարհ դրին իրենց թանկագին հյուրին. ծերունի Արսենտին մեկնեց Չեբոքսար:



Այս դեպքից ուղիղ չորս ամիս առաջ Պրիդոնն ընդունեց վառորի պահեստի պահակությունն ու սունկաձև ծածկոցի տակ մանրը քայլերով հոտ ու առաջ անցավ: Աշնանային գիշերն այնքան էլ մթին չէր, սակայն անընդհատ ու միալար մաղվող անձրևով, հետզհետե մերկացող անտառի խշշոցը ու լարծուն գետինը մռայլ տեսք էին տալիս նրան:

Պահեստը տեղավորված էր անտառածածկ լեռան ձախ ուսին: Նրա առաջ սունկաձև ծածկոցին ամրացած էր դաշտային հեռախոսի տուփը, որի զույգ լարերից մեկը սյունին փաթաթվելով իջնում էր դեպի թաց գետինը, թաղվում նրա մեջ, իսկ մյուսը՝ տերեվաթափ ծառերի ցանցով հասնում էր մոտակա բլուրի վրա գտնվող ծածկոցի հեռախոսին, որի մոտ պահակում էր Պետյան, ապա ձգվում մինչև զորամասի կենտրոնական հեռախոսակայանը: Պրիդոնը հաճախ խոսափողն ականջին մոտեցնելով, ստուգում էր կապը և հետ ու առաջ քայլում պահեստի առջև տարածվող փոքրիկ հրապարակի մեջ:

Երբ հորդում էր անձրևն ու քամին անտառի միջով հալածում նրա շիթերը, Պրիդոնը ճգնում էր նշմարել բլուրն ու Պետյային: Սակայն իզուր: Հետզհետե թանձրացող խավարը ձգված վարագույրի պես փակում էր ամեն ինչ ու Պրիդոնի հայացքը

ժխտողի լույսի հետ մի ակնթարթ միայն շափում էր Պետրոսյի ստվերը, որից հետո կրկին մթություն էր իշխում ամենուր՝ իր լայն ու անթափանց թևերով։ Գիշերը դառնում էր հոգեմաշ։

Ահա Պրիդոնը շուռ եկավ ու սահմանապահի հատուկյամբ դիտեց արեւմուտքի երկնակամարը։ Այնտեղ ամպերի ծալքերը կարծես ավելի էին խտանում, ու շիկացած շամփուրի պես երբեմն գծվում էր կայծակի զիզզազը։

— Գիշերը տագնապալի է, — խոսեց նա ինքն իրեն ու հայացքը սեփեռեց ցած։ Աշնանային կանաչի մնացուկը ջրհեղձ գազանի մորթու պես հարթուկվել, կպել էր գետնին և անձրեւաջուրը նրա վրայով հոսում էր անարգել, անկանգ։

— Այո՛, տագնապալի է, — շնչաց Պրիդոնը՝ կարծես պատասխանելով իր հարցին ու ձեռքը երկարելով, վերցրեց խոսափողը։

— Ինչպե՛ս, կապը կտրե՛լ են, ո՞վ, ի՞նչ իրավունքով, — սարսափահար ցնցվեց նա ու խոսափողը հեռացրեց ականջից։ Ինչ-ոչ սառը բան պարուրեց նրա ողջ մարմինը։ Այդպես պատահում է, երբ մարդ անակնկալ բռնում է հիվանդ հարազատի բազուկը ու սարսափով զգում նրա վերահաս մահվան սառնությունը։

Սակայն Պրիդոնը իր ցրված մտքերը հավաքելով, սկսեց լուրջ դատել։

Գիծը չէր կարող փչանալ, անձրեն այնքան էլ ուժեղ չէ, իսկ լարերը նոր են փոխվել։ Կենտրոնական հեռախոսակայանը տարերքի պատճառով կապը խզելիս պետք է որ անպայման նախազգուշացներ... Ուրե՛մն... ուրեմն մնում է հսկել ու պատրաստ լինել...

Կապը խզվել է։ Փորձված պահակի համար այդ ազդանիշը

է, որպեսզի նա ժամանակին որոշի իր անելիքը։

Պրիդոնը քաշվեց դեպի պահեստի դուռը։ Փամփուշտը հրացանի բերանը տվեց։

Ամպի հեռավոր ու երկարաձիգ գոռոցը կամաց մոտեցավ։ Նրա մոլեգին պողպատյան երկաթե լցվեց անտառն ու ձորերը։

Այդ պահին խավարից ճայթեց թշնամու առաջին հրացանը ու սունկաձև ծածկոցի լապտերի ապակին փշուր-փշուր թափվեց ցած։ Պրիդոնը մեջքը հենեց պահեստի դռանը, ապա վայրկե-

Տաքար պառկեց գետնին, գլուխը բարձր պահած զննեց շրջապատը: Սահմանապահ մարտիկները գիտեն, որ դա է գիշերով բան նշմարելու ամենահարմար միջոցը: Նախ՝ մեծանում է մարդու տեսողաշտը, և ապա՝ երկնքի ֆոնի վրա առարկաների ստվերները, երբեմն էլ՝ շարժվող մարդկանց ստվերները գծվում են պարզ ու որոշակի:

Մի քանի րոպե անց «պարոլը» ղգուշ կրկնելով Պետյան մոտեցավ Պրիգոնին, և նրանք անմիջապես դիրքավորվեցին՝ մեկը պահեստի դռան առաջ, քարերի արանքում, մյուսը ձախ կողմը՝ վաղնու արմատախիլ կոճղի տակ, երեսները տարբեր կողմ: Պրիգոնը սահմանապահի հմտությամբ ետ-ետ սողալով ոտքը կպցրեց Պետյային ու նոր միայն դիրքավորվեց: Այդպես հարմար էր. նա ցանկացած դեպքում ոտքի հրումով կարող էր շատ բան հաղորդել ընկերոջը:

Ամպը գոռաց խստագին և նրա ձայնի հետ ձորից ճարճատեց հրացանների համազարկը: Թշնամու աչն մանյովը, որ նա իր կրակոցը համակերպում էր բնության տարերքին — մարտիկներն անմիջապես հասկացան: Քիչ հետո արդեն դժվար չէր հզրակացնել, որ պահեստն օղակված է:

Երբ Պրիգոնն իր դիրքից նշմարեց առաջին շարժվող ստվերը, վաշրկենաբար նշան բռնեց ու քաշեց հրացանի շնիկը. կրակոցի ձայնի հետ խավարում ինչ-որ բան մի սուր ճիչ արձակեց ու տապալվեց գետնին:

Հրաձգությունը գնալով բորբոքվում էր: Պրիգոնն ու իր ընկերը եռանդով պաշտպանվում էին, միաժամանակ ձգտելով հավառակորդի համար անորոշ պահել իրենց դիրքերը: Կես ժամ անց մարտիկների փամփուլտի պաշարն արդեն սպառվելու վրա էր: Պրիգոնը ոտքով հրեց ընկերոջն ու հրամայեց նրան՝ մի կերպ հասնել զորամաս՝ օգնություն կանչելու: Վերջինս էլ իր մոտ մընացած փամփուլտը հանձնեց նրան ու թիուտների միջով սողաց ցած: Գետինը լարծուն էր. ամենուր առվակներ էին հոսում. այդ հանգամանքը հեշտացնում էր սողալը և կանխում ավելորդ աղմուկը:

Պրիգոնը մնաց մենակ: Երկար ժամանակ շարունակվող հրաձգության ընթացքում նա ջանում էր ցույց չտալ իր մենակությանը, կրակում էր մերթ պահեստի աջ, մերթ էլ ձախ կողմից:

Այդ անցումների ժամանակ թշնամու գնդակը ջարդեց նրա աջ բազուկի վերևի հոդը և նա մեծ դժվարությամբ կարողացավ լըցնել հրացանը։ Տաք արյունն առատությամբ հոսում էր նրա թևքի միջով։ Յեխոտ ու թաց շորերը հետզհետե կպչում էին վերքին ու անասելի ցավ պատճառում նրան։ Վերքը սառչում էր։ Սակայն Պրիդոնը դարձյալ եռանդով դատարկում էր փամփուշտաշարներն ու թշնամուն արգելում մոտենալ պահեստին։

Շուտով Պրիդոնի շնչառությունը ծանրացավ, մահվան դողն ասես համակեց նրան. երկրորդ գնդակը ծակել էր նրա ուար։ Անասելի ցավից ու արյունահոսությունից երկար ժամանակ նա չկարողացավ պատասխանել թշնամու կրակոցին։ Սակայն, երբ վերջինս, հաղթանակն ապահով համարելով, գրոհեց պահեստի վրա — առաջին վազողը սունկաձև ծածկոցին չհասած ուժգնությամբ տապալվեց գետին, երկրորդը նույնպես, իսկ մյուսները կրկին ետ նահանջեցին։

Պրիդոնի աչքերը տենդապին վառվում էին, նրա հոգու բոլոր հուզումներն ու ապրումներն ասես կուտակվել էին այդ աչքերի մեջ։

Վերջին գնդակն արձակելուց հետո, Պրիդոնը թուլացած փրվեց գետնին. նրա հրացանի ծայրն անփութորեն թաղվեց ցեխի մեջ ու թշնաց՝ ինչպես շիկացած երկաթը ջրի մեջ սուզվելիս։

Այդ պահին ձորից զվարթ համազարկեց օգնության եկած մարտիկների խումբը՝ գնդապետ Դունաեվի անմիջական ղեկավարությամբ։

Խավարը հետզհետե գորշանում էր. երկնակամարի հեռվում արշալույսի հալոցքն աննկատ տարածվում էր դեպի վեր և նրա լույսն ալիքվում էր ամպերի վրա։

Մի քանի րոպե անց մարտիկների օղակում թշնամին իր վերջին օրհասն էր ապրում։

Գնդապետ Դունաեվը Պետյայի և մյուսների հետ արդեն հասել էր պահեստի դուռը։ Նա ցեխի միջից գրկած բարձրացրեց Պրիդոնի արյունաթաթախ մարմինը։ Վերջինս հազիվ կարողացավ հայացքը գցել՝ գնդապետի դեմքին ու մրմնջալ։

— Հանձնում եմ պահեստը... — ու նրա շուրթերը սեղմվեցին իրար, իսկ աչքերն ասես կուլ գնացին վերելի արտեվանոնք-

ների տակ: Նա մեռավ ծերունազարդ գնդապետի բազուկները մեջ:

— Ընդունում եմ պահեստը, իմ քաջ հայրենասեր... — դողդողուն ձայնով պատասխանեց Դունանվըր ու հայրական սիրով պինդ համբուրեց նրա սառը ճակատը — արշալույսի շողն ու գնդապետ Դունանվըն ասես միասին համբուրեցին զոհված մարտիկին:



Այս դեպքից ուղիղ չորս ամիս անց, սահմանապահ զորամասի վառոդի պահեստի առաջ, այնտեղ, ուր հերոսաբար ընկավ Պրիդոն Սավինը, հիշտ այնտեղ, հրացանը ձեռքին ամուր սեղմած, կանգնեց նրա ելքայրը՝ Իսակ Սավինը: Կանգնեց Իսակը սունկաձև ծածկոցի տակ, հիշեց հոր պատվերները, Պրիդոնին հիշեց, հիշեց ու խոստացավ աչքի լույսի պես պահել, կրծքով պաշտպանել իր Հայրենիքը:

Ու երեկոյան, երբ գնդապետ Դունանվըր սովորության համաձայն պահանջեց ղեկուցել դադաճող կատներին, պահակների մասին — ավազն այդ ամենը կատարելուց հետո հուզմունքից մի պահ լռեց: Նրա լայն ճակատով լուսե հալոցքի պես մի երջանիկ ժպիտ անցավ:

— Իսկ վառոդի պահեստի պահակը Պրիդոն Սավինն է... — հաղթական տոնով ղեկուցեց նա:



Ե Ր Գ Ը

Այդ երգը ես շատ եմ լսել. լսում եմ և հիմա՝ բեմերից, էս-տրադաններից, ավելի հղկված, ավելի մշակված կատարումով: Սակայն չգիտեմ ինչու, թվում է, թե մեկ անգամ, միայն և միայն մեկ անգամ է նա իր ողջ քաղցրությամբ հնչել իմ ականջին:



Ընկերոջս ճանապարհելուց հետո կառամատուլյցով ետ էի գալիս: Մտազբաղ էի և տխուր: Կայարանի դիմաց կանգնած էր Մոսկվայի գնացքը, որի շուրջը տիրում էր ուղևորների և ողջերթի եկածների սովորական իրարանցումը:

Իմ ուշադրությունը գրավեց կառամատուլյցի անկյուններից մեկում շրջան բոլորած զինվորականների մի խումբ, որի կենտրոնում, կիթառը ձեռքին կանգնած էր մի երիտասարդ նավաստի:

Նավաստին ինչ-որ պատմում էր, իսկ մյուսները ուշադիր լսում էին: Խմբից ոչ հեռու կանգնած էր տարիքոտ մի զինվորական՝ գնդապետի աստիճանի: Նրա դիմաց օղակը փոքր ինչ ետ

էր քաշվել, և նա, բարեհամբույր ժպիտը դեմքին, ծխում էր ու երազական հայացքով նայում նավաստուն:

Ին ի՞նչ էր պատմել նավաստին, ի՞նչ առիթով, կամ ի՞նչ պես էր սկսել իր պատմութիւնը — չգիտեմ, միայն երբ ես մոտեցա, նա իր թուխ աչքերը կկոցած՝ շարունակում էր այն.

— Վրա հասավ խավարչտին մի գիշեր: Մեկիքյանը դրոշի կերպասը խոթեց իր ծոցը, սվինամարտի խառնարանից դուրս հանեց վիրավոր գնդապետին և, քարշ տալով, նրան հասցրեց ծովափ:

Այժմ ո՞ւր գնալ. մնալն անհնարին է. լույսը բացվեց՝ թշնամին կնկատի, և կորած են: Ծովի խռովահույզ ջրերին չէր կարելի վստահել: Այդ խավարի մեջ հարազատ մայրդ քեզ չի ճանաչի, ուր մնաց՝ ծովը և այն էլ՝ փոթորկած ծովը, որ սև լավայի պես ծառս է լինում իր ժայռոտ ափերին և ամենհի վշշոցով աղմկում գիշերային խավարի մեջ:

Մի ելք կար միայն. սպասել մինչև առավոտյան աղջամուղջը և թաքնվել ծովափնյա քարանձավներում:



Նավաստին պատմում էր, երբ նրա շուրջը բոլորած զինվորականների օղակը ճեղքելով հայտնվեց մի շեկիկ, գանգրահեր աղջիկ և իր լուսասփյուռ աչքերի հայացքը նրան հառած, կըշտամբեց.

— Արմեն, դու այստե՞ղ ես եղել... Իսկ մենք հոգնեցինք քեզ փնտրելով: Հետո աղջիկը ետ շրջվեց, կանչեց իր ընկերուհուն, որ կառամատույցի հախուռն անց ու դարձի մեջ տաշեղի թեթեւությամբ այս ու այն կողմն էր ընկնում: Երբ ընկերուհիները մոտեցան իրար, նավաստին ակամա շփոթվեց. նրա սիրտը թրփրտաց՝ ցամաքն ընկած ձկնիկի նման: Մինչդեռ նրա պատմութիւնը լսող զինվորականները ակնհայտ դժգոհությամբ խեթ նայեցին աղջիկներին:

— Դու շարունակիր, Արմեն, շարունակիր, — հանցավորի տոնով դիմեց շեկիկը՝ իր վրա ուղղված խիստ հայացքները մեղմելու համար:

— Շարունակիր, շարունակիր, — այս ու այն կողմից միջամտեցին ունկնդիրները և նավաստին ներողութիւն հայցող իբժպտուն աչքերը թարթելով, շարունակեց.

— Առավոտյան կողմ Մելիքյանը սկսեց ավելի լուրջ դատել. «Լավ, ասենք թե թաքնվեցինք, հետո՞: Մինչև երբ: Կդիմանա՞ արդյոք վիրավորը»:

Նա նկատեց, որ իրենք գտնվում են ծովագողի աջ ափին, որ հերկ է, ապառաժոտ: Մինչդեռ հանդիպակաց ափը ծածկված էր անտառով: Պետք էր հասնել ձախ ափը. մի ճանապարհ կար միայն — ծովը: Եվ նա վիրավոր հրամանատարի անզգա մարմինը իր մեջքից կապելով, հանձնվեց ծովի ալիքներին: Գնդապետն ուշքի եկավ ջրի սառնությունից, ցնցվեց, թպրտաց, բայց արդեն ուշ էր: Մելիքյանը մաքառում էր ալիքների դեմ, դելֆինի պես ոլորում էր մարմինը, ճեղքում էր ջուրն ու առաջ նետվում: Ծովագողի ձախ ափը հասնելով, նա խուզարկեց շրջապատը, ապա շարունակեց ճամբան:

Երկու օր ու գիշեր, հյուծված ու քաղցած, վայրի ծմակների միջով գնում էր Մելիքյանը, իր հետ տանելով վիրավոր գնդապետին, գնդի դրոշն ու մարտական պարգևները: Երրորդ օրվա առաքացին վերջապես նա հասավ մի գյուղակի: Դա թշնամու կողմից ավերված, ծվեն-ծվեն արված մի ավան էր՝ գորշ ու ամայի: Թե ո՞ր էին գնացել նրա բնակիչները — հայտնի չէր: Մելիքյանը գնդապետին տեղավորեց մի կիսավեր խրճիթում, ուտելիք գտավ, ապա և լուցկի, կրակ վառեց, վիրավորին պառկեցրեց կրակի մոտ, փոխեց նրա վիրակապերը: Սնունդն ու ջերմությունը իրենց կազդուրիչ ներգործությամբ կամաց-կամաց ուշքի բերին գնդապետին: Նա, ասես երազի մեջ, լսեց իր գլխով անցածը, լսեց ու մռայլվեց՝ ճշակոտոր կաղնու նման: Նա հրամայեց թողնել իրեն և ինչ գնով էլ լինի փրկել գնդի դրոշը: Այդ հրամանին հետևեցին գնդապետի անկապ ու անիմաստ բացականչությունները — նա հոգեկան տագնապի մեջ ընկավ: Իր պղտոր աչքերը մերթ ընդ մերթ շոռլով, նա ցնցում էր դեմքի մկանները, դողում ամբողջ մարմնով ու ջղագար գոշում. «Անհապա՛ղ... առանց ուշացնելու...»:

Մելիքյանը չգիտեր ինչ անել: Նա սրտի կսկիծով նայում էր ծանր վիրավորի ալյալված դեմքին, ուզում էր մի բանով օգնած լինել, բայց ի՞նչով...

Երբ գնդապետն ուշաթափ էր — Մելիքյանը նրա հետ վար-

«Վում էր ինչպես ինքն ուզեր: Իսկ ա՛յժմ... Այժմ նա զգում էր, որ իր ներկայությունն անգամ բորբոքում է վիրավորին:

— Լսո՞ւմ ես, ընկեր մարտիկ, հրամայում եմ դնա՛լ...

Այս խոսքերը գնդապետն արտասանեց այնպիսի զգաստ տոնով ու զինապետի խստությունը, որ Մելիքյանը տեղից վեր թռչելով, ձգվեց նրա առջև, պատվի առավ և պատասխանեց.

— Լսում եմ, ընկեր հրամանատար:

Ապա նա վերցրեց դրոշի փաթաթած կերպասը ու դուրս եկավ: Սակայն ո՛ւր գնալ: Մի՞թե կարելի է ծանր վիրավորին թողնել այդ ամայություն մեջ՝ մահվան ճիրաններում: Ո՛չ, ո՛չ, դա աններելի է. բոլորը կդատապարտեն և առաջին հերթին իր զեփական խիղճը կդատապարտի իրեն: Հապա ի՞նչ անել: Չկատարե՞լ ուրեմն գնդապետի հրամանը, որ իր համար անխախտ օրենք է:

Եվ Մելիքյանը, անեղանելի մտածմունքների մեջ ընկած, քաշակերտ արձանի նման կանգնել էր կիսավեր խրճիթի առջև: Գնդապետի հրամանից մի բան միայն նա իրավացի էր համարում. պետք է փրկել գնդի պատիվը՝ նրա մարտական դրոշը, որ այն շքեղին թշնամու ձեռքը: Բայց հնարավո՞ր է այդ: Զե՞ որ ինքը գտնվում է թշնամու թիկունքում և դեռ երկար ճանապարհ պետք է կտրի՝ յուրայիններին հասնելու համար: Ուրեմն վտանգն անխուսափելի է:

Այդ լուռ մտորման պահին մի ներքին ձայն ասես թելադրեցում է նրան. «Արի դու, բարեկամ, այդ դրոշը պահիր մի նշանավոր տեղ և, եթե բախտը ժպտա, այո՛, եթե բախտը ժպտա ու ողջ մնաս, մի օր ետ կգաս քո թանկագին պահուստի ետեվից»:

Մելիքյանն արագ քայլերով բարձրանում է գյուղից դուրս գտնվող բլրի լանջն ի վեր, հասնում նրա կատարի թիփուտները, աշադիր դնում շրջապատը: Այստեղ լավ է. հիշելու շատ բան կա: Քարակույտի շուրջը փնջված մասրենիների տակ նա փոս է փորում, փորում է մռալ խորհրդավորությունը՝ յուր հարազատի գերեզմանը փորող մարդու դառն ու հալածական մտքերով պաշարված: Ապա նա հանում է իր զինվորական խալաթը, դրոշի կերպասն ու գնդի շքանշանները փաթաթում նրա մեջ և նույն խորհրդավորությունը իջեցնում փոսը, ծածկում հողով և ծընայալոք, անշարժ՝ ինչպես ջերմեռանդ ուխտավորը սրբաքարի առ-

չեմ, նայում է նրան և, ինքն էլ շիմանալով ինչու, լուռ արտաս-
վում: Արցունքն ասես ինքն իրեն է գալիս, կաթում սևահողի
վրա, ծծվում նրա մեջ: Բայց, իրոք, ինչո՞ւ էր լալիս նա: Դե, ո՞վ
գիտենա: Ասում են, մի աշխարհ կա մարդու գիտակցության հո-
վանու տակ, բայց մեկն էլ կա այդ հովանուց դուրս, որի գաղտ-
նիքները միայն բնությանն են հայտնի, որի իմաստը միայն
բնությանն է հասկանալի: Գուցե այդ դրոշը սև հողին հանձնե-
լիս, նավաստին ակամա յուր մտքրիմ ընկերներին հիշեց, որոնք
ընկան անհավասար մարտում, նրանց, որոնց հետ միասին նա
նույն օդն է շնչել, նույն ջուրն ըմպել: Բայց ահա ինքը կա, իսկ
նրա՞նք...

Մեղիքյանը կռանալով, ջերմորեն համբուրում է հողաթումբը.
նայում այդ հողաթմբին եվ յուրովի մտախոհ. «արդյոք լավ է,
այդպես, արդյոք մեղք չգործեցի՞... Ներիր, Հայրենիք...»:

Նա ետ շրջվելով, հանգիստ նստում է հողաթմբի մոտ, նա-
յում հորիզոնի խորությանը, որ զօծվել է մայրամուտի հրացու-
քով: Հեռվում ձգվում է ծովի մուգ-կապույտ երիզը՝ շուշանի ծաղ-
կափողու մեջ նիրհող լքնաղ դիցուհու նման:

Նայում է Մեղիքյանը, ու նրա կուրծքը լցվում է երանու-
թյամբ, նրա սրտի լարերը դողում են քնքշանքով և, մոռանալով
շրջապատը, մոռանալով ինքն իրեն, նա ասես ճոճվում է այդ
հեռավոր ծովի ալիքների վրա, երբեմն է, երբեմն է և մեղմ
ձայնով եղանակում ծանոթ մի երգ...



Այստեղ պատմող նավաստին կանգ առավ, ձեռքի կիթառը
կամաց սահեցրեց դեպի կուրծքը: Նրա՝ բոցի պես ձիգ մատները
տակ դողացին նվազարանի նուրբ լարերը: Կիթառի նվագին ներ-
դաշնակ՝ մեղմորեն ծորեց նաև նրա թավ ձայնը. հնչեցին նրա
երգի պարզ ու հստակ բառերը.

«Փովա՞ծ է ծովը լայնաբձակ...»

Երգում էր նավաստին: Կառամատույցի աղմուկն ու իրա-
րանցումը անլսելի էին դարձել նրա ունկնդիրների համար: Դի-
մացի վազոնի պատուհաններից բազմաթիվ մտախոհ դեմքեր
հափշտակված լսում էին նրան: Եվ դա ասես երգ չէր, այլ սրտի
ամենահեռավոր խորքից ծայր առնող զգացմունքի մի ակնաղ-

բյուր, որն իր զովաստն շնչով սփսփացնում է լսողի մարմինը, հոգին, դերում, կաշկանդում նրա ողջ էությունը:

Երգում էր նավաստին: Եվ այդ երգը լսելով, չէիր կարող նավաստու թուխ աչքերի մեջ ծովի խորությունը շտեմնել, նրա ելեվէջող կրծքի մեջ՝ ծովի լայնությունը:

Այդ երգը ես լսել էի ուրիշներից՝ բեմերի, էստրադաների վրա, ավելի հղիված, մշակված կատարումով: Բայց դա այն չէր, դա ուրիշ էր: Այստեղ երգն ասես ձկանք ու շունչ էր առել եւ քո առջեւ ձկաններ մի թխաշյա նավաստու կերպարանքով: Ու լսելով այն, չգիտեիր՝ նավաստին է այդպես քաղցր երգում, թե՛ երգն է նրան դարձրել հմայիչ ու երանավետ:



Անսպասելիորեն հնչեց երկրորդ զանգը: Կառամատուցի իրարանցումն ուժեղացավ: Նավաստին սթափվեց, ընդհատեց երգն ու դարձավ ընկերներին:

— Դե, բարեկամներ, արդեն ժամանակն է բաժանվելու:

Ունկնդիրները խռնվեցին նրա շուրջը: Նրանց աչքերի մեջ դեռ շողում էր հիացմունքի եւ ավստոսանքի նկատելի փայլը: Նրանցից շատերը սեղմում էին նավաստու ձեռքը, ողջագործում նրա հետ եւ բարեմաղթություններ անում: Ոմանք, առես, դեռ սպասում էին նրա ընդհատված երգի եւ պատմության շարունակությունը: Միայն երիտասարդ բժշկուհիներն էին, որ իրենց անելիքը մոռացած՝ անավարժ դերասանուհիների նման տարուբերվում էին մարդկային հոսանքի մեջ, շփոթված տրորում իրենց ձեռքերը: Երբ հերթը նրանց հասավ, նրանք շառագունեցին եւ իրենց մոմակերտ մատները նավաստուն ուղղելով, համարյա միաբերան շնչացին:

— Գնաս բարով, Արմեն...

Գնացքը շարժվելու վրա էր բայց նավաստին մարդկանց հրմշտելով, փնտռում էր ինչ-որ մեկի:

— Շտապիր, Արմեն,— փութացնում էին ամեն կողմից: Սակայն նա դեռ փնտռում էր: Վերջապես գտավ: Դա գնդապետն էր: Նավաստին ակնածանքով սեղմեց նրա ձեռքը, հրաժեշտի փոսքեր միտմտաց եւ այն է՝ ուզում էր անջատվել, երբ գնդապետը գրկեց նրան, հայրաբար համբուրեց նրա ճակատը եւ խոր երախտագիտությամբ շնչաց:

— Գնաս բարով, զավակս, շնորհակալ եմ...

Նավաստին անհայտացավ մարդկային գետի մեջ եւ մեկ էլ հայտնվեց վագոնի աստիճանների վրա՝ ժպիտը դեմքին, օդի մեջ ճոճելով իր կիթառը:

Գնացքն առաջ շարժվեց: Գնդապետի մոտ վառնգնած ակնու-
ցավոր մի ծերուկ հարգանքով թեքվեց դեպի նա եւ զգուշ
հարցրեց.

— Ձեր որդին է, հա՞... Ի՞նչ լավ էր երգում...

Գնդապետը լուռ էր:

— Նրեվի ճակատ է մեկնում, հա՞... շարունակեց հարցա-
սել ծերուկը:

Գնդապետը դարձյալ լուռ էր: Նրա փոխարեն ծերունու հար-
ցին պատասխանեց շեկիկ աղջիկը.

— Այո՛, ճակատ՝ իր պահած զրոշի ետեվից...

Ես նայում էի հեռացող գնացքին, նայում էի անթարթ աչ-
քերով, եւ իմ ականջին դեռ հնչում էր նավաստու քաղցրաթով
երգը.

«Փովա՛ծ է ծովը լայնարձակ...»:

1944 թ. հունվար:





ԺԱՂԿԱԾ ԱԼԻՔՆԵՐ

Մեր ծաղկաթագ սարերից են գալիս Աղ-Բուղայի ջրերը, իրենց հետ բերելով ծաղիկների բույրը: Եվ վճիտ են նրանք, ինչպես մեր սարերում իջնող կռունկի աչքը, քաղցրահամ են՝ իրենց մեջ խլրտող կարմրախայտից առավել, եվ այնքան էլ սառն են մեր Աղ-Բուղայի ջրերը, որ յոթ օրվա ծարավը յոթ կում հագիվ խմի:

Մեր Աղ-Բուղա գետին մի երկրաբան մի տարի «բժիշկ» անվանեց եվ շատ ափսոսաց, որ հանքանյութ չգտավ նրա ժայռոտ ափերին, որպեսզի երկար մնար մեր հյուրընկալ ձորերում, խմեր ու չկշտանար մեր Աղ-Բուղայի ջրերից:

Ահա կրկին նստել եմ գետափին, կարոտով նայում եմ շուրջըս: Հենց այստեղ՝ Ահլու-ձորի ծերպերում, նրա մթին քարանձավներում, Աղ-Բուղայի փախչկան ջրերի ափին կորցրի իմ կաթնաբույր մանկությունը: Չարքերը՝ գողացան, թե՞ ջրերը տա-

րան—չգիտեմ, դժվար է ասել: Բայց երբ ջրածիտն իջնում է մի թաց քարի, պոչը տմբացնելով ջուր ցանում իր չալտիկ թեվերին, «ճըտթացնում» ու թռչում—թվում է, թե նա՛ էր իմ մանկությունը, որ մի պահ դեմս ելավ, «ճըտթաց» ու թռավ... Կամ երբ ոսկեթեփուկ մի ձկնիկ ջրի երեսն ընկնելով փայլկոտում է ու մարում, թվում է, թե նա՛ էր իմ մանկությունը, որ կյանքիս վաղ-գարունքին ծիածանեց ու կոպ գնաց Աղ-Բուղայի ջրերին:

Ուրա՛խ է գետը, որ կրկին այցի եմ եկել իրեն—չգիտեմ, բայց այս անգամ նա իր հետ բերում է պես-պես ծաղիկներ, գարնան-թարմ ծաղիկներ, քշում իմ առաջով, տանում հեռո՛ւ... հեռո՛ւ...

Կարծես այս գարնան, իր ափերի հետ միասին, մի դարմա-նահրաշ ուժով ծաղկել է նաեւ մեր Աղ-Բուղա գետը:

Եվ այնքան հրապուրիչ են նրա ծաղկած ալիքները...

Արեւի շեղ ճառագայթների տակ երփներանգ լուսատիտիկ-ների պես ցոլում են ալիքների կտտարը թառած՝ ծմակի ոսկեծամ-նարգիզը, լեռնային շուշանը, կապույտ զանգակը, սիրի-սիրիի կանաչ թերթիկները:

Բայց, իսկապես, ո՞րտեղից են գալիս այս ծաղիկները, ո՞վ է այսպես ճաշակով ընտրում, քաղում: Մի՞թե գետը, մի՞թե մեր Աղ-Բուղան: Եվ ո՞ւմ համար, ի՞նչ...

Օ՛, շնորհակալ եմ գետ, իմ մանկության օրրան, ինչքան ես ինձ ճոճել քո զանգակ ջրերում: Եվ այժմ հեռուններից դարձած քո որդու համար բերում ես մեր ծաղկաթագ սարերի անգին նը-վերները, որ կրկին արբենամ, կրկին մանկանամ եվ հովի քաղց-րաթով սլալոցն ականջիս, շունչս՝ շնչիդ ձուլած, քեզ հետ միա-սին չափ առնեմ, չափ ընկնեմ մեր նվիրական ձորերով, մեր աննման ձորերով...

Այս մտքերով տարված ես ականա շարժվեցի գետի ընթացքն-ի վեր: Ճանապարհ չկար, քայլում էի ափամերձ բաղեղոտով: Գը-նում էի՝ ուշքս ու միտքս ալիքների կողմ...

Չգիտեմ որքան էի անցել, երբ մեկ էլ գլուխս վեր բարձրաց-րի ու գետի ոլորտում՝ մի բարձր թմբի վրա մի ջահել կին տե-սա: Նա նստել էր կանաչների մեջ, կիսաթեք՝ մի ձեռքի վրա հեն-ված, իսկ մյուս ձեռքով գոգից հատ հատ ծաղիկներ էր ընտրում ու նետում ջուրը: Նա այնքան հափշտակված ու տարված էր իր մտքերով, որ թվում էր, թե ծաղիկների տեղ մտքերն է տալիս: Աղ-Բուղայի ջրերին...

Շրջապատի կանաչ ֆոնում պայծառորեն դժվում էր կնոջ կերպարանքը: Նրա փոքր-ինչ նիհարավուն, բայց վերին աստիճանի նուրբ ու գեղեցիկ դեմքը թախծով էր պարուրված: Նրա սեղմորակ աչքերն անթարթ էին, հայացքը՝ երազական եվ պետք է որ այդ կենտրոնացած հայացքում գետն անշարժ թվար, իսկ ինքը սահելիս լիներ դեպի ցնորք աշխարհների գիրկը...

Հավք էր ասես, որ անտառից ելել, նստել էր բուրական ծաղիկներով պատած այդ կանաչ թմբի վրա: Բայց գուցե մեր աննման Աստղի՞կն էր, որի համար ուր որ է ամպերը թրատեցով պիտի հայտնվեր բոցադանդուր Վահագնը:

Բաղեղուտի միջից ես անկնապիշ նայում էի նրան:

Այնտեղ՝ կրծքիս խորքում մեկն ասես շտապում էր կերտել այդ չքնաղ կնոջ լուսաողող արձանը, եվ ես լսում էի քանդակող մուրճի անհանգիստ, բայց քաղցր զարկերի ձայնը...

Իսկապես ո՞վ էր այդ կինը, ի՞նչու էր մեն-մենակ նստել այդտեղ, ի՞նչու էր ծաղիկներ նետում ջրերի մեջ, ո՞ւմ համար...

Արդյոք նախախնամուծյունը չէ՞ մեզ երկուսիս այս ձորը բերել: Արդյոք ինձ համար չէ՞ կինն ուղարկում այդ երփներանգ ծաղիկները:

Զգնա՞լ, չմոտենա՞լ նրան...

Բայց ահա նա ոտքի ելավ: Գծվեց նրա նուրբ ու սլացիկ հասակը: Ահա նա վերջին ծաղիկը նետեց ջուրը, փեշերը թափաղեց, ետ դարձավ ու հանգիստ քայլերով բարձրացավ դեպի վեր:

Ես հեռու-հեռվից հետեվեցի նրան, ամեն կերպ ձգտելով աննկատ մնալ: Կինը բռնեց մի կածան, որ տանում էր ձորաբերանից վեր՝ լեռնագոգի մեջ գետեղված յայլան:

Վերելում՝ Ծիրանաքարի հովվական վրանների առջեվ կապույտ երիզներով ծխում էին կրակները: Մի փոքրիկ աղջիկ, թարմ տերեվների փունջը թեմի տակ, իր ետեվից քաշում էր եղնիկի պես խլրտող ոսկեգեղմ հորթուկը: Վրանների արանքով հեվասպառ վազում էին երկու շալտիկ քոթոթ, մտնում կանաչներ, հասնում իրար, թավալվոր գալիս, կրկին վեր ցատկում, կրկին թռչկոտում՝ թել-թելի ոլորվող գուլգ կծիծների պես:

Ալպյան ցողազօծ կանաչն՝ արածելով, նախիրն իջնում էր սուսվոտյան կիթի:

Կինն արագացրեց քայլերն ու հասավ յայլան:

Այդ օրից ամեն առավոտ ես գնում էի Աղ-Բուղայի ամիր, նստում ու սպասում ծաղիկներին: Այնքան սովորել էի գետի ծաղկած ալիքներին, որ երբ ծաղիկներն ուշանում էին սիրտս ա-կամա նեղվում էր, անհանգստանում: Թվում էր, թե Ահլու-ձորի ժայռոտ ափերը ճակատ-ճակատի եկող վայրի ցուլերի պես մո-տենում են իրար եվ նրանց ահարկու եղջյուրների արանքում օդը թանձրանում է, սեղմում կոկորդոս: Կարծես գետը եվս շնչահեղձ էր լինում, վշշում, թշշում իր քարեղեն հունի մեջ:

Բայց հենց որ հայտնվում էր առաջին ծաղիկը՝ մանկան հրճվանքով ես ուզում էի նետվել ջրերի մեջ, որսալ այն, հոտո-տել, սեղմել կրծքիս եվ այդ բուրումնալից ծաղկից զգալ նուրբ ու սլացիկ հասակով այն գեղեցիկ կնոջ հմայքը, որի նկատմամբ իմ սիրտն արդեն լցվել էր մի անհագ կարոտով, զգում էր մի անսահման ծարավ, ծարավ՝ մտերմության, հարազատ հոգու, հարազատ շնչի...

— Գուցե նա եվս նույնն է զգում, — մտածում էի յուրովի, — գուցե նա եվս նույնն է կամենում: Գուցե սպասում է ինձ եվ՝ զարմանում իմ տարօրինակ խոսափման վրա: Գուցե նախա-տում է ինձ՝ համարելով զգացմունքից զուրկ մի թուլակամ ա-րարած, որի սիրտը բնության ձայնն առնելով, անընդունակ է ար-ձագանք տալու:

Մի՞թե... Հապա ի՞նչու չգնալ... Մինչեվ ե՞րբ այսպես...

Եվ ահա վճռեցի հավաքել նրա ուղարկած ծաղիկները, փնջել ու հենց այդ ծաղկեփնջով էլ ներկայանալ իրեն:

Ծաղիկներն անցնում էին ափից շատ հեռու: Զուրը սառն էր: Բայց ես չխորշեցի դրանից: Գետը մտա, փնջեցի ծաղիկները, խանդավառ պատանու ցրված ու հեղհեղուկ մտքերով ճանապարհ-ընկա դեպի նվիրական թումբը:

Կինը նստած էր նույն տեղը, նույն դիրքով, ինչ տեսել էի ա-ռաջին անգամ: Նա քաղած ծաղիկները լցրել էր գոգը, գոգից հատ-հատ վերցնելով, տալիս էր ջրերին: Նրա այս պարզ արա-րողությունն մեջ, քնքշանքի հետ միասին, մի անբացատրելի խոր-հուրդ կար, մի անիմանալի կախարդանք, գուցե եվ՝ մի սուրբ ուխտ, որի իմաստը թերեվս միայն ինքը հասկանար:

Շեվուտների միջով ես գաղտագողի շրջանցեցի թումբը, որ-

պեսզի միանգամից դուրս դամ կնոջ մոտ եւ ծաղկեփնջի հետ միասին, նրա առջեւ դնեմ իմ սիրտը:

Բայց զարմանքս ու շփոթմունքս իրար խառնվեցին, երբ թմբի գագաթը հասնելով ես այնտեղ ոչ ոքի չհանդիպեցի: Հրա՛շք էր... Ի՞նչ եղավ նա: Չէ՞ որ քիչ առաջ հենց այստեղ էր նստած: Ահա եւ ծաղիկների մնացուկները: Նայեցի շուրջս, հեռուն...

Կինը դանդաղ բարձրանում էր իր սովորական ճանապարհով. «ուշացա, ափսոս, մնաց վաղվան»:

Ուզում էի սրտաբեկ ետ դառնալ, երբ կանաչների միջից աչքովս ընկավ ծալած մի թուղթ: «Նամակ,— անցավ մտքովս,— երեւի նա է թողել»: Սրտատրոփ վերցրի այն: «Արդյոք ի՞նչ կա ամփոփված այս թղթի կտորի մեջ: Սիրո եւ մտերմության հոգեւորի խոսքե՞ր, թե՞ նախատինք»:

Իսկույն բացեցի: Սակայն հենց առաջին հայացքից աչքերս կարծես մթնեցին: Ո՛չ, նամակ չէր այդ...

Ես մեքենայորեն ընկալեցի նրա բովանդակությունը, եւ ձեռքերս դողացին, սիրտս ձմլվեց:

Դու ռազմաճակատից ստացված ծանուցագիր էր, ինձ համար անհայտ մի զինվորի հերոսական մահվան մասին, որ ավարտվում էր մի սրտահույզ վերջաբանով. «Թաղման տեղը՝ Սեւ ծովը»:

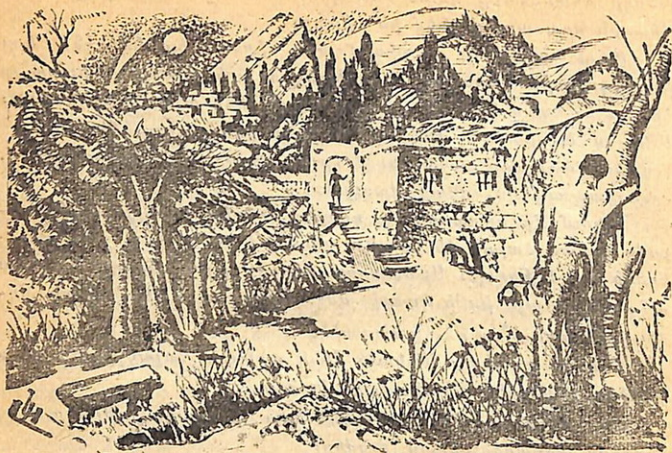
Թե ո՞ւմ մահն էր գուժում թղթի այդ փոքրիկ կտորը, ի՞նչ կապ կար նրա եւ այն նուրբ ու սլացիկ հասակով կնոջ մեջ— հա, իհարկե չգիտեի: Գիտեի միայն, որ այդպես նավաստիներին են թաղում:

Սրտիս խորքում զգացի մի անբացատրելի ամոթանք, խղճի ասեղնահարում. ասես դրժել էի մի ուխտ, ասես պղտորել էի մի սրբություն, ասես քանդել էի մի ծաղկեպսակ, որ հյուսված էր վշտի ու սփոփանքի անթառամ ծաղիկներից...

Երբ հայացքս ակամա ընկավ ձեռքիս ծաղկեփնջին՝ ծաղկեփունջը բռց դարձած այրեց մատներս.

— Ի՞նչու հավաքեցի այս ծաղիկները... Չէ՞ որ սրանք ինձ համար չէին... Ի՞նչու հավաքեցի...

Ես գլխահակ իջա Աղ-Բուղայի ափը, ծաղկեփունջը զգուշ քանդեցի, ծաղիկները փռեցի ջրի երեսին, ամոթահար ետ դարձա, հեռացա գետափից՝ այլեւս երբեք չվերադառնալու համար...



ԱՆԹԵՂԱԺ ԿՐԱԿՆԵՐ

Ես թերթում եմ Սեվումյանի հուշատետրը, ընթերցում էջ առ էջ եւ տարակուսված հարցնում իրեն.

— Այս ամենը լավ. բայց մի՞թե սա հուշատետր է ...

Սեվումյանը ժպտում է: Մի վարակիչ ժպիտ ունի նա, որն ասես մաս-մաս եղած նախապես բուն է գրել նրա թուխ աչքերի անկյուններում, շուրթերի ծայրերին, որպեսզի իսկույն ողորձ դեմքն ու հալոցքի փայլ գցի նայողի վրա:

— Հապա ի՞նչ է ...

— Չգիտեմ. ինքդ կիմանաս: Կուզես թերթենք միասին:

— Թերթենք:

— Շատ բարի: Ահա ընթերցենք առաջին պատահած էջը: «Հոկտեմբեր 193 ... ք.

Ցիրանցքու թփերի: մեջ մի կիսավեր բուն տեսա: Թեպիւն տված չվել էր հավքը, թողնելով այն ամայի: Գիտեմ, վաղը գարուն կլինի, հավքը կրկին ետ կդա, կնորոգի յուր բունն ու կըգեղգեղի նորոգ բնի վրա:

Հիշում ես, սիրտս էլ քո սիրո բունն էր մի ժամանակ, բայց այնտեղից չված հավքին էլ դարձ չկա»:

— Է, հետո... — հուշատետրը փակելով, հարցական նայում եմ Սեվումյանին:

— Շարունակիր, շարունակիր, ինչո՞ւ ես փակում:

— Կշարունակեմ.

«Մայիս 193... ք.

Աղբյուրներ կան՝ մշտաբուխ են, աղբյուրներ կան՝ խաբուսիկ: Մեկին քար ու ծեփով չես փակի, մյուսը կշորանա ինքն իրեն: Սերդ էլ նման է մի աղբյուրի: Իզուր ինչո՞ւ ես ջանում, ինչո՞ւ ես ծեփում: Թե խաբուսիկ է՝ ինքը կցամաքի»:

— Դե ինքդ ասա. մի՞թե սա հուշատետրի նման է...

— Նման է թե նման չի—ճիշտ ասած, չգիտեմ... — հուշատետրը վերցնելով եմ, գլուխը կախ, նրա թերթիկների հետ խաղալով, խոսեց Սեվումյանը: — Բայց ինչ կա զարմանալու, որ իմ հուշերն էլ այս ձևով են դրսևվորվել: Մարդիկ հուշատետրը կազմում են իրենց համար: Ես էլ ինձ համար եմ կազմել: Սրա լեզուն միայն ինձ է հասկանալի: Գրել եմ տողեր, որոնք ինձ համար անթեղած կրակներ են եմ որոնց տակ թաքնված կրակը կառուց է միայն եմ միայն իմ հոգին ջերմացնել: Ահա վերցրու հուշատետրս, բաց արա մի պատահական էջ եմ կարդա: Այո՞, այո՞, կատակ չեմ անում, վերցրու...

Ես կատարում եմ նրա խնդիրքը:

«Սեպտեմբեր, 193... ք.

Իմ հոգու լազուրը ճեղքելով, մի կռունկ անցավ՝ արեվի պուրպուրը թեփերին: Նա դարուն էր բերել ինձ համար, բայց դրա դիմաց կյանքիս ամառը տարավ»:

Սեվումյանը մտքերով տարված, յուրովի կրկնում է իմ ընթերցած վերջին տողերը. «Նա դարուն էր բերել ինձ համար, բայց դրա դիմաց կյանքիս ամառը տարավ...», ապա մի լրջախոհ, երազական հայացք է նետում դեպի հեռուն: — Է՛հ, ծխենք, բարեկամ: Դու ստիպում ես ինձ ակամայից քանդել իմ անթեղած կրակներից մեկը: Ի՞նչ արած, կքանդեմ, որպեսզի քեզ համար հասկանալի դառնա իմ տարօրինակ հուշատետրի իմաստը: Բացի դրանից, չգիտեմ ինչու, պատմելու մի անհագ ծարավ զգացի:

Սեւմումյանը վառում է մի ծխախոտ, տուփը հրում դեպի ինձ.

— Ծխիր...

Հետո նրա դեմքի վրա անձրեվաբեր ամպի նման կամաց-կամաց կուտակվում է մի մուսլ թախիժ եվ նա, ծխախոտի ծղւխըն ազահորեն կուլ տալով, սկսում է իր պատմությունը:

I

— Այդ գարնան մեր վարչությունն ինձ գործուղեց Իջևիանի շրջանը: Ես պիտի ղեկավարեի խճուղու մի քանի ոլորտների բարեկարգումն ու կամուրջների նորոգումը: Սակայն իրականում իմ աշխատանքի ծավալը շատ ավելի մեծ եղավ, քան նախատեսված էր: Խճուղու ձախ եզրով, նրան զուգահեռ գալարվող Աղըս-տեֆ գետը տեղ-տեղ այնպես էր կրծել գետինը, որ համարյա մտել էր ճանապարհի տակ, լուրջ վտանգ ստեղծելով երթևիկության համար: Երբեմն նորոգելու փոխարեն ստիպված էինք լինում նոր ճանապարհ գցել, կամ պայթեցնել քարաժայռերն ու նրանց հաշվին լայնացնել խճուղին:

Թերեվս այդ էր պատճառը, որ ես ստիպված եղա մինչև ուշ աշուն մնալ ճանապարհների վրա եվ մի տեսակ թափառական կյանք վարել: Առավոտից երեկո քարշ էի գալիս ճանապարհի փոշու եվ խճաքարի մեջ, գիշերում էի որտեղ պատահե՞ր՝ խրճուղու եզրին՝ շարժական վրանի տակ, սալի կամ բեռնատար ավտոյի մեջ:

Չնայած դրան, գյուղաքաղաքում ես սենյակ էի վարձել: Ամիսը հազիվ թե երկու-երեք անգամ լինեի իմ բնակարանում: Տան տերը մի մենակյաց պառավ էր, այն հասակի, որի մասին ալեվս չեն հարցնում գեղեցիկ է, թե՞ տղեղ: Նրա գունատ, թորշոմած դեմքի վրա կյանքի մայրամուտն իր ցոլքն էր գցել: Մի մշտական թախիժ կար այդ բարի կնոջ պղտոր աչքերի, դեմքի խորշոմների եվ նույնիսկ ձայնի մեջ: Առաջին իսկ հանդիպումից մի զարմանալի մտերմություն ու հարազատություն զգացի դեպի նա: Եվ որովհետեւ բոլոր հարեվանները նրան «Մայրիկ» էին կոչում, ես էլ հենց այդպես կոչեցի:

Սենյակը վարձելիս նա ինձ զգուշացրեց, որ իր որդին ու հարսը Երեվանում են գտնվում եվ կարող է պատահել, որ ամա-

ուր գյուղ գան: Ես խոստացա նրա առաջին իսկ պահանջով՝ սեն-
յակն ազատել:

Բայց ահա հունիսն անցնում էր, եվ ոչ մի ձայն-ծալտուն
չկար: Ես նույնիսկ մոռացել էի մեր պայմանը:

Մեկ անգամ, Դիլիշանից Իջեվան գնալիս, երբ մեր բեռնա-
տար ավտոն դուրս եկավ քաղաքից, խճուղու ոլորտում ես նկա-
տեցի մի տղամարդու եվ մի կնոջ, որոնք ճամբրուկների վրա
նստած՝ ըստ երեվույթին ավտոյի էին սպասում: Ավտոն տեսնե-
լուն պես տղամարդն իսկույն վեր թռավ տեղից, գլխարկն օդի մեջ
թափահարելով, նշան արեց մեքենան կանգնեցնելու:

Իմ շոֆերը, որ այդպիսի դեպքերում՝ երբ աս իր հետ էի, ա-
վելի էր արագացնում մեքենայի ընթացքը, այս անգամ հարցա-
կան հայացքով նայեց դեմքիս: Ես կարգադրեցի մեքենան կանգ-
նեցնել: Մենք կանգ առանք անծանոթ ուղեվորներից մոտ տասը
քայլ հեռու: Կինը մնաց ճամբրուկների մոտ, իսկ տղամարդը
վազելով մոտեցավ մեքենայի խցիկին: Նա խնդրեց՝ իր կնոջը Ի-
ջեվան փոխադրել: Նա սաստիկ հեղում էր, լսվում էր նրա վա-
տառողջ թոքերի խզղոցը: Ես դժվարանում էի որոշակի պատասխան
տալ: Մոտս ուղեգիր չկար, որ լրացնեի: Իսկ կողմնակի ուղեվոր-
ներ վերցնելու համար իմ շոֆերի զրբույկը երկու անգամ արդեն
փոխել էր իր գույնը: Սակայն դժվար էր նաեվ մերժել, որովհե-
տեվ անծանոթն այնպես աղերսագին նայում էր ինձ՝ սպասելով
իմ պատասխանին, որ կարծես վճռելու էի մի ճակատագրական
խնդիր:

Ինձ երկմտությունից հանողը շոֆերը եղավ:

— Վերցնենք, ընկեր Սեվումյան, Մայրիկի տղան է ...

— Մայրիկի՞, — զարմացա ես:

— Հա: Դեռ հեռվից ճանաչեցի ...

Մեքենայի խցիկից դուրս գալով, ջերմորեն սեղմեցի անծա-
նոթի ձեռքը, հայտնեցի, որ իրենց տան կենվորն եմ, ապա շո-
ֆերին պատվիրեցի ճամբրուկները փոխադրել ու դարսել մեքենա-
յի մեջ:

Դժվար էր պատկերացնել, թե որքան մեծ եղավ ամուսինների
ուրախությունը: Այդ օրերին «Հայտրաճախ» մեքենաները չէին
գործում, եվ նրանք երկու օր շարունակ մեքենայի էին սպասել:

Տիրքան Ավետիշը (այդպես էին կոչում Մայրիկի որդուն)

Հինոջը ներկայացրեց ինձ, ապա դեմքի քրտինքը ստեպ-ստեպ ցամաքեցնելով, համառոտ պատմեց իրենց կրած շարժարանքի մասին: Նա ինքը սանատորիայի ուղեգիր ուներ, մնում էր Դիլի-ջանում, իսկ կինոջը՝ Վերգինեին գլուղ էր ուղարկում՝ Մայրիկի մոտ:

— Ես էլ էի ուզում գալ մայրիկին տեսնելու, բայց ախոս, որ չեմ կարող, ուղեգրիս օրերն անցնում են, — ավելացրեց Տիգրան Ավետիշը, շրջվեց դեպի կինը, ըստ երեվոյթին նրան փութացնելու: Վերգինեն նշան արեց եվ ամուսինները, ներողություն խնդրելով, առանձնացան:

Ես ծխում էի ու աչքի պոշով հետեւում նրանց: Կինը շշուկով ինչ-որ բան էր պատվիրում ամուսնուն, բայց այնպիսի քնքշույթյամբ, ինչպես մայրն իր հիվանդ որդուն: Խոսելու ժամանակ նա ցուցամատի եղունգով մաքրում էր ամուսնու բաճկոնի փոշին, ուղղում նրա փողկապը: Նա չէր նայում իմ կողմը, բայց նրա յուրաքանչյուր շարժումի մեջ նկատվում էր օտար տղամարդու հայացքի ազդեցությունը: Դժվար չէր նկատել, որ ամուսնու նկատմամբ նրա ցուցաբերած քնքշանքը խիստ դուր էր գալիս իրեն: Նայելով Վերգինեին, ես չգիտեի՝ ամուսնու հյուծված ու ոսկրացած մարմնի, նիհար, դեղնավուն դեմքի, մոմե մատների դալկության մո՞տ է նա երեվում այնքան թարմ ու ջահել, թե՞ իրոք նա հենց այդպիսին է:

Բայց, չնայած այս խիստ տարբերությանը, նրանց մեջ մի ինչ-որ անբացատրելի նմանություն կար: Նրանք ապես նույն ծառի երկու տերեվ լինեին, մեկը՝ դարնանը, մյուսը՝ աշնանը: Եթե նույնիսկ նախապես չիմաստայի, որ նրանք ամուսիններ են, էլի դժվար չէր լինի գուշակել: Նրանց այդ հապճեպ, կիսաձայն զրույցն անգամ արտացոլում էր մի մտերմություն, որը ծնունդ է բարեպաշտ ամուսինների համատեղ երկարատեվ կեցության եվ, որը երբեմն ավելի ուժեղ է լինում, քան փոխադարձ սերը:

Սակայն այս մասին չէր, որ ես մտածում էի: Ինձ պարզապես զարմացնում էր կյանքի խաղը: «Ի՞նչ կարող է գտնել այս ջահել, հմայիչ կինն այս վաղաթառամ մարդու մեջ: Ինչը՞ կարող է նրան կապել ամուսնու հետ. երեխա՞ն — երեխա չունեն, նյութակա՞նը — բայց, որքան ես գիտեի, Տիգրան Ավետիշի միջոցները շատ համեստ էին: Գուցե առաքինի անո՞ւնը, որ զգացմուն-

քից զուրկ կանանց մեջ արտահայտվում է հիվանդագին շափերով»։ Բայց ո՛չ։ Կյանքը, իսկական կյանքն ինձ այլ բան էր թեւադրել։ Ես ջահել կնոջ այդ սեթեվեթանքի, ձեւական քնքշանքի տակ տեսնում էի մի անհուն անդունդ, որի մեջ ընկնողը օրը ցերեկով երկնքի աստղերը կտեսնի։ Ես ոչ մի հիմք չունեի Վերգիլների մասին այդպես մտածելու, բայց գիտեի, որ Վերգիլն է «Եվա» չէ, կինը ոչ նրանով է սկսվում եվ ոչ նրանով վերջանում։

Մինչ ես այս մտքերի հետ էի, Տիգրան Ավետիշն ու Վերգիլն են մոտեցան մեքենային։ Վերգիլն էր ամուսնու օգնությամբ փորձեց բարձրանալ մեքենայի վերնամասը, սակայն ես կանխեցի նրան, առաջարկելով իմ տեղը՝ խցիկում։ Նա քաղաքավարությամբ շնորհակալություն հայտնեց, ապա եվ փորձեց հրաժարվել, բայց չկարողացավ մերժել ամուսնու խնդրանքը։

Ես բարձրացա ավտոյի վերնամասը ու շոֆերին կարգադրեցի ճանապարհ ընկնել։ Մոտոռը հոնդաց, մեքենան ցնցվեց ու պոկվեց տեղից, իր ետեվից թողնելով գազոլինի թափանցիկ շրջարշ։

— Անշա՛փ, անշա՛փ երախտապարտ եմ, — ձայնեց Տիգրան Ավետիշը։

Նա խճուղու եզրին կանգնած երկար ժամանակ նայում էր մեր ետեվից։

Վերգիլն էր ձեռքը մեքենայի պատուհանից հանած, մատների արանքում ծածանում էր իր կանաչավուն, նրբագործ թաշկինակը, օդի մեջ տարածելով վարդաշրի քաղցր բուրմունք։

● Եվ այն, որ կինն առանց ես նայելու շարունակում էր ձոճել ձեռքը, հաստատ համոզված լինելով, որ ամուսինը դեռ նայում է իրեն, հեռու - հեռվից հետեւում է իր ձեռքի յուրաքանչյուր շարժումին — չգիտեմ ինչու իմ սրտի մեջ դարձյալ մի կծու հեղձանք առաջացրեց։ «Ասացեք, խնդրեմ... Ի՞նչ ծանր է բաժանումը, երբ... կրկին պիտի հանդիպենք...»։ Բայց ինչո՞ւ եմ ես այդպես դատում, ո՞րտեղից են ծնվում այս շարախինդ մտքերը։ Գուցե ես սխալվում եմ։ Գուցե այդ ամուսինների մեջ կա մի ներքին, կողմնակի աչքի համար աննկատելի ներդաշնակություն, որն իր հախուռն ուժով հարթում ու ծածկում է արտաքին տարբերությունը։ Բնավորության ու խառնվածքի հարց է, աստղի աստղին բռնեց — պրծավ զնաց։ Ի՞նչ կա զարմանալու։ Սակայն ոչ։

հազար անգամ ո՛չ: Բավական է մի բուռ պարարտ հող, մի քիչ ման-
րամաղ անձրեւ, որ պեսզի այս ջահել կնոջ սրտի բեղմնավոր
հատիկը ծլի ու փարթամորեն աճի ուրիշ աստղի տակ: Այնուհե-
տեւ՝ «Մնաս բարեւ, սիրելի Տիգրան: Ես հանցագործ եմ, ես
սրիկա եմ, ես ամեն ինչ եմ՝ օձ, կարիճ, քարաթոթոշ ... ինչ կու-
զես համարիր, ինչ անուն կուզես տուր՝ ես արժանի եմ քո նա-
խատինքին ... Բայց ի՞նչ արած, չկարողացա դիմադրել կյանքի
պահանջին, չսեւ բնության ձայնը, որն ինձ կախարդելով տա-
րավ դեպի հեռավոր ափեր ... Մնա՛ս բարեւ, եւ մոռացիր ինձ ...»
Վերջում էլի մի քանի մխիթարիչ խոսքեր, որոնք նույն ներգոր-
ծությունը կունենան, ինչ որ բժշկի ընտիր դեղատոմսը՝ հիվան-
դի մահից հետո:

Ահա սա է իսկական կյանքը, իրերի բնական ընթացքը: Իսկ
մեքենայի խցիկից ֆուռացող թաշկինակը լոկ մի թիթեռ է, մի սի-
րուն թիթեռ, որ չգիտեմ թե ինչով է սնվում ...

Մեքենան իջնում էր Դիլիշանի ձորը: Օդը կամաց-կամաց
սկսում էր խոնավանալ ու ցրտել: Շուտով ինձ սթափեց-
րին անձրեւի խոշոր կաթիլները, որոնք օդի հոսանքի հետ
շեղակի հարվածեցին իմ թիկունքն ու ծոծրակը: Ես բարձ-
րացրի պլաշխս օձիքը, ուներս կծկելով մեջքս պինդ . հենցի
մեքենայի կողին: Շոֆերն ինձ երկու անգամ խնդրեց փոխադրվել
խցիկը, բայց ես կտրականապես մերժեցի եւ կարգադրեցի ավե-
լի արագացնել մեքենայի ընթացքը:

Մինչեւ Իջեվան անձրեւը ուղեկցեց մեզ: Մութն էր, երբ տեղ
հասանք:

Ես անցա իմ սենյակը, իսկույն հանվեցի ու անկողին մտա:
Տրամադրությունս անախորժ էր: Վաղուց չէի ծխել: Թվաց, թե
դրանից կլինի: Փորձեցի ծխել: Բայց ծուխը ներս քաշելուց հետո
կոկորդիս մեջ մի անտանելի դառնություն զգացի: Մխախտող դեմ
շարժելով, ավելի պինդ փաթաթվեցի վերմակի մեջ: Դուռը ճռու-
ռալով բացվեց եւ լսելի դարձավ Մայրիկի հողաթափերի թույլ
քստքստոցը:

— Քնեցի՞ր, — կիսաձայն հարցրեց նա, — գոնե մի բաժակ
թեյ խմիր, որդի:

— Շնորհակալ եմ, Մայրիկ, առավոտը վաղ պիտի արթնանամ, —
պլուխս բարձից չկտրելով պատասխանեցի ես եւ զգացի, որ սե-

փական շնչառությունից մի հիվանդագին ջերմություն փովեց երեւառւս, իսկ աչքերիս կոպերը մոժացին:

Մայրիկը դուռը կամացուկ ծածկեց ու գնաց:

11

Հետեւյալ առավոտ չկարողացաւ ոտքի կանգնել. դուրսս պտտվեց, աչքերս մթնեցին եւլ ես, հարբածի պես օրորվելով, ինձ կրկին անկողին գցեցի: Արդեն պարզ էր, որ հիվանդ եմ: Կոկորդըս այրվում էր, ջղաձիգ կծկվում, սուր ցավը գլխովս տալիս: Բժիշկը հայտնեց, որ սաստիկ մրսել եմ եւ մի առ ժամանակ պետք է պառկած մնամ: Մայրիկը ոչ մի բոպե չէր ուզում հեռանալ իմ մահճակալից: Բժշկի տված դեղորայքին զուգընթաց, նա սեփական եղանակով ինչ-որ ծաղկեջուր էր շինում, եւ ստիպում, որ նրանով կոկորդս ողողեմ:

Երբեմն այցելում էր նաեւ Վերգինեն: Նա գալիս էր թեթեւամտ խաժությամբ, ինչպես առաքինի կինը մենակյաց մարդու սենյակը մտնելիս: Նրա յուրաքանչյուր շարժումի մեջ ես նկատում էի մի ակամա լարվածություն ու կաշկանդվածություն: Ասես մի աներեւոյթ ձեռք քաշում, զգուշացնում էր նրան՝ ոտքերի տակ թափված ապակու փշրանքներից:

Նրա ձայնի, կցկտուր խոսքերի մեջ զգացվում էր հանցանքի շեշտ: Նա կարծես չէր խոսում, այլ իր յուրաքանչյուր բառով ներումն էր հայցում: Դա ներքուստ ճնշում էր ինձ: Ես գիտեի, որ Վերգինեն իմ հիվանդությունը կապում է իր ուղեւորության հետ: Ուստի ձգտում էի ամեն կերպ թեթեւացնել նրա վիճակը, առողջ ձեւանալ: Եւ դա զարմանալիորեն հաջողվում էր ինձ, ստացվում էր այնքան բնական, որ կարծես այդպես էլ կար. նրա ներկայության բոպեներին ես ինձ միանգամայն առողջ էի զգում:

Ապաքինվելուց հետո իմ առաջին հոգսը փշաւ նոր բնակարան գտնել: Մայրիկը սենյակն ազատելու մասին ոչ մի ակնարկ չէր արել: Ես էլ նրան ոչինչ չէի ասել, նախապես համոզված լինելով, որ նա դեմ կլինի իմ փոխադրվելուն: Զգիտեմ ինչպես ուրիշներից լսես էր իմ մտադրությունը. շտապեց կշտամբել:

— Ո՛ւր ես գնում, որդի, ամոթ չի՞...

— Ինչո՞ւ է ամոթ, Մայրիկ, չէ՞ որ մենք այդպես էինք պայմանավորվել:

— Պայմանավորվել էինք, բայց տեսար՝ Տիգրանը գլուղ չեկավ: Իսկ մի սենյակը ինձ ու Վերգուշիս լի ու լի բավական է: Դե ուրեմն էլ նոր բնակարանի տեղյակ չտաս, հանգիստ ապրիք ու սենյակում ...

Ես մձռեցի մնալ: Սակայն սրտիս խորքում ամենեվին գոհ չմնացի իմ այդ վճռից: Ես ուզում էի որքան կարելի է շուտ հեռանալ այդ բնակարանից: Ես չէի կամենում քննել իմ մեջ ստեղծված այդ բուռն ցանկության պատճառը, որոշակի հաշիվ տալ ինքս ինձ: Դա մի տեսակ փախուստ էր մի անհայտ ու անորոշ վտանգից, որը չկա, չի երեվում, բայց, որի հեռավոր շորշոփները մարդ զգում է մի կույր բնազդով: Թերեվս դա նույն զգացողությունն է, որը երբեմն արեւ — կեսօրին ծիծեռնակներին ստիպում է վար իջնել եթերի վերին շերտերից ու թեմածել գետնի երեսով:

Ես նույնիսկ չէի ուզում խոստովանել, որ դա փախուստ է, որովհետեւ սոսկ այդ խոստովանությունն անգամ իր մեջ կպարտանակեր հանցանքի փշուրը: Ո՛չ, ես չէի փախչում: Ես ուզում էի գնալ, ուղղակի գնալ, առանց պատճառի, հենց այնպես:

Իսկ եթե Մայրիկը չի ուզում, չի թողնում, ի՞նչ կա որ, կմնամ ու կշարունակեմ ապրել իմ սենյակում, ինչպես՝ մինչեւ այժմ:

Համարյա ամեն կիրակի Մայրիկն ու Վերգիեն տեսակցության էին գնում Տիգրանին: Այդ տեսակցություններից նրանք վերադառնում էին գոհ եւ ուրախ, ասելով, որ Տիգրանի առողջությունը դեպի լավն է գնում, որ նա օրն-օրին կազդուրվում է:

Մեկ անգամ էլ նրանց հետ միասին Տիգրանն ինքը գլուղ եկավ: Նա երեք օրով թուլատվություն էր խնդրել սանատորիայի վարչությունից:

Ես առիթ ունեցա մոտիկից ծանոթանալ նրա հետ: Տիգրան Ավետիշը մասնագիտությամբ հնագետ էր՝ ուրարտական պատմության հմուտ գիտականներից մեկը եւ գիտական մի շարք արժեքավոր աշխատությունների հեղինակ: Նա նույն թորշոմած, սմբած մարդն էր, որին առաջին անգամ տեսել էի Դիլիջանի խճուղում: Բայց, հակառակ դրա, ինձ պարզապես զարմացրեց այդ մարդուներքին կենսունակությունը, այն բնական կիրքը, որ շատ քշերի մեջ կարելի է տեսնել: Դա մի վերին աստիճանի շարժուն, հարցասեր, ամեն ինչ քչիւրուր, զննող, կյանքի բոլոր երեւույթների մեջ

խելամուլս եղող մարդ էր: Թվում էր, թե նրա նիհար մարմինը, ածխի պես սեւ, վառվռուն աչքերը, սուր քիթը, ոսկրոտ ծնոտը, մի խոսքով՝ ամբողջ կազմվածքը բնությունը ստեղծել է նրա աշխատանքի բնույթին ու բնավորությանը համապատասխան: Նրա մարմնից ռանգված ու տաշված էր այն ամենը, ինչ կխանգարեր մտնել ամեն ծակ ու ծուկ, ամեն բան ստուգել անձամբ: Գյուղում ես նրան ոչ մի բույս հանդիստ չտեսա: Նա անընդհատ շարժման մեջ էր, անընդհատ շտապում էր: Կարծես գնացքից իջել էր մի պատահական կայարանում՝ ինչ-որ գնումներ կատարելու եւ ամեն բույս աչքը գնացքի կողմն էր. «չլինի՞ թե գնա...»:

Տիգրան Ավետիսն ինձ հանդիպեց վաղեմի բարեկամի պես և առաջին իսկ օրից աջնպես բացվեց, որ կարծես միասին մեծացած լինեինք: Նա նորոգեց, կարգի բերեց իրենց պարտեզի ցանկապատը, կտրտեց ծառերի շորացած ճյուղերը, մաքրեց առուները, հնձեց ծառերի տակ աճած բաղեղը: Վերգինեն սիրով օգնում էր ամուսնուն: Այր և կին մեկ օրվա ընթացքում ժրջան մեղմների պես կարգավորեցին տունն ու պարտեզը: Գերանդին, բահն ու կացինը Տիգրան Ավետիսը գործածում էր հողագործի հրմտությամբ: Իսկ Վերգինեն, որ աշխատանքի ժամանակ հագել էր Մայրիկի գյուղական հին շորերից մեկը, ոչնչով ետ չէր մնում ամուսնուց:

Դեռ մինչեւ նրանք գյուղ կգաին, Մայրիկն ինձ թուցիկ կերպով պատմել էր որդու և հարսի ամուսնության, նրանց աշխատասիրության ու զբաղմունքի մասին: Այդ ամենը մի առանձին տպավորություն չէր գործել ինձ վրա, որովհետեւ նախ՝ ես նրանց չէի տեսել, չէի ճանաչում եւ ապա՝ այն ո՞ր ագռավն է, որ իր ճուտին սեւ կասի: Այսուհանդերձ Մայրիկի պատմածից ուշագրավ էր Տիգրանի ու Վերգինեի ամուսնությունը, որ տեղի էր ունեցել մի աղմկալի փոթորկից հետո:

Իր բարձրագույն կրթությունն ստացած, գիտական լուրջ ապագա խոստացող Տիգրանը գյուղ գալով, բոլորի համար անսպասելիորեն հավանում է Վերգինեին, որ տակավին անգրագետ, մի որք ու կիսաքաղց աղջիկ էր: Ծնողները մի կողմից, ծանոթ-բարեկամները՝ մյուս, համոզում, հորդորում են՝ ձեռք քաշել Վերգինեի հետ ամուսնանալու խենթ մտքից, բայց՝ իզուր: Տիգրանը հավա-

տարիմ է մնում իր խոսքին, ամուսնանում է եվ կնոջը վերցնելով իսկույն տեղափոխվում քաղաք, հեռանում գծուծ մարդկանց բաժնասանքից, չար աշքից, կեղծավոր շնորհավորանքից ու դառը հեղնանքից: Որդու այս վարմունքը մեծ ցավ է պատճառում հորը, որ առանց այն էլ խանգարված առողջության տեր մի մարդ էր: Մայրիկի ասելով Տիգրանի հայրը հենց այդ վշտից էլ վախճանվում է, իր մահվան բուպեին անիծելով որդուն, տունն ու այգին հատակելով կնոջը:

Թե վերգինեին ինչպես էին ընդունել Տիգրանի ընկերներն ու ծանոթները — Մայրիկն այդ չգիտեր: Միայն լսել էր, որ վերգինեն սովորում է տանը եվ որ մյուս ուսուցիչների հետ միասին նրանց տուն են գալիս նույնիսկ երաժշտության ու պարի ուսուցիչները: Հետո Մայրիկին տեղակացրել էին, որ իր հարսը ուսանում է նույն համալսարանում, ուր դասախոսում է Տիգրանը:

Այս բոլորից հետո Մայրիկը վերգինեին մեկ էլ տեսել էր միանգամայն կերպարանափոխված, գեղեցիկ ու գրավիչ, ուսյալ կնոջ շարժ ու ձևվերով: Եվ երբ կյանքի թարմություն բուրդող հարսին նա համեմատել էր վաղաժամ թառամող որդու հետ — նրա մայրական սրտի մեջ ծնունդ էր առել մի գաղտնի, հոգեմաշ կասկած: Բայց ոչ: Հարսն իր համեստությամբ ու խելացությամբ, Տիգրանի նկատմամբ ցուցաբերած վերին աստիճանի զգայուն ու հոգատար վերաբերմունքով այնպես էր հմայել Մայրիկին, որ նա օրհնել էր վերգինեին, գոհ մնացել էր որդու ընտանական երջանկությունից:

Մայրիկը չէր չափազանցրել: Նա ինձ պատմել էր ճշմարտությունը: Ես խորապես զգում էի այդ, բայց դարձյալ պետք է խոստովանվեմ, որ սրտիս ամենահեռավոր խորքում չէի հավատում: Չէի հավատում, որովհետեւ կյանքն ինձ այլ բան էր սովորեցրել, որովհետեւ հնարավոր էլ չէր մեկ — երկու օրվա ընթացքում ճանաչել մարդկային հոգին, առավելապես կնոջ հոգին, որն ամենաբարդը, ոլորապտույտը, խճճվածն ու ճյուղավորվածն է:

Գյուղ գալու հաջորդ երեկոյան Տիգրան Ավետիշը հայտնեց, որ մտադիր է վերգինեի հետ միասին մի թեթեւ զբոսանք կատարել դեպի մոտակա հնությունները եվ խնդրեց ընկերակցել իրենց: Ես հաճույքով ընդունեցի նրա առաջարկությունը, նամանավանդ որ հոգնած առօրյա լարված աշխատանքից, կարոտ էի մի այդպի-

«ի շրջադայության: Իսկույն շտապեցի տնօրինել իմ հետեւյալ օր-
վա գործերը, անհրաժեշտ ցուցմունքներ տալ աշխղեկին, բրի-
գադավարներին եւ ուտելիքի որոշ պաշար վերցնելով տուն
վերադառնալ:

II

Լուսը շփացված՝ դուղաքաղաքից դուրս եկանք:

Թողած խճուղին, թողած բանուկ ճանապարհները, բռնեցինք
լեռնային մի կածան ու դարավանդով բարձրացանք դեպի անտա-
ռի փեշերը:

Մենք քայլում էինք լուռ, ինքնամիտ, ասես չխանգարելու ի-
րար՝ յուրովի ճաշակելու բնության դարձնիքի այդ վեհ, խորհրդա-
վոր ժամը: Մեր շուրջը փռված ալպյան կանաչը սվսվում էր վա-
ղորդյան հովից: Եղախոտի փնջերը դալար վարսերով ջանում էին
ժածկել իրենց մրսկան տոտիկները: Տարվա այդ ժամանակներում
սարալանջին իշխում էր կապտաթերթ մի ծաղիկ, որն իր առա-
տությամբ ու խտությամբ կապույտ ծփանք էր տալիս սարերին,
օդը լցնելով մի քաղցր, հոգեպարար բուրմունքով: Երբ թռչում է
այդ ծաղիկը, բացվում է լեռնային նարդիզը, ոսկու շող տալիս
շրջապատին եւ ամպամած ժամանակ անգամ անծանոթ աչքին
թվում է, թե արեւը մի գաղտնի տեսակցության է եկել Գուգարքի
զմրուխտ սարերին:

Մի բարակ առու շարաճճի կերպով խաղալով մերթ աջից,
մերթ ձախից հատում էր մեզ տանող կածանը, թրջում մեր ոտքե-
րը: Դրանից խույս տալու համար մենք հաճախ դուրս էինք գալիս
կածանից, մտնում թփուտները: Այստեղից ծափ տալով չվում է-
ին քնատ հավքեր, թարմացած ճովողում լեռնային զուլալ օդում,
ապա իջնում օտար թիփերի վրա, խանգարում նրանց մեջ ծվարած
հավքերի քունը, կրկին ծափ տալիս, կրկին թռչում եւ շուտով մի
փոքրիկ երամ կազմած՝ չափ ընկնում ծառից—ծառ, թփից—թփի:

Մեր ոտնաձայնը լսելով՝ մի նապաստակ դուրս նետվեց մեր-
ձակա մասրենիների միջից և, փորատակի արծաթը շողացնելով,
փախավ ձորակն ի վար, հետո կանգ առավ մի թմբի, ետ նայեց,
փախչող ու կրկին փախավ:

Չարթնում էր բնությունը: Եւ այնքան հմայիչ էր այդ դար-

թոնքը, որ իմ մտքով անգամ չանցավ ուսիցս որսորդական հրացանն իջեցնել ու նապաստակի վրա կրակել: Բայց ի՞նչու միայն նապաստակը: Որան այստեղ այնքան առատ էր, որ հարկ չկար երկար փնտռել: Ծաղկախառը խոտերի մեջ սորում էին թմփլիկ կաքավներ: Նրանք իրենց գեղեցիկ վիզն առաջ մեկնած՝ կուռցով ճանապարհ էին բացում ու շորորալով փախչում: Մոշուտների մեջ թռչկոտում էին մոշահավերթ՝ իրենց սեվ կրծքի վրա շողշողացնելով սադափե մանրիկ պուտերը: Մխրատանձենիների վրա խլրտում էին դռռոնները, վայրի աղավնիների այդ ընտիր տեսակները, որոնք մութն ընկնելուն պես դաշտերը լցնում են իրենց տըխրածայն, երանավետ կլկլոցով:

Այո՛, ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չէր բորբոքում իմ «որսորդական» կիրքը: Ինձ թվում էր, թե հրացանիս որոտի հետ կաղտորվի բնության խաղաղ զարթոնքը, կշքվի, կանէանա իմ աչքերի առջեւ՝ բացվող այդ սքանչելի տեսիլը, որի հմայքը ես զգում էի ներքուստ, իմ ամբողջ էությունը, իմ հոգու բոլոր թելերով:

Մենք հասանք անտառի փեշն ու որոշեցինք շունչ առնելու ու Տիգրան Ավետիշը ցած դրինք մեր պայուսակները, նստեցինք ու սկսեցինք ծխել, խսկ Վերգինեն գնաց ելակ քաղելու:



Յածրում՝ գոգածել հովտի մեջ տեղավորված էր Իջեվանը՝ երեք կողմից շրջապատված սարերով: Արեվելքից՝ Բուխանան, արեւմուտքից՝ Գյոկչան, հարավից՝ Տախտի-քյոլը զմրուստե գոտու պես վրա են Գեկել, սակայն չեն կարողացել բոլորել նրա իրանը, իրենց բացվածքում թողնելով դեպի հյուսիս ձգվող Ջրվիզի դաշտը: Հենց այդտեղ, գետեզրյա մի ահագին տարածության վրա բարձրանում են սղոցագործարանի և անտառատնտեսության նորակառույց երկհարկանի շենքերը՝ իրենց սեվ ծխնելույզներով, լայն, ծառապատ բակերով, որոնց մեջ թափված անհամար գերանները հեռվից լուցկու փայտիկներ են թվում:

Գետի մյուս ափով, մաքուր, կոկ ժապավենի պես ոլորվում է խճուղին, սղոցում Գյոկչայի ստորոտն ու ձգվում դեպի Դիլիջանի ձորերը: Խճուղու եզրի համարյա բոլոր շենքերը քաղաքատիպ են, երկհարկանի, փայտյա գեղեցիկ պատշգամբներով, որոնց տակով փովում է ասֆալտապատ մայթը: Ասֆալտապատ է նաեւ խճուղու այն մասը, որ անցնում է գյուղաքաղաքի միջով:

Տիգրան Ավետիշը մատնացույց է անում հին «քարվանսարանների» տեղը: Այդտեղ են գիշերել Պարսկաստանից դեպի Աղվանաց երկիրը գնացող մի հնամենի ճանապարհով անց ու դարձող քարվանսները:

«Քարվանսարանների» հիմնադրման մասին տեղեկություն չկա, իսկ գյուղաքաղաքի բնակչությունը, Տիգրան Ավետիշի ասելով, գաղթել եկել է Երեւանի մոտերքից՝ Արզն եվ Գամրիս կոչվող գյուղերից, պարսից տիրապետության օրով՝ 1790—92 թվականներին: Գաղթել է եվ ասես տապ արել այդ բարձրադիր լեռների փտեվում, անտառի փեշերին՝ մի ոտքը դեպի անտառ:

Օրը բացվում էր: Տիգրան Ավետիշը ձայն տվեց Վերգինեին: Պայուսակները վերցնելով շարունակեցինք մեր ճանապարհը, մեռած անտառը եվ հետզհետե խորացանք նրա մեջ:

Տիգրան Ավետիշն իր ամբողջ էությունմբ կարծես փոխադրվեց մի այլ աշխարհ: Նրա ուշքն ու միտքը հաճախակի երեվացող գյուղատեղերի, մենավոր ավերակների ու մատուռների, անտապանագիր գերեզմանաքարերի, ջրանցքների ու պարիսպների հետքերին էր գամված: Ինձ պարզապես ապշեցնում էր այդ մարդու սուր հիշողությունը: Ծանապարհը թողած՝ կիջներ մի կորած-մոլորած բաղնիքում, ասելով թե այդտեղ պիտի լինի հմն Արդուն թագավորի եվ նրա կնոջ գերեզմանաքարը, կամ այսինչ տեղը՝ ձկնաձեւ «վիշապի» բեկորը, այնինչ տեղը՝ ջրային ավազանի մնացորդը: Եվ քոլորը ստուգա՝ Նա ոչ թե փնտռում, գտնում էր, այլ պարզապես ստուգում, թե արդյոք ինքը չի՞ մոռացել, արդյոք իր բացակայության միջոցին մի բան չի՞ պատահել այդ ավանդակիր հուշարձաններին:

Անտառի մեջ փռված դարչնագույն խաշամը Տիգրան Ավետիշի համար դարձել էր մի հնադարյան մագաղաթ: Հնագետն ընթերցում էր մեր նախնիների խրթին վիմագրերը, ֆեոդալական Հայաստանի, առանձնապես Զաքարյանների շրջանի նյութական ու հոգեվոր կուլտուրայի պատմությունը:

Կեսօրի մոտ մենք համարյա մագլցելով բարձրացանք անտառն ի վեր խոյացող մի հսկա քարաժայռ, որի կատարին էր գտնվում մեր այդ օրվա էքսկուրսիայի վերջնական նպատակա-
նքերը՝ մի հինավուրց բերդի ավերակ:

Սաստիկ հոգնած էինք ու քաղցած: Տիգրան Ավետիշն առա-

շարկեց բերդը դիտելուց առաջ ճաշել: Վերգինենն իսկույն սեղան բացեց: Զյունի պես ճերմակ սփռոցի վրա նա շարեց շմփեռնովի լայն, գոգավոր տերեւներ, որոնք կանաչ ափսեների տեղ ծառայեցին: Այդ «ափսեների» մեջ նա խնամքով դարսեց տապալած կարմրախալտն ու մուրժին, հավի միսն ու խոզի ապուխտը: Նըրանց արանքներում թափեց մրգեղենն ու կանաչեղենը. մեր բերած ամանների մեջ նա թողեց թթվեղենը, իսկ հացն ուղղակի շառ տվեց սփռոցի վրա ազատ մնացած տեղերում:

Երբ սեղանի վրա երեւաց գինու գավը — Տիգրան Ավետիշի աչքերը փայլեցին: Նա ձեռքերն իրար շփելով, խիթ նայեց գավին ու նշանակալից ծպպացրեց: Վերգինենն նկատեց ամուսնու անհանգիստ շարժումները եւ շտապեց զգուշացնել:

— Տիգրան ...

— Խնդրում եմ, սիրելիս, թույլ տաս մի քիչ «զեղվելու»: Այո', այո', մի քիչ... մի պոճուր... մի կոծի... — ձայնի տոնը հետը հետե իջեցնելով՝ խնդրեց Տիգրան Ավետիշը:

Վերգինենն ներողամտաբար ժպտաց: Այդ ժպիտը նման էր իր շարաճճի մանկան քմահաճույքին զիջող գորովագութ մոր ժպտին: Տիգրան Ավետիշը ձեռքը գցեց գավին: Նա լցրեց բաժակները, ապա իր բաժակը վերցնելով, առաջին կենացը խմեց. «հենց այնպես՝ կոկորդը թրջելու համար»: Երկրորդ բաժակը նրա առաջարկութեամբ մենք խմեցինք «բացվելու համար», երրորդ բաժակը՝ «գինին արշա գցող եւ սրբագործող ժողովրդի կենացը»:

— Այն ժողովրդի կենացը, որ քրիստոնեությունից դեռ հարյուրամյակներ առաջ աճեցրեց, զարգացրեց գինու տունին ու տարածեց Արաբիայից մինչեւ Ուտիք... — Բաժակը վեր պահած, լրացրեց Տիգրան Ավետիշը, ապա եզրափակեց, — խմենք, ուրեմն, մեր նախնիների կենացը ...

— Դարձյալ նույն առասպելը, — ժպտաղեմ ակնարկեց Վերգինենն:

— Ոչ մի առասպել, սիրելիս: Եկ այսօր չվիճենք: Այո', այո', չվիճենք ... Այ, շուտով պատրաստ կլինի իմ աշխատությունը: Ռուսա երրորդի մասին: Այն ժամանակ վիճելու առիթ կունենաս: «Թագավոր մեծ, Թագավոր հզոր, Թագավոր Բիաինայի, տերը Տուշմի քաղաքի...» իսկ հիմա խմենք, խմենք ու փառք տանք այս օրհնված հեղուկը սրբագործողին ...

Կատակը մեջ գցելով, Տիգրան Ավետիշը փորձեց խույս տալ բանավեճից, սակայն չկարողացավ: Վերգինեն բռնեց նրա բացած կծիկի թելի ծայրն ու սուր բանավեճի մեջ մտավ ամուսնու հետ: Երեւում էր, որ այդ վեճը ամուսինների միջեւ նոր չէր: Հնագետի կարծիքով հայ-արմենները սերում են քնիկ ուրարտացիներից. նա նրանց համարում էր նաիրյան ցեղերից մեկը, որն իր նահապետի գլխավորութեամբ դադթել է դեպի հյուսիս, դեպի Այրարատ: Նա բերանացի մտքեր էր քաղում մեր պատմիչներից, հիշողությամբ կրկնում էր ուրարտական սեպագրերի վերծանությունները՝ առանձնապես ուրարտական վերջին թագավորի՝ Երեմե-նայի որդի Ռուսա երրորդի մասին, այլ եւ՝ ասիրական, պարսկական արձանագրությունների այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Ուրարտուի եւ Հայաստանի պատմությանը: Տիգրան Ավետիշի մեջ հմտորեն դաշնակցել էին գիտականն ու հոեւորը: Նրա լրջախոհ մտքերն ու դատողությունները հոսում էին մետաղի հալոցքի նման եւ թվում էր, թե կմոխրացնեն իրենց ընթացքին հանդիպող ամեն ինչ:

Վերգինեն գտնում էր, որ հայ-արմենները միայն ժառանգել են խալդական կուլտուրան, ինչպես, օրինակ, վանեցիները՝ ուրարտական մետաղամշակութունը: Նա միանգամայն իրավացի էր համարում Լեհման-Հաուպտի այն կարծիքը, թե Խորենացու առասպելները կճշտվեն, եթե հայ թագավորների անունները փոխարինվեն ուրարտական թագավորների անուններով:

— Ո՛չ, հարկ չկա նեղություն քաշելու, — տաքացած առարկում էր Տիգրան Ավետիշը, — իմաստուն քերթողահայրն այդ ամենը շատ լավ է հասկացել... ապա վկայակոչում էր Հերոդոտին, Դարեհին եւ ուրիշներին:

Վեճը զնալով տաքանում էր: Ես, ճիշտ է, առաջին անգամ էի ականատես լինում ամուսինների՝ մի այդպիսի լուրջ գիտական հարցի շուրջը այդքան բուռն ու կրքոտ վեճի, բայց դա՛ չէր ինձ պարմացնում, այլ այն՝ թե նրանցից յուրաքանչյուրը ինչքան խոր է ուսումնասիրել մեր պատմությունը: Տիգրան Ավետիշի համար, դա մասնագիտություն էր, ամենօրյա զբաղմունք, մտածմունքներ, մտորումների աղբյուր: Իսկ Վերգինեն... «Սրանք տանն ա-մեն օր տուր ու դմփոց կունենան» — մտածում էի ես: Մայրիկի թուղթիկ պատմածից իմ ստացած տպավորությունն այն չէր, ինչ

ես տեսնում էի սեփական աչքերով: «Դեռ երկա՞ր պիտի վիճեն. այս ի՞նչ ղալմաղալչի ամուսիններ են, աստված իմ»:

Տիգրան Ավետիշն ըստ երեվույթին նկատեց իմ անհանգստությունը եվ շտապեց հզրափակել վեճը:

— Լավ, շարունակությունը տանը՝ «վաղվա համարում» ... իսկ հիմա ... դե էլ ի՞նչ հիմա ... սատանան տանի, մոռացա նույնիսկ, թե ի՞նչ խմեցինք, ի՞նչ թողեցինք... իսկ ընկեր Սեփումյանը երեվի մտածում է, թե այս ի՞նչ շատախոս ու կովարար մարդիկ են ... այնպես չէ՞, ընկեր Սեփումյան, — դարձավ քեպի ինձ:

— Իրավունք ունի, — ավելացրեց Վերգինեն:

— Դե, որ այդպես է, ուրեմն խմենք ընկեր Սեփումյանի կենացը: Ձեր կենացը, բարեկամս...

Քիչ հետո Տիգրան Ավետիշը աշխույժ կատակով համեմեց նաեվ Վերգինեի կենացը:

— Այս էլ իմ «մինուճար տիկնոջ» կենացը, — ասաց նա մի տեսակ կոմիկ տոնով, հետո լրջացած նայեց կնոջ դեմքին ու խորհրդավոր շեշտով ավելացրեց.

— Կենա՛ցդ, սիրելիս, հիշի՛ր ...

Վերգինեն շառագունեց: Նա գլուխը կախ, համեստորեն նայեց ամուսնուն, ապա հայացքը սփռոցին գցելով, լուռ մնաց: Ես իհարկե, չհասկացա, թե Վերգինեին ի՞նչ ակնարկեց ամուսինը, առաջին նվազ կարեւորություն էլ չտվի, բայց նայելով Վերգինեի մտածկոտ դեմքին, ենթադրեցի, որ դա երկու ամուսինների միջեվ կնքված մի մեծ, շատ մեծ ուխտ պիտի լինի: Վերգինեն մեր նշած բոլոր կենացներին արձագանքել էր իր բաժակից մեկական կում ըմպելով: Այս անգամ ամուսինը լրացրեց նրա բաժակի թերին եվ նա, շնորհակալություն հայտնելով, խմեց մինչեվ վերջին կաթիլը ու, դատարկ բաժակն ամուսնուն ցույց տալով, իր սեվ թարթիչների արանքից մի այնպիսի գրավիչ հայացք ձգեց ամուսնու վրա, որ թվաց, թե թուխ ամպերի միջից արեւ ճառագեց:

Ջգիտեմ ինչու, իմ հոգու խորքում կրկին ծնունդ առավ նույն զգացմունքը, ինչ որ մեր առաջին հանդիպման ժամանակ, երբ ամուսինները հրաժեշտ տվին իրար, նրանցից մեկը մնաց խճուղու հզրին, իսկ մյուսը մեքենայի խցիկից երկար ժամանակ ճոճեց իր մետաքսե թաշկինակը:

«Դարձյալ սեթեմեթանք, դարձյալ ձեմականություն» — մտա-
ծեցի ես, եւ Տիգրան Աւետիշի կարծեցյալ բախտալորությունը
իմ աչքին դարձավ խաղաթղթերից շինված մի շարժական տնակ,
որը չի դիմանա առաջին իսկ թեթեւ քամուն:

Ի՞նչն էր ինձ այդպես թելադրում, գուցե նախանձը, գուցե
երեւույթների սխալ ըմբռնումը — ես չգիտեմ: Միայն զգում էի,
որ ես իրավացի եմ, որ ուղիշ կերպ չի էլ կարող լինել:

Գինու միջամտությամբ կամաց-կամաց բորբոքվում էին իմ
խաղաղ մտքերը:

Ճաշն ավարտելուց հետո մենք դիմեցինք դեպի բերդի ավե-
րակը:

IV

Լեռնապարի վրա իշխող այդ ավանդակիր բերդը առաջին
հայացքից թվում էր մահվան դատապարտված նետահար արծիվ,
որն իր արյունոտ թևին հենվելով, կարոտի ու ամսոսանքի ցու-
քըն աչքերին, նայել է դեպի երկնի կապուտակ անհունը, կա-
խարգվել ու քարացել իր վերջին շնչում: Նրա շուրջը գահավի-
թած քարերն էլ, ասես, նրա արյունոտ թևից թափված փետուր-
ներ լինեին:

Ո՞ր դարումն են կառուցել, ո՞վ է կառուցել — հայտնի չէ
ոքի:

Ավանդությունն ասում է, թե նրա պատերի ծեփը շաղախ-
ված է թուխ ոչխարի անարատ կաթով, եւ դրանից է, որ նրա
պատերը դիմանում են ժամանակի ու տարերքի մտրակին: Եւ
գուցե այդ պատերից մի քար անգամ չընկներ, եթե լեռնաշ-
խարհի բնակիչները հենց իրենք չկործանեին բերդի աշտարակը:

Ասում են՝ այդ բերդը կառուցել է մի սիրահար աղջիկ:
Շամիրամի պես գեղեցիկ է եղել այդ աղջիկը, Շամիրա-
մի պես տարփոտ: Նա սիրել է Մանթաշ անունով մի հզոր
ասպետի, շարժանաւում, սակայն, նրա փոխադարձ սի-
րուն: Նա իր բերդը կառուցել է Մանթաշի բերդի դեմ-հան-
դիման, որպեսզի ամեն ժամ, ամեն րոպե խաղա ջա-
հել ասպետի սրտի հետ, շլացնի նրա աչքը, գողանա նրա սիր-
տը: Սակայն՝ իզուր: Վերջապես աղջիկը ստիպված՝ դիմել է մի
խորամանկ միջոցի:

Նա երկու բերդերի արանքում, մի խոր ձորի*) մեջ կառուցել է մի լողարան, ամեն երեկո իջել լողալու, որպեսզի իր բոց մարմնի հուրքով գալթակղեցնի ջահել ասպետին: Եվ ահա նա հասել է իր նպատակին, ասպետին դարձնելով իր տարփանքի զոհը: Սակայն նրանց հրճվանքը երկար չի տևել: Կենաշխարհի բնակիչներն ավերել են նրա բերդն ու լողարանը, որպեսզի աղջիկը փոխադրվի յուր ամուսնու մոտ եվ վատ օրինակ չծառայի իրենց ընտանիքի ու կանանց սրբության համար:

Այս է ասում ավանդությունը:

Պատմությունն ասում է, որ հայրենիքի ծանր օրերին հայոց Աշոտ**) թագավորն իր մի բուռ քաջերի հետ գիշերով խուժել է այդ բերդը եվ սրի քաշել նրա մեջ բուն դրած խտար բռնակալի՝ արաբական Յուսուֆ ոստիկանի հրոսակախմբերին:

Այսքանը միայն: Այդ բերդի մասին ուրիշ տեղեկություն չըկա:

Տիգրան Ավետիշը մեզ առաջնորդում է բերդի նախամուտքի ավերակը: Մեր ոտնաձայնից խուճապահար թփիրտով թեւածում է վայրի աղավնիների մի երամ, պտտվում է բերդի վրա, հետո իջնում ձորը: Այդ ավերակի հատակը ծածկված է պատերից թափված քարերով ու հողակույտերով, որոնց վրա աճել է մարդաբույ եղինջը: Կիսակործան պատերին շեղակի սողում են գորշ մողեսներ եվ նրանց անցման հետքով թափվում է կրահողը: Մի անկյունում, իրարից հեռանալով եվ կրկին վրա գալով, դուփում են երկու ահագին կրիաներ. լսելի է դառնում նրանց խեցեղեն պատյանների բութ թրխկոցը:

Մի գորշ անձկություն կա այդ կիսակործան պատերի ներսում, մի անբացատրելի թախիժ, որն ակամա կաշկանդում է մարմինդ, հնարավորություն չտալով ազատ շնչելու, բարձր խոսելու:

Մենք մտնում ենք բերդի զույգ կանգուն սենյակները: Այստեղ ամեն ինչ քարակոփ է: Քարակոփ են ոչ միայն գոգավոր, կամարակապ առաստաղները, այլև՝ դռներն ու միջնասյունները: Սենյակները մաքուր են, կոկ: Բերդի այցելուները հաճախ

*) Այդ ձորը մինչեւ հիմա էլ կոչվում է «Համամի ճալա» բաղանիքի ձոր:

**) Աշոտ Երկաթը:

այստեղ են գիշերում, պատերի վրա թողնելով իրենց անունն ու աղգանունը, այցելության տարեթիվը, այլեւ՝ զեղում են հապճեպ քառյակներ՝ գինու, խաղողի եւ անմահական սիրտ մասին:

Բերդի մյուս շենքերն ավերված են: Նրանց փլված անկյունաքարերի եւ գլխաքարերի վրա նշմարվում են նուա՛ն ու ողկույզի բարձրաքանդակներ, բերլիական ժամանակները հիշեցնող նախշաթեւ հավքերի նկարագծեր:

Տիգրան Ավետիշն ամեն քար ու ծեփի ձեռք էր տալիս մի այնպիսի քնքշությամբ, որ կարծես դրանք փխրուն լինեին: Նա ասես փնտռում էր անհայտ ժամանակների հմուտ վարպետների ծածկագրերը, որպեսզի վերծանի նրանց թողած նվիրական ավանդները: Երբեմն նա քարասանդի փոշին այնպես զգուշությամբ էր մաքրում, որ թվում էր, թե նրա մատների ծայրերը դաղվում են ինչպես վառարանի շիկացած թիթեղին կայցնելիս: Նա կլանվել էր քարաբեկորներով, մոռացել ե'ւ իրեն, ե'ւ մեզ: Եւ արդեն ձանձանում էի: Վերգինե՛ն՝ ըստ երեւութի՛ն նկատեց այդ: Նա կամացուկ դուրս եկավ ավերակից, այնպես զգուշ, ինչպես մարդ հեռանում է այն սենյակից, ուր բժիշկը կատարում է մի չափազանց վտանգավոր վիրահատություն: Եւ հետեւեցի՝ Վերգինեի օրինակին եւ լիաթոք շունչ քաշեցի բերդի առջեւ՝ փռվող պայտածեւ հրապարակում: Վերգինեն, որ արդեն զբոսնում էր սպասեց մինչեւ հավասարվեմ իրեն, ապա շարժեց դեպի քարածայրի պռունկը:

— Չանձրացաք, այնպես չէ՞ ... — հարցրեց նա:

— Ինչո՞ւ եք կարծում:

— Չգիտեմ, ինձ այնպես թվաց:

— Ավելի ճիշտ կլիներ ասել, հոգնեցի ... Կուլիս մի տեսանք թմրեց ...

— Դե՛ ուրեմն զբոսնենք՝ թարմացեք, — կիսահեգնական տոնով առաջարկեց Վերգինեն:

Արեւին արդեն խոնարհվել էր: Դիմացից փշում էր լեռնային շնկշնկան հովը, քնքշորեն շոյում մեր դեմքը, խաղում մեր շորերի հետ, մի հաճելի գովությամբ պարուրում մեր մարմինը: Բայց ահա նա, մեր աչքը գողանալով, հանկարծ մի դավադիր պտույտ գործեց, թրկունքից ամուր փարվեց իմ ուղեկցուհուն, խշխշացնե-

ձով ծածանեց նրա շրջազգեստը, երեսին թափելով մազերի սեւ խոպոպիկները:

Վերգինեն հանկարծակիի գալով՝ խուճապի մատնվեց: Նա մի ձեռքով հոտ տվեց մազերը, մյուսով իջեցրեց շրջազգեստի փեշը, կուշ եկավ ու դողահար ֆռռաց տեղում, չնկատելով ինչպես արեւի շեղ ճառագայթների տակ իր ծնկից վերեւ շողշողաց Վարդագույն մարմնի մի երիզ: Ես գլուխս թեքած, չնկատելու տվեցի, նայց ներքուստ նույնը զգացի, ինչ կզգար այն անխոհեմ մարդը, որ իմացել է օտարի խնամքով թաքցրած խորհրդավոր գաղտնիքը: Մի անսովոր ջերմություն անցավ մարմնովս: Ես ամոթից չէի կարողանում նայել Վերգինեի դեմքին, խոսք չէի գտնում լցնելու մեր միջեւ գոյացած հանկարծահաս լռության մոլթ, կասկածավոր անդունդը:

Վերգինեն թեքվեց դեպի քարաժայռի պռունկը եվ շրջազգեստի բոլորածալը խնամքով ուղղելով, նստեց գետնին՝ շեղ, մի ձեռքի վրա հենված: Ես տեղավորվեցի նրանից պատշաճ հեռավորության վրա:

Մենք երկար ժամանակ լուռ դիտում էինք լեռնապարը: Վերգինեն, հայացքը հեռուներից չկտրելով, իր ազատ ձեռքով շոշափում, գետնից վերցնում էր մանրիկ գուլձեր ու նետում ձորը՝ մի այնպիսի համաշափությամբ, որ նրա ձեռքը նմանվում էր ժամացույցի ճոճանակի:

Ես առիթից օգտվելով գողոմնի նայում էի նրան եւ ներքուստ հիանում այդ երիտասարդ կնոջ գեղեցկությանը:

Իսկապես գեղեցիկ էր Վերգինեն: Նրա շարմաղ, լուսաշող ճակատի վրա չոքել էր սեւ մազերի մթին գիշերը: Հոնքերը, որոնք այդ պահին ձգվել, փոքր-ինչ զարմացկոտ արտահայտություն էին տվել նրա դեմքին, իրենց նուրբ կիսաշրջաններով կամարում էին նրա թուխ, խաղողե աչքերը: Նրբագիծ քիթը իրաքից խնամքով բաժանում էր այդ աչքերը, որպեսզի նրանք չնախանձեն իրար՝ իրենց սեւ, երկայն թարթիչներով, լույսի առատ խորձերով: Նրա շուրթերն արտահայտում էին իր արբույնքի հրմայքը լիովին գիտակցող կնոջ հպարտություն ու զսպվածություն: Իսկ ողորկ, արեւահար պարանոցը, թխակարմիր թեվերը մատնում էին նրա մարմնի դալար ծնեփակի թարմությունն ու առաջությունը:

Ես այժմ եմ այսպես հանգամանորեն մտաբերում Վերգինիսի վայելուչ արտաքինի մանրամասնությունները: Իսկ այն ժամանակ միայն զգում էի, որ նա գեղեցիկ է, գրավիչ ու կախարդող:

Զգիտեմ ինչու ինձ թվում էր, թե՛ այնտեղ՝ բերդի ավերակների մեջ քարաբեկորները պրպտող այն դուրաշարժ, անհանգիստ մարդու կյանքի թելերն այս կնոջ մեջ են հանգուցված: Հեռացրու, չքացրու այս կնոջը եմ նա, Տիգրան Ավետիշը, մոռանալով ե՛վ պատմություն, ե՛վ գիտություն, ե՛վ Ուրարտու, մոմի պես կհանգչի այն ավանդակիր քարակույտների վրա: Բայց իսկապես ի՞նչ կպատահի նրան, եթե ավերակներից դուրս գալով՝ Վերգինիսին այստեղ չգտնի, ի՞նչ կանի նա: Արդյոք կփնտռի՞ քարաժայռից իջնող կածանը, թե՛ հենց այս երկնահաս բարձունքից կնետվի ցած: Հավանորեն՝ վերջինը: Բայց մի՞թե, իրոք նա այդքան սիրում է կնոջը, նրա ոսկրոտ մարմնի մեջ կա՞ այդքան ուժ ու զորություն: Ինձ թվում էր, թե ուժեղ սերը կարող է լինել առողջ եվ ուժեղ մարմնի մեջ: Այ, Վերգինիս կսիրի զո՞րավոր սիրով: Բայց ո՞ւմ, Տիգրան Ավետիշի՞ն... Ո՛չ երբեք: «Տնաշենի վրա չկա մի տեղ, որից սերը գոնե կախ ընկնի» — մտածում էի ինքս ինձ ու ներքուստ ծիծաղում:

Հանկարծ լսելի դարձավ Տիգրան Ավետիշի մոտեցող ոտնաձայնը. ես սթափվեցի, ուշքի եկա: Տիգրան Ավետիշը եկավ նստեց մեր միջեվ եվ կարծես կիսատ թողած մի զրույց շարունակելով խոսեց.

— Անտառն անհայտացել է, Իշխանավանը ցամաքել, բայց մնում է մեր ժողովուրդը եվ կմնա... — ապա կարճ լուռությունից հետո նա դարձավ մեզ, — պետք է գիտենալ պատմությունը, այո՛, այո՛, գիտենալ, անպայման գիտենալ... այլ կերպ չենք կաշնդ մենք մեզ ճանաչել, մեր այսօրը գնահատել: Բախտավոր սերունդ ենք մենք, որ հասանք այս իմաստուն ժամանակին: Էլ չենք կորչի, երբեք չենք կորչի... Հը՞, ինչ եք կարծում, բարեկամներս... Իշխանավանը կարող էր ցամաքել, նա գետ էր, անտառը կտրեցիր՝ ցամաքեց... Իսկ ժողովուրդը, պայքարող ու մաքառող ժողովուրդը կմնա... Եվ մնաց մեր ժողովուրդը, ժողովուրդը՝ Նաիրյան աշխարհի...

Նա խոսում էր տարված, վերացած եվ կարծես ոչ թե զրուցում էր, այլ իր մտքերը շարադրում մագաղաթի վրա՝ գալոց սերունդների համար:

Հետո Տիգրան Ավետիշը գլուխը շրջեց դեպի արեւմուտք եւ
հանկարծ ոտքի կանգնեց:

— Օհո՛, բարեկամներս, վերադառնալու ժամանակ է...

Մենք եւս վեր կացանք:

— Բայց մի՞թե նույն ճանապարհով, — հարցրեց Վերգի-

նին: — Ոչ, սիրելիս, կկտրենք ուղիդ՝ դեպի խճուղին:

Տիգրան Ավետիշի այդ որոշումն ինձ շատ դուր եկավ: Հոգ-
նել էի քարքարոտ կաժաններից: Սիրաս աւամա կարոտել էր
այն ու կոկ խճուղուն:

Շուտով մենք իջանք բարձունքից եւ մի այլ կաժանով
շարժվեցինք դեպի խճուղին, որը Տիգրան Ավետիշի ասելով մեկ
ժամվա հեռավորության վրա էր գտնվում: Ճանապարհը կարճե-
լու համար կտրում, անցնում էինք բաղնապատ ձորակներ,
խճճված մոշուտներ եւ որքան ավելի էինք թաղվում անտառի
մեջ, այնքան ավելի էին թանձրանում ստվերները, այնքան ավե-
լի էինք զգում ծմակների տամկութունն ու գիջութունը:

Տիգրան Ավետիշը, որ առաջնորդում էր մեզ, մի ձորի պռն-
կին հանկարծ կանգ առավ, ետ ցնցվեց ու ձեռքով մեզ նշան
արեց կանգ առնելու: Վերգինեն բնազդաբար դողաց ու ձեռքերը
հանգուցեց կրծքի տակ: Այդ նույն բնազդով ես ուսիցս իջեցրի
որսորդական հրացանս: Բայց որքան մեծ եղավ մեր զարմանքը,
երբ Տիգրան Ավետիշի մատնացույց արած ուղղությամբ նայելով,
ձորի հատակում, ծառերի տակ նկատեցինք մի խլրտող եղնիկ:
Նա իր սիրուն դնշով հոտոտում էր խաշամը: Ես զգացի, որ նա
ջուր է փնտռում: Ես չէի սխալվում: Դա, իրոք, մի ծարավ եղնիկ
էր, ու գիտե, ո՞րտեղ եւ ի՞նչից խրտնած, մինչեւ այս ցամաք
ձորը մեկ փախած: Ահա նա կանգ առավ, առջնով տոտիկներից
մեկը բարձրացնելով քանդեց խաշամը, տեղ բացեց իր դնշի հա-
մար: Ես հրացանիս փողը կամաց մեկնեցի դեպի նա: Տիգրան Ավե-
տիշը չնկատեց այդ, որովհետեւ նա մի քանի քայլ առաջ էր
կանգնած: Վերգինեն ցնցվեց ու սարսափած հեռացավ ինձնից,
փակելով իր աչքերն ու ականջները:

Երբ եղնիկն իր դունչը թաղեց խաշամի մեջ, ես քաշեցի հր-
ացանիս շնիկը: Լավեց ուժեղ պայթյուն, որի արձագանքը կըր-
կընվեց գիմացի անտառում. թվաց, թե այնտեղ մի դարավոր կաղ-
նի արմատախիլ եղած շոնդյունով դահավիժեց ձորը:

Հրացանի որոտի հետ եղնիկը շանթահար վեր ցատկեց, ինչպես հորթը օտար կովի եղջուրի հարվածից, ապա խուճապով գիմեց փախուստի: Ես նորից նշան բռնեցի եվ այն է արձակելու էի երկրորդ գնդակը, երբ ականջիս տակ լսեցի Վերգինեի զուպ, շնչասպառ ձայնը եվ բազուկիս վրա զգացի նրա դողահար ձեռքերի հպումը:

— Մի' ... մի' ... մի' ... — աղերսեց Վերգինեն՝ գլուխը ցնցելով շունչն ու հեկթն իրար խառնած: Ձեռքերս թուլացան, հրացանիս փողը վար իջավ: Ես եղնիկի կյանքը զիջեցի Վերգինեին, ես չէի կարող չզիջել... Թե ինչու — այժմ դժվարանում եմ առել: Իսկ այն ժամանակ, երբ համարյա դեմքիս վրա զգացի նրա շունչը, ինձնից անչափ մոտ տեսա նրա աղերսող աչքերը, լսեցի նրա զուպ ձայնի լացակոմած՝ հնչյունները՝ «Մի' ... մի' ... մի' ...» — քիչ մնաց հրացանը ցած ընկներ իմ ձեռքից:

Մինչ այդ, եղնիկն իրեն գցեց մոտակա թփուտներն ու կոքավ իմ աչքից:

— Բավական հաջող խրտնեցրիք... — կատակեց Տիգրան Ավետիսը:

— Այո, բավական հաջող վրիպեցի, — խոստովանեցի ես:

— Ոչ, դուք մեղավոր չէիք, ես չթողեցի, — պաշտպանեց Վերգինեն, որ ձեռքը կրծքին սեղմած, ջանում էր զսպել սրտի անհանգիստ բաբախյունը:

Այո՛, ես վրիպեցի: Դա առաջին եղնիկն էր, որ փախավ իմ գնդակից: Սակայն գոհ էի իմ այդ վրիպման համար, որովհետեւ Վերգինեի ցանկությունը կատարվեց:

Մենք իջանք ձորի հատակը եվ ակամայից անցանք նույն տեղով, ուր քիչ առաջ խլրտում էր եղնիկը: Վերգինեն կանգ առավ նրա փորած փոսի մոտ, ապա հոնքերը խոժոռելով, ձախ ձեռքը կրկին տարավ դեպի կուրծքը, իսկ աջով մատնացույց արեց գետնի խաշամը: Ես ուշադիր նայեցի դեղնած, թորշմած տերեմինքին եվ նրանց վրա նկատեցի մի քանի շիթ արյուն:

— Վիրավորվել է, — սրտի ցավով խոսեց Վերգինեն:

— Ափսո՛ս, որ չսպանեցիք, — ավելացրեց Տիգրան Ավետիսը:

Ես հուզմունքից ոչինչ չկարողացա ասել: Ժիշտ որ ափսոս: Կամ չպետք է վիրավորեի, կամ պետք է սպանեի: Իմ մեջ խոսեց «որսորդի կիրքը»: Բայց ուշ էր արդեն: Ես գլուխս կախ անցա առաջ:

Շուտով մենք դուրս եկանք խճուղին, շարունակեցինք ճանապարհը եվ տուն հասանք ճրագավառոցին:

Մի շաբաթ շարունակ ես տուն չվերադարձա: Այդ օրերին մենք պայթեցնում էինք խճուղու ջղաձիգ ուղորտներից մեկի վրա կոթնած մի ահագին քերծ, որ ռնգեղջյուրի քթի պես դուրս ցցված, սպառնում էր գահավիժել ցած ու խորտակել իր ընթացքին հանդիպող ամեն ինչ, փակել խճուղին: Պայթեցման աշխատանքը ես ոչ թե ղեկավարում, այլ պարզապես ինքս էի կատարում: Մի տարօրինակ հանդգնություն էր պաշարել ինձ: Բիկֆորդյան լարը վառելուց հետո այնպիսի անհոգություն մը էի հեռանում նրանից, որ կարծես սեփական տան դուռը ետեվիցս փակելով, զբոսանքի գնալիս լինեի: Բանվորների աղմուկ-աղաղակից զգում էի մոտալուտ վտանգը, սակայն միեկնունդ էր, դարձյալ չէի կարողանում արագացնել քայլերս: Ահռելի պայթյունի հետ գետինը դողում էր, փոշու ամպը կլանում էր ինձ, գահավիժող քարերը հասնում էին իմ ետեվից, քսվում ու քերում շորերս, անցնում աչից ու ձախից եվ ես, երջանիկ պատահականությամբ՝ անվնաս մնացած՝ կրկին ետ էի դառնում գործը շարունակելու:

Իսկապես, ի՞նչու էի այդպես հանդուգն ու անհոգ դարձել: Մի՞թե հոգնել էի կյանքից, գլխիցս ձեռք վերցրել, եվ այդ վրտանգավոր խաղով ուզում էի վնաս պատճառել ինքս ինձ: Ո՛չ երբեք: Մտքովս անգամ չէր անցնում: Մի անտես, աներեվույթ ոգի ասես հուշում էր ականջիս. «անհոգ կաց, քեզ ոչինչ չի պատահի»... Սակայն, ինչ էլ որ լիներ, ճշմարտությունն այն էր, որ ես ճգնում էի իմ մեջ խեղդել, սպանել, մոխիր դարձնել մի օտարոտի զգացմունք, որն իմ կամքին ու ցանկությանը հակառակ արդեն ծնունդ էր առել եվ կամաց-կամաց տիրում էր իմ ողջ էությանը: Ես դեռ չէի կարողանում որոշակի հաշիվ տալ ինձ, թե արդյոք սե՛ր է դա, թե այն անցողակի, խաբուսիկ հովը, որի առաջ շատ անգամ էի գլուխս խոնարհել, տեղի տվել, բայց կարճ ժամանակ անց ուշքի գալով, հիասթափվել ու դառնորեն ապաշխարել:

«Ո՛չ, անցել է պստանեկությունս, — մտածում էի ես, — անցել է կյանքիս գարունը, մտել եմ միջօրեն: Այժմ ես այն տարի»

քին եմ, երբ մարդ պետք է իր մեջ այնքան ուժ ու կամք գտնի, որ կարողանա զգացմունքի թելերը հավաքել բոի մեջ, տարբերել կարկուտի վշտոցն անձրևի վշտոցից, արձագանքն իսկական ձայնից: Անցա՛ն թեթեւամիտ ցնորքների օրերը...»:

Այսպես մտախուլի տալով ես համոզեցի, հորդորեցի, ապա եւլ՝ նախատեցի ու դատապարտեցի ինքս ինձ, բայց անկարող եղա վանել, հանգցնել, կամ գոնե մեղմել այն բոցը, որ մի գիշերվա մեջ ծնունդ առնելով, ներքուստ լափում էր իմ սիրտը: Ես նման էի այն դատավորին, որն օրենքների բոլոր սրբությամբ դատապարտում է մի հանդուգն մեղադրյալի, բայց իր սրտի խորքում ոչ միայն համակրում, այլեւ նախանձում է նրան:

«Է՛հ, հովեր են, կանցնեն-կգնան,— անհոգության տալով, հանգստացրի ինքս ինձ:— Կյանքիս գարունքին որ սիրո փոթորիկ չբարձրացավ, նո՛ր պիտի բարձրանա...»:

Իմ այդ ներշնչումն ապարդյուն էր, որովհետեւ զգացմունքիս բոլոր թելերն արդեն թռել էին իմ ձեռքից եւ ես դարձել էի անհանգիստ, մտացրիվ, մեղամաղձոտ, իմ անձի նկատմամբ՝ անփուլթ ու անհոգ: Գիշերները պառկում էի շարժական վրանի տակ, սակայն քունն այլեւս մոտ չէր գալիս իմ աչքերին, տենդա՛հար թավալվում, տրորվում էի ցնորքների մեջ, բաց աչքով հալում գիշերը, խոնջացած ու թմրած կրկին ոտքի ելնում, դիմում աշխատանքի: Ես փոխվել էի, ինքս իմ աչքին անճանաչելի դարձել: Ինձ հաղար ու մի թելով ձգում, կախարդում էր Վերգիլենն, որն իմ երազանքի մեջ արդեն դարձել էր Վերգո՛ւլ... Թախծն ու կարոտը մի զարմանալի ուժով իմ մեջ վերակենդանացրել էին պատանեկությանս ցնորքները:



Մի երեկո ես այլեւս անկարող եղա զսպելու իմ հոգու մրդումը եւ ճանապարհ ընկա դեպի տուն: Նրգում էի, որպեսզի ոչ ընչի մասին չմտածեմ: Ծիշտ ասած՝ վախենում էի կես ճանապարհին փոխվի մտադրությունս ու կրկին ետ դառնամ. չէ՛ որ ես սիրելով հանդերձ, խուսափում էի Վերգիլենից, ինչպես կասկածամիտ հիվանդը՝ բժշկից:

Երբ տուն հասա, Մայրիկը դռան բուխարում՝ կրակի վրա կաթ էր եռացնում: Նա շուտ եկավ, ձեռքի շերեփով շվաք արավ աչքերին, թեեւ արեւ չկար, եւ մտերմաբար կշտամբեց ինձ.

— Էս որտե՞ղ ես, որդի, գնացիր ու գնացիր: Տիրգրանս շատ ուզեց քեզ տեսնել, ավստոս չեկար, մուրազով գնաց: Ասում էր՝ լավ տղա է, շատ լավ ժամանակ անց կացրինք...

— Ուրեմն գնաց, հա՛, ավստո՛ս, ավստո՛ս... ավտոն ինչպե՞ս եղավ, հաջողվե՞ց...

— Հա, որդի, հաջողակ էր, լավ տեղավորվեց...

Մեր խոսակցության վրա դռան մեջ հայտնվեց Վերգինեն, բաժակն ու սրբիչը ձեռքին: Նա գլխի շարժումով բարեկեց ինձ ու շարունակեց ձեռքի գործը: Նրա դեմքը ինձ փոքր-ինչ դժգույն թվաց, աչքերի տակերը՝ ստվերոտ: Բայց նա նույն հրապուրիչ Վերգինեն էր, նույն Վերգուշը...

Ես անտարբեր ձեմանալով, անցա իմ սենյակը: Քիչ հետո Մայրիկն ինձ թեյի հրավիրեց: Չգիտեմ ինչու հրաժարվեցի, պատճառաբանելով, թե սաստիկ հոգնած եմ եվ թեյի ակտրժակ չունեմ:

Ես իմ կամքին ու ցանկությանը հակառակ, ինձ զրկեցի գոնե մի քանի րոպե Վերգինեի հետ գտնվելու նվիրական հաճույքից: Այո՛, դա նույն պատանեկական բնազդն էր, որ ինձ թելադրեց հակառակն անելու: Ես նախատեցի ինքս ինձ, բայց առիթն արդեն ձեռքիցս բաց էի թողել: Շորերս հանելով, իսկույն անկողին մտա: Այդ գիշերվա իմ տանջանքը շատ ավելի ծանր ու սրտամաշ եղավ, քան խճուղու եզրին՝ շարժական վրանի տակ:

Այնուհետև չհամարեա ամեն երեկո ես տուն էի գալիս, երբեմն թեյում, զրուցում Մայրիկի ու Վերգինեի հետ, երբեմն անընկառ մտնում իմ սենյակն ու անձնատուր լինում մտքերիս: Ես այլևիս չէի կարողանում իմ զգացմունքը թաքցնել Վերգինեից, թեեւ ոչ մի ակնարկ, ոչ մի անխոհեմ քայլ չէի թույլ տալիս ինձ: Զրուցի ժամանակ հայացքս ակամա կանգ կառներ նրա աչքերի մեջ, մարմնովս մի արբեցուցիչ ջերմություն կանցներ, լեզուս կըկարկամեր եվ ես, հանցանքի մեջ բռնված մի անփորձ պատանու նման, ամոթահար կկախեի գլուխս: Ապա առանձնության պահին թուք ու մուր կթափեի ինքս իմ գլխին: «Ո՛ւր կորավ իմ հանգիստը, ո՛վ տարավ, ինչու՞ համար... մի՞թե ես այն Սեվումյանը չեմ, որը միշտ հպարտ ու հաղթող է եղել իր սիրո մեջ, որը դեռ ոչ մի անգամ գլուխ չի խոնարհել կնոջ առջև»: Այո՛, ես ամուրի էի, բայց ոչ այն սակավապետ ու խստակյաց ամուրիներից, որոնք կանացից խուսափում են, ինչպես՝ գայլը

Պրակից: Ես այնքան ծանոթություններ, սիրային արկածներ ու դիպվածներ էի ունեցել, այնքան ծաղկից-ծաղիկ անցել, որ թվում էր, թե կյանքն ինձ համար այլեւս նոր բան չունի պահած:

Նրանք, ինձ ծանոթ կանայք, կամ տեղի էին տվել առաջին իսկ լուրջ գրոհին, կամ հիմար որսի պես հենց իրենց ոտքով եկել, կանգնել էին իմ նշանացուցի դիմաց, կամ հափշտակվել էին իրենց գեղեցիկ աչքերի, կլորիկ այտերի, բարեձեւ մարմնի մասին իմ ձոնած շաղակրատանքից եւս սկսել էին աչք-ունքի խաղ, թեթեւ սեթեւեթանք, գործի դրել հայացքի լեզուն: Նրանցից շատերն այդպես պոկվել էին իրենց ամուսնու գրկից, անձնատուր եղել անցնող հովերին, այդ ամենը ներքուստ վերագրելով իրենց հրապույրին, կախարդող գեղեցկությանն ու ամենակարող ուժին:

Այս ամենի մասին արդյոք գիտե՞ Վերգինեն: Արդյոք նա իր քար անտարբերությամբ, սառնությամբ ու վեհանձն անհոգությամբ բոլոր կանանց ոխը չի՞ հանում ինձանից:

Վերգինեն կամաց-կամաց դառնում էր ավելի խուսափող, ավելի զգուշավոր, երբեք մենակ չէր մնում ինձ հետ, խոսակցության ժամանակ, տեղի թե անտեղի, ավելի հաճախ էր կրկնում ամուսնու անունը, կարծես ամեն առիթով հիշեցնելիս լինել, որ կա մեկը, որից ինքն ակնածում է, որից ես եվս պիտի ակնածեմ, զգաստանամ, սանձահարեմ իմ անխոհեմ մտքերն ու զգացմունքները:

Ես ամեն կերպ ձգտում էի խաղաղ ու անտարբեր ձեւանալ: Բայց դա ըստ երեւույթին ինձ չէր հաջողվում: Լեզվիս թաքցրածն աչքերս մատնում էին: Վերգինեն զգում էր իմ մեջ մոլեգնող փոթորիկը: Հապա ի՞նչու չէր արձագանքում: Մի՞թե նա կարող էր դատարկ ու անտարբեր սիրտ ունենալ: Ես վաղուց համոզված էի, որ առողջ ու լիարժեք կնոջ հոգին պետք է լեցուն լինի՝ սիրով թե ատելությամբ, խնդա կամ՝ լա՝ միեւնույն է, երկու դեպքում էլ կինը պայծառանում է, զարդարում իր մտքի ծնունդը, երկու դեպքում էլ նրա մեջ ծփում է իսկական կյանքը, նա դուր է գալիս ինքն իրեն, իսկ ուրիշի համար դառնում հմայիչ:

Երբ նկատեցի, որ Վերգինեն արդեն խուլյա է տալիս ինձանից — դարձա ավելի համարձակ ու հետամտող: Նա չէր արձագանքում իմ զգացմունքներին, բայց եւ կտրականապես չէր վանում ինձ: Նա ինձ պահում էր պատշաճ հեռավորության վրա:

Երբեմն ես ուզում էի նրանից լսել դառն ու անողոր խոսքեր. նա—
խատինքի խոսքեր: Թվում էր, թե դա կմեղմեր իր ներսի անհրե-
վույթ բոցը: Մեղույն խայթելուց հետո իր զոհի մարմնի մեջ թող-
նում է իր խայթը, դառնում անվտանգ: Վերգինեն չէր խայթում: Նա
խնամքով պահում էր իր խայթը:

— Թող պահի,— չարախնդությամբ մտածում էի ես: Բայց
իմ զայրույթը միայն վայրկյաններ էր տեւում, հետո ամպի-
ստվերի պես անցնում էր հոգուս դաշտերով, անհետանում, չը-
քանում, իր տեղ թողնելով մի ջերմ ու անաղարտ զգացմունք:

Այո՛, ես սիրեցի Վերգինենին, սիրեցի անզուգական սիրով, ո-
րով հետեւ նրա մեջ կար մի անառիկ սրբություն, այն, ինչ կնոջ
խակական առաքինությունն է, նրա արժանիքը, նրա հոգու զար-
դը: Ես կյանքիս մեջ առաջին անգամ նախանձեցի մի մարդու, եւ՛
դա Տիգրան Ավետիշն էր: Կյանքիս մեջ առաջին անգամ լրջորեն
մտածեցի ամուսնության ու ընտանիքի մասին: Ես ալլելիս կանգ
չէի առնի ոչնչի առջեւ, միայն թե համաձայնվեր Վերգինեն, մի-
այն թե կարողանայի նրա շուրթերից դուրս կորզել մի հատիկ
«այո»:

VI

Տիգրան Ավետիշը երկրորդ ամիսն էր, ինչ բուժվում էր սա-
նատորիայում: Մայրիկն ու Վերգինեն շարունակում էին այցելե-
նրան: Սովորաբար նրանք գնում էին շաբաթ օրը եւ վերադառ-
նում կիրակի երեկոյան: Բայց ահա մեկ անգամ Մայրիկը մենակ
գնաց. հարսն ինչ-որ գործ ուներ: Այդ երեկո ես ու Վերգինեն
միասին թեյեցինք: Ես ակամայից ընկել էի երազանքի աշխար-
հէ: Ողջ մարմինս պատել էր մի քաղցր ջերմություն: Նստել էի
Վերգինեի դիմաց, մեքենայորեն ըմպում էի թեյը եւ չգիտեմ ին-
չու, խոսք չէի կարողանում գտնել նրա հետ զրույցի բռնվելու:
Վերգինեի ներկայությունը ճնշում, սրտնեղում, շնչահեղձ էր ա-
նում ինձ: Եւ այն գիտակցությունը, որ այդ գիշեր մենք մեն-
նակ ենք լինելու ամբողջ շնչում՝ մի հարկի տակ—մտքերս հա-
շում, դարձնում էր հեղհեղուկ, ծփուն՝ ինչպես արշալույսի ցոլքը՝
փախչող ամպերի վրա:

Ես ձգտում էի առանձնության, որպեսզի ամփոփվեմ ինքս իմ
մեջ, ներծծեմ իմ դյուրիշ մտքերի քաղցրությունը:

Թերեւս այդ էր պատճառը, որ երկու բաժակ թեյ խմելուց հետո շնորհակալութիւն հայտնեցի, դուրս եկա ու դիմեցի դէպի իմ սենյակը: Վերգինեն շականարկեց իմ շտապելու մասին: Բայց իմ տարօրինակ վարմունքը ըստ երեւոյթին զարմացրեց նրան, երբ ես անցնում էի նրանց լուսամուտի առաջից, տեսա, որ նա զարմացած հայացքով նայում է իմ ետեւից: Իսկապես, ի՞նչ կար շտապելու. դեռ հազիվ ժամը 10-ը լինեք:

Ես վառեցի սենյակիս լույսը, հենց շորերով մեկնվեցի մահ-ճակալի վրա, ձեռքս առա մի հին, տեխնիկական ամսագիր, փորձեցի կարդալ, բայց չկարողացա: Հայացքս սահեց տողերի վըրայով՝ առանց մի բան քաղելու: Ամսագիրը մի կողմ շարտելով, բացեցի պատուհանի փեղկը, լույսը հանգցրի ու կրկին պառկեցի: Պատուհանից ինձ էին նայում անլուսին երկնքում ցուլցուղ աստղերը, որոնք շարաճճի մանուկների պէս կարծես «ծիկ» էին անում ե՛վ իրենց աստղային լեզվով ակնարկում. «մենակ եք, հա՛...»:

Նրանցից մեկը, նա, որ մշուսներից ավելի խոշոր էր եւ փթթում էր դեղին ցուքերով, մտերմորեն ժպտում էր ինձ. «ջահել են, ու՛րիշ, մի նեղանա...»:

«Այո՛, ես ու Վերգինեն մենակ էինք այս գիշեր, աշխարհի ու մարդկանց աչքերից հեռու—մտածում եմ ես: Արդյոք ի՞նչ է անում հիմա նա. քնած է, արթո՞ւն. ինչո՞ւ չի լսվում նրա ոտնաձայնը: Մի՞թե այսպէս շուտ քնեց: Գուցե նա էլ է երազում. դո՛ցե նա էլ է նայում հենց այս ծաղկափթիթ աստղին»:

Դուրսդ սկսվում է հովը, այս գիշերվա միակ երջանիկ թափառականը... Նա մտնում է պատուհանիս դեմ բարձրացող նռնենու սաղարթների արանքը. լսվում է նրա մեղմիկ շշուկը. «Վը՛շշ...»: Երեւի մեր մասին է խոսում, երեւի նրա անունն է տալիս. «Վերգո՛ւշ...»:

Քո՛ւնը մոտ չի գալիս աչքերիս. մտածում եմ, երազում, անհանգիստ շուռ ու մուռ գալիս: Սենյակի օդը ասես սպառվում է. թըվում է, թե մի անհայտ ձեռք մի կիկլոպյան քար է իջեցրել կրծքիս, դրել ու այդպէս էլ պահում է, ոչ քարը բաց է թողնում, որ նա իր ահագին ծանրությամբ ճզմի, ջախջախի կուրծքս, ոչ վերցնում է, որ հանգիստ շունչ քաշեմ: Ծարավը խեղդում է: Հանկարծ գլուտ արած մարդու պէս, ձեռքս գցում եմ սեղանին, վերցնում ծխախոտի տուփը: Ահա՛ թե ինչ... վաղուց չեմ ծխել... Կառում եմ մի գլանակ, ծուխը խոր ներս քաշում. կուրծքս գո-

վանում է: Ծծում եմ, ծծում, բայց ոչ ծարավս է հագեցնում, ոչ կարողանում եմ քնել:

Տոթ է, անտանելի տոթ...

Է՛հ, ի՛նչ կլինի, եթե դուրս գամ եվ մի պտույտ գործեմ թարմ օդում: Ահա լիալուսինն էլ, ուրիշի աչգին մտնող պատանու պես, գլուխը կամաց-կամաց հանում է մթության մեջ ծրագրվող հեռավոր լեռների ցանկապատից: Ծառերն ու թփերը եղյամվում են նրա արծաթե շողերով. գիշերը պայծառանում է:

Մտքերով տարված, ես զգուշորեն դուրս եմ գալիս սենյակից: Ի՛նչ զով ու խաղաղ գիշեր...

Խոնջացած բնությունն անփութորեն տարածվել է ամառային գիշերի փափուկ անկողնում, մշմշում է այնքան դուրախ, այնքան հոգեպարար...

Գյուլը խոր քնի մեջ է:

Քայլերս ինձ տանում են դեպի պարտեզը, որ զետեղված է շենքի ձախ կողմը, մի ընդարձակ փոսի մեջ, երեք կողմից բոլորված քարաժայռերով ու հողի ահագին, ուղղահայաց կտրվածքներով, իսկ չորրորդ կողմից՝ ցախե բարձրադիր ցանկապատով: Այդ պարտեզին են նայում Վերգինիի սենյակի դուռը պատուհանները, որոնց տակով քարե ճեղմակ աստիճանները մեկ ու կես հարկաչափ իջնում են դեպի պարտեզի հիմնական մուտքը:

Սանդուղքի ամենավարի աստիճանից մի քանի քայլ հեռու հենց շենքի տակից բխում է մի աղբյուր, որի մետաղե գունդը դաստակի հաստություն ունի եվ ծայրում բաժանվում է տարբեր լայնության հինգ կորակտուց ծորակների: Նրանց շուրթերից ջուրն արծաթե լարերի պես թափվում է գոհի մեջ: Այդ լարերից յուրաքանչյուրն արձակում է մի առանձին կլկոց, եվ աղբյուրը նմանվում է մի քաղցրաձայն քնարի, որի վրա հովը իր անտես, աներեվույթ մատներով նվագում է բնության գիշերային մեղեդին: Գոից թափվելով, ջուրը մտնում է մի փոքրիկ բաղեղուտ, որի մեջ իշխում է դադձն իր արծաթազօծ, անուշաբույր տերեւներով: Բաղեղուտից այն կողմը՝ վարդենիների բնական խիտ պատենշն է: Պարտեզի ուղիղ կենտրոնում, մի կալաչափ հարթության վրա բարձրանում է մի ճղատար, սաղարթախիտ թթենի, որի գագաթը գալիս, հավասարվում է շենքի տանիքին, եվ որն իր հսկայական հովանու տակ է առնում պարտեզի քեժ մասը, մշտական ստվերի մեջ պահելով այն: Թթենուց այն կողմ՝ սալո-

րենինների եւլ ընտիր խնձորենինների համաշափ շարքերն են: Իսկ ցախն ցանկապատի երկայնքով շարվել են փշատենինները, որոնց ճապովկ ընձյուղների մի մասը ցանկապատի գլխով կախ է ընկել գետակի վրա:

Ես զգուշորեն իջա պարտեզը, աղբյուրի ջրից մի քանի բուռ երեսովս տվեցի ու անցա առաջ: Իմ տենդահար հոգին ձգտում էր դեպի պարտեզի խորքը: Սակայն ի՞նչ կար այնտեղ, ի՞նչ գործ ունեի ես, ո՞ւր էի եկել, ո՞վ էր ինձ առաջնորդել, բերել դեկ այս կախարհական պարտեզն ու ինքն անհայտացել: Այսպես հարցնում էի տարակուսված, եւլ հովը, որպես պատասխան խոսում էր տերեւների լեզվով. «շը՛շը», եւլ փշատենինների հետ զրուցող գետակի ջրերը պահ մի դառնում էին դեպի ինձ՝ «վը՛շը»: Ա՛հ, նա՛ Վերգուշը, Վերգինեն...

Նա՛ ինձ կանչեց այստեղ, նրա՛ սերն ինձ այս տարածամիտ հանեց անկողնուց ու բերեց այս պարտեզը: Ու թվում էր, թե իրոք նրան եմ սպասում, թե նա խոստացել է, պիտի գա, այո՛, այո՛, անպայման պիտի գա, այլ կերպ ի՞նչ գործ ունեմ այս ուշ գիշերին մտամոլոր ու մեկուսի դեգերելու...

Եւլ ես դանդաղ շրջում էի ու սպասում... Ինչու՞ էի սպասում, ո՞վ ներշնչեց ինձ, գուցե ինքս ինձ, գուցե հովը, գետակի ջրերը — չգիտեմ: Եւլ որքա՛ն քաղցր էր այդ սպասումը: Ի՞նչ տաղտուկ է կյանքը, երբ ոչինչ եւլ ոչ ոքի չես սպասում:

Լիալուսինը շողշողում էր իր բոլոր զորությամբ: Նրա հետ մրցում էին վարդենիների սպիտակ ծաղիկների բնական խիտ փնջերը: Պարտեզի ամեն դալարիք սփսփում էր հովից: Թափանցիկ մի շղարշ երերալով սքողում էր ծառերն ու լուծվում, անէնում երկնքի մովի մեջ: Նա թալկացնում, հալում էր իմ հոգին, եւլ ես ինձ այնպես թեթեւ էի զգում, որ թվում էր, թե բազուկներս տարածելուն, ոտքերս գետնից կտրելուն պես կարող եմ սավառնել, բարձրանալ, խտտել ծառերի խոպոպիկները, ապա թռչել հեռո՛ւ, հեռո՛ւ դեպի անհունը...

Ակամայից հիշում եմ, որ այսպիսի ցնորքներ մեկ էլ ունեցել եմ կյանքիս դարունքին: Ինչպե՞ս ետ դարձան, ո՞վ բերեց: Ուրեմն այս ի՞նչ ուժ էր, որ իր մոգական զորությամբ ինձ կրկին փոխադրեց կյանքիս դարունը: Սե՛րը... մի՞թե, իրոք, սերը... Այո՛, նա... Ես այլեւս ուժ չունեմ թաքցնելու, ես անկարող եմ զսպել ինձ, Վերգինե, Վերգո՛ւշ, այդ դու՛ ես, քո՛ սերն է ցուր

գցում, շող տալիս ամեն ինչի, պայծառացնում, իմաստավորում լուսաւնկա գիշերի խալտաբղետ ստվերանկարը, հոգի ու շունչ տալիս նույնիսկ սառը լուսնին, ձյունացող աստղերին:

Հանկարծ սիրտս թալրտում է, խտիտ գալիս, նեղվում է՝ ինչո՞ւ ուշացավ, չանցա՞վ, արդյոք, պայմանավորված ժամը... իսկ եթե չգա՞... մի՞թե կարող է չգալ...

Հետո սառը քրտինքը պատում է ճակատս, զգաստանում եմ. ո՞վ է գալու, ե՞րբ, ո՞ւմ ես սպասում... խեղճ ողորմելի... լուսնոտ սիրահար... — նախատում, անարգում եմ ինքս ինձ, սսկվում, կուշ գալիս սեփական աչքում: Բայց ներքին հուրքն իր ջերմությամբ կրկին ողողում է մարմինս, վերացնում մերկ իրակա նությունից եվ ես կրկին սպասում եմ, սպասում...

Փշատենիների մեջ գեղգեղում է մի թռչուն, որի վառված, սիրատուղոր ձայնը աղեսխարշ մրմունջի պես տարածվում է այգու մեկ: Արդյոք ո՞ւմ սերն է գեղգեղում նա... Գուցե հենց այն ճերմակ վարդերի... դե նրանք էլ պերճությամբ ճաճանչում ու սպասում են նրան: Էլ ինչո՞ւ չի գնում, ինչո՞ւ չի թռչում... մի կարճատեւ չու, եվ նա կարող է վայելել իր սերը, կյանքի երանելին...

— Դե թռի, է՛յ, ֆշտ... — սրտնեղած մի գուղձ եմ նետում դեպի հավքը: Նա լուռ է: Երեվի հասկացավ, երեվի գնաց: Նա աւկամա շրջվում եմ դեպի վարդենիների թփերը, որպեսզի այնտեղից ունկնդրեմ վայելքներով արբած թռչնի ձայնը... Սպասում եմ, սպասում եմ... հանկարծ... քարանում...

Կաթնալույսով ողողված սանդուղքի գլխին հայտնվում է մի սեւ ստվեր, ապա դանդաղ, ինչպես երագում, աստիճան աստիճան իջնում դեպի պարտեզը: Յնորք է... Գլուխս ցնցելով, փակում եմ աչքերս, կրկին բացում: Ո՛չ, նա շարժվում է, նա գալիս է... գալիս է կարծես սահելով, լուռ, անշշուկ... Գուցե երեվույթ է, բորբոքված ուղեղի ստեղծած մի խաբուսիկ տեսիլ...

Սեղմում եմ սիրտս, որպեսզի նրա անհանգիստ բաբախումները չխանգարեն ինձ խորագնին դիտելու եկողին: Այո՛, ճըշմարիտ, նա գալիս է...

Նս ամբողջ մարմնով դողում էի: Ինձ թվաց, թե ծառաբնից մրջյուններ են սողում դեպի մարմինս:

Լուսնի շողերը նրա վրա էին ընկել թիկունքից, ճերմակ, երբորն շղարշով եզրելով նրան: Կարծես նա ամպերից հենց հոր էր իջել, նրա մարմինն ամպոտ էր, թափանցիկ, կարծես նա ինքը լուսաւնկա գիշերի արթմնի ոգին էր...

Նա դալիս էր ուղիղ դեպի ինձ, ապա ճանապարհին կանգ առավ ցնցվելով ու ճշաց.

— Ո՞վ ես...

— Նա նմ, Վերգինեն, Սելվուժյանը...

— Ահ, դո՛ւք եք... դողահար կրկնեց նա ու ձեռքը սեղ-
մեց կրծքին:

Նա ուզում էի թռչել, փարվել նրա վզով, աղեխարշ արցունքի հեղեղով ողողել նրա կուրծքը, հազար անգամ ներողութուն խնդրել: Ուզում էի գոնե մեկ անգամ ամբողջ ձայնով գոչել Վեր-
գինեն, Վերգո՛ւշ...

Սակայն կարծես փաթաթուկ թփերը ոլորվել ու կաշկանդել էին ոտքերս, իսկ լեզուս կարկամել էր:

— Ներեցեք, Վերգինեն, — հազիվ մրմնջացի ես, — տոթ էր, փրտս նեղվեց՝ պարտեզ եկա... ներեցեք, որ ակամայից երկյուղ պատճառեցի Ձեզ...

Նա ներելու փոխարեն, անսպասելիորեն հարցրեց.

— Իսկ հիմա ի՞նչպես եք, լա՞վ եք զգում...

— Ոչինչ, լավ եմ... անցնում փ...

Վերգինեն թեքեց ճանապարհը, մոտեցավ մի ծառի, շոշա-
փեց նրա բունը, նայեց վեր-վար, ապա մոտեցավ մի ուրիշի,
դարձյալ շոշափեց, դարձյալ նայեց: Նա նկատեցի, որ նա ինչ-որ
բան է փնտռում:

— Ո՛չ, այստեղ չէր, — խոսեց յուրովի, ստվերից կրկին
դուրս եկավ լուսնի լույսը: Նկատելով ինձ նույն տեղը կանգնած
եվ հայացքով իրեն հետեվելիս, նա ձեռքերը տարակուսանքով
հանգուցեց իրար եվ ուսերը վեր քաշեց:

— Ո՞րտեղ պիտի թողած լինեմ...

— Դուք բա՞ն եք կորցրել...

— Այն էլ ինչպիսի բան... երեվակայո՞ւմ եք՝ ամուսնուս նը-
վիրած մատանին: Ցերեկը խեժ էի հավաքում, մատանին փա-
թաթեցի թղթի մեջ, դրեցի ծառերից մեկի փշակում եվ այդպես էլ
մոռացա... աստված իմ, որտե՞ղ դրեցի... Ախր այս ծառերի
մոտ էի...

Նա կրկին մտավ ստվերուտը, անցավ ծառից-ծառ, շոշափեց
նրանց կեղեվը, մի քանի լուցկի վառեց եվ հանկարծ խնդազին
բացականչեց.

— Ահա, վերջապե՛ս...

— Գտա՞ք...

— Այո՛, գտա...

Ես հանգստացած շունչ քաշեցի։ Նա մատանին մատը հագցրե-
նելով, երկար ժամանակ հիացած նայեց նրա պսպղուն ափին,
հետո դարձավ ինձ.

— Օ՛, որքան գոհ եմ, որքան ուրախ...

Նրանից ոչ պակաս գոհ եմ ուրախ էի նաեմ ես։ Բայց մի
չարագուշակ միտք պղտորեց իմ սիրտը. «մի՞թե նա պիտի գնա...»։

Վերգինեն մատանու հետ խաղալով, նրանով հափշտակված,
քայլերն ուղղեց դեպի պարտեզի մուտքը։ Ես բնազդաբար հետե-
վեցի նրան, մտքիս մեջ անընդհատ կրկնելով. «ո՛ւր ես գնում,
անաստված կին, մի՞թե հրդեհված սիրտս օգետք է մոխիր դառ-
նա, փռվի քո ոտքերի տակ, որ կարողանա շարժել քո գուլթը»։

Հասնելով վարդենիներին, Վերգինեն մի նուր տեղով ան-
ցավ նրանց բնական պատենշի մյուս կողմը եմ շարունակեց ա-
ռաջանալ։ Թփերը բարձր էին, հասնում էին մինչև նրա կուրծ-
քը եւ թվում էր, թե կինը գնալիս իր կրծքի վրա տանում է ըս-
պիտակ վարդերի ահագին փնջեր։

Ինձ ճմլում, տրորում էին նույն հարցերը. «մի՞թե գնում է...
մի՞թե այս գեղանի կինն իր կրծքի մեջ, սրտի տեղ կրում է մի
կտոր որձաքար... Մի՞թե նա չի զգում—եմ ինչպես կարող է
չզգալ — իմ անհուն տառապանքը, վշտամոլոր դեգերումների
իմաստը»։

Վերգինեն մի քանի խոշոր վարդ քաղելով, տարավ թրշեց
ծորակների տակ, շուտ գալով, նրանց ջուրը թափ տվեց թիերի
վրա եւ վարդերից մեկը տվեց ինձ։ Ես բառեր չէի գտնում իմ
հուզմունքն արտահայտելու, երբ նա կանխեց ինձ, սառը ջուր
մաղելով մարմնիս.

— Տիգրանն է բերել այս վարդենիները։ Գիտե՞ք որտեղից
Հենց այն գլուղատեղի ավերակներից, որի մոտ՝ անտառի մեջ,
հիշո՞ւմ եք մեզ ցույց տվեց Արդուն թագավորի եւ նրա կնոջ
գերեզմանաքարը։ Մի փոքրիկ թուփ էր... իսկ հիմա... օ՛հ, սի-
րում եմ այս ճերմակ վարդերը, մաքուր, անբիժ, ինչպես առա-
ջին ձյունը, ինչպես մարդկային ազնիվ հոգին...

Այնուհետեւ մենք քայլում էինք լուռ, կողք-կողքի, չնկատե-
լով, թե ինչպես է հալվում գիշերը, հաշիվ չտալով, թե ո՞րտեղ
ենք, ինչո՞ւ ենք քայլում, ի՞նչ կապ, ի՞նչ առնչություն կա միե

մեջ, ի՞նչն է մեզ այս կես գիշերին դուրս բերել խաղաղ հարկի տակից...

Եվ գիշերը թվում էր հավիտենական...

Մեկ անգամ էլ, երբ Վերգիլեն կանգ առավ, լուսնի շողի տակ նայեց մատանուն, ես ակամա համարձակություն ստացած, բռնեցի նրա մատների ծայրը՝ մատանին դիտելու պատրվակով: Վերգիլեն ոչ միայն շարժվեց, այլև ձեռքը փոքր-ինչ առաջ մեկնելով, հնարավորություն տվեց մոտիկից դիտելու: Միտըս անհանգիստ թրթռաց: Կարծես նրա մատները շիկացած էին եվ դրանից ողջ մարմինս սկսեց հալվել. աչքերս մթնեցին եվ ես, չգիտեմ ինչպես, ամուր, շատ ամուր համբուրեցի նրա մատները:

Նա ձեռքը ետ չքաշեց, այլ՝ խորը շնչեց, որի ընթացքում նրա խշխշան կուրծքը ելավէջեց ու քսվեց իմ ճակատին: Արյունն առատորեն լցվեց սիրտս: Ես մի ճարպիկ շարժումով խեցի նրա նաեվ մյուս՝ ազատ մնացած դաստակը, Վերգիլենին քաշեցի դեպի դիրկս: Նա ձեռքերը ետ ձգելով, դեմքն անշափ մոտեցրեց ինձ, հոնքերը, աչքերը ցավազին կծկելով, աղերսեց.

— Մի՛... մի՛... մի՛...

Եվ որովհետև նա թափով ետ քաշած իր ձեռքի հետ տարել էր նաեվ իմ դաստակը, սեղմել կրծքի տակ—ես զգացի, թե ինչպիսի ուժգնություն է զարկում նրա սիրտը: Ես դեմքիս վրա զգացի նրա ջերմ շունչը, ականջիս տակ լսեցի նրա նույն աղերսող ձայնը. «Մի՛... մի՛... մի՛...» — ինչ որ այն ժամանակ, եղնիկի վրա կրակելիս: Թվաց, թե այժմ էլ իմ ձեռքին հրացան կա, թվաց, թե ուզում եմ սպանել մի անմեղ, անարատ արարածի եվ Վերգիլեն խնդրում է, աղաչում, աղերսում՝ ետ կանգնել իմ ահավոր վճռից. «Մի՛... մի՛... մի՛...»:

Աչքերս պատում է շղարը. ձեռքերս թուլանում են եվ ես, Վերգիլենի դաստակները բաց թողնելով, հարբածի պես օրորվում եմ ու հենվում մի ծառաբնի: Պարտեզի թփերը, ծառերը, երկընթեքի ամպերը, լուսինը, աստղերը, մի խոսքով ողջ բնությունը պտտւմ են շուրջս: Ո՛ւր կորավ բնության կարգավորիչ ուժը, որ նրանցից յուրաքանչյուրին պահում էր իր տեղը՝ իր դիրքով ու կեցվածքով. ամեն ինչ խախտվեց, ամեն ինչ ձուլվեց, հորձանք տալով պտտվեց, ինձ եկտ տարավ իր խելահեղ ընթացքում...

Ես զգաստացա այն ժամանակ, երբ Վերգիլեն դանդաղ բարձ-

քանում էր դեպի աստիճանների գլուխը։ Չգիտեմ ինչու, թվաց, թե Վերգիլն են նմանվում է մի թեվակոտոր ու փետրաթափ հավքի, թե նրա բարեձեւ կեցվածքը փոքր-ինչ կծկվել, կուշ է եկել. նա կարծես մրսում էր, հալածվում մի անտես, ցրտաշունչ հողմից... Արեւիկերը շառագունում էր...

VII

Մի շաբաթ անց, երբ տուն դարձա—Վերգիլն են այլեւս չըկար. նա մեկնել էր Նրեվան։ Մայրիկն ինքն էլ էր զարմացել նրա այդ անակնկալ վճռից։

— Վճռելն ու գնալը մեկ եղավ։ Դեռ քսան օր ունեւր...

— Իսկ Տիգրան Ավետիշը...—մի բան ասած լինելու համար հարցրի ես։

— Նա դեռ մի ամիս կմնա. հիմնարկը նոր ուղեգիր է ուղարկել...

Տխրությունս ու շփոթմունքս մի կերպ քողարկելով, անցա իմ սենյակը։ Գրասեղանիս առաջ կանգնած, երկար ժամանակ՝ անըպատակ դիտում էի նրա վրա խառնիխուռն թափված գրքերը, ծխախոտի մնացորդները, հացի փշրանքները...

Իմ ուշադրությունը դրավեց պատուհանիս մոտ՝ հատակին ընկած մի քառածալ թուղթ։ Վերցրի այն—նամակ էր՝ Վերգիլն են էր գցել պատուհանի կտորած ապակու ճեղքից։ Նամակը բացեցի, բայց չկարողացա կարդալ։ Աչքերս շաղվեցին, սրտիս մեջ ծնունդ առավ հույսի մի փրկարար շող։

Նամակը բռիս մեջ սեղմած, դուրս եկա սենյակից ու քալեքըս ուղղեցի գյուղից դուրս, բարձրացա մոտակա սարավանդներից մեկի կատարը, որից այն կողմ սկսվում էր խոր ու լայնեւրախ մի ձոր։ Հանգիստ շունչ քաշեցի. կարծես հետապնդել էին ինձ, կարծես փախել էի ինչ-որ լրտեսող ոգիներից։

Նստեցի մի քարի՝ երեսս դեպի ձորը եւ զգուշությամբ բացեցի նամակը։

«Հարգելի բարեկամ,— գրում էր Վերգիլն են։— Թող Ձեզ տարօրինակ չթվա մեկնելուցս առաջ թողած իմ այս մի քանի տողը։ Ես կամեցա անկեղծ գտնվել, անկեղծությամբ բացել իմ սիրտը, հուսալով, որ անկեղծությունը երբեք չի դատապարտվի։ Ես մեկնեցի՝ ինձ հետ տանելով մի նետահար սիրտ։ Այո՛, չեմ թաքցնում։ Ես կամեցա, բայց չկարողացա շարձագանքել Ձեր սիրտ փոթորկին։ Բայց արձագանքեցի ներքուստ, միայն ինձ համար։ Ես ուզեցի յուրովի լսել իմ հոգու կարապի երգը։ Ես լսեցի այն եւ

գոհ եմ, որ լսեցի... Ձգիտեմ զգացի՞ք, արդյոք, որ այն գիշեր ինձ պարտեզ բերեցին նույն ծարավն ու ցնորքը, ինչ որ Ձեզ: Բայց ես Ձեզ թողեցի պարտեզում մերժված ու այլալված, ես անողորմարվեցի Ձեզ հետ եվ այժմ էլ մեկնում եմ առանց «մնաք բարեկ» ասելու, որովհետեւ կա մի սրբություն, որին ես ջերմորեն դավանել եմ, որին ես երբեք չեմ դավաճանի, հանուն որի ես կզոհեմ ամեն ինչ: Դա իմ ընտանիքն է, իմ ընտանեկան ուխտը: Ինչո՞ւ զրժել, հանուն ինչի՞...:

Անակնկալներով ու դիպվածներով լի է կնոջ կյանքը: Լինում են ճակատագրական ըրպեններ եվ նույնիսկ՝ վայրկյաններ, երբ մի անզգուշ քայլ, մի անմիտ թուլություն, մի վրիպում նըրան կնետի կործանման անդառնալի անդունդը: Ընդամենը մի՞ ըրպե, մի՞ վայրկյան ստիպիր, հարկադրիր քեզ, ճիգ արա, խեղդիր, անցկացրու, եվ դու հավիտենապես փրկված ես, հավիտենապես մաքուր, անբիծ ու անաղարտ, ինչպես այն ճերմակ վարդերը: Այդպիսի մի ճիգով ես այն գիշեր զսպեցի իմ զգացմունքների գանակոծ ծովը, եվ վտանգն անցավ... անցավ առհավետ ու անվերադարձ...:

Այժմ ես սիրում եմ ինքս ինձ... Օ՛, չկա ավելի երանելի բան, քան այն, երբ մարդ սիրում է իրեն... Ես կարծես քննեցի, փորձեցի իմ ուժերը եվ գոհ մնացի արդյունքից: Այժմ ես բաց ճակատով ինձ կարող եմ դասել այն կանանց շարքը, որոնք կյանքում մեկ անգամ են խարխալ ձգում, սակայն ձգում են հաստատ ու աներեր: Կյանքիս դարձումներն ես խոստացել եմ հավատարիմ մնալ իմ ընտանիքին: Դա իմ սրբությունն է: Խախտել այդ սրբությունը՝ կնշանակի խախտել շատ սրբություններ... Կնշանակի առհասարակ սրբություն չունենալ...:

Ընտանիքի պատիվն ու մաքրությունը պետք է պահպանել ամեն զոհաբերությունների գնով:

Ես իմ բաժինը զոհաբերում եմ առանց տրտունջի եվ լի հավատով:

Ուրեմն հավիտյան մնաք բարով...:

Հ. Գ. Այժմ, երբ մեր միջեվ ամեն ինչ պարզված է, կամենում եմ բարեկամական երկու խորհուրդ տալ Ձեզ. նախ՝ սերը չեն մուրում, եվ ապա՝ կնոջ ձեռքը չեն համբուրում»:

Ստորագրություն չկար: Դա կանացի մի սովորական զգուշավորություն էր:

Ես աչքերիս չհավատալով կրկին ու կրկին կարդացի նամակը, հետո մտքերիս ետեվից ընկած, շարունակեցի լուռ նայել նրա թղթին։ Տխուր էի եվ հուսակոտոր։

Չեմ հիշում ի՞նչ էի մտորում, երբ ականջիս հասավ մի քաղցր մրմունջ, որ դալիս էր հեռվից՝ երկնակամարի ամպե կրնճիռներից եվ հետզհետե ավելի ուժեղանում։ Ես շուտ եկա ու նայեցի դեպի վեր։ Ամպերի միջով չվում էր կռունկների երամբ։ Նրա երանավետ կոնչյունը տխրագին շեշտով ակիքվում էր գորշացած հանդ ու դաշտի, դեղնավուն խողանների, մերկացող անտառների վրա...

Այս ե՞րբ անցավ ամառը, ի՞նչ շուտ անցավ...

Մինչ ես տարված նայում էի կռունկների երամին, լեռնային քամին մատներիս արանքից խլեց Վերգինեի նամակն ու տարավ դեպի ձորը...

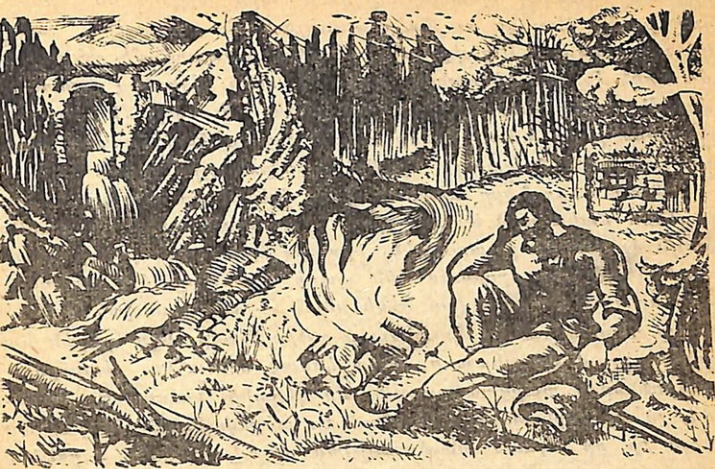
Ես սրտատրոփ վեր թռա տեղից եվ փորձեցի վազել նամակի ետեվից, բայց արդեն ուշ էր. կանգ առա անդնդի պոնկին։

Ես նայում էի քամու բերանում տարուբերվող նամակի ճերմակ թղթին ու թվում էր, թե նա՛ էլ մի կռունկ է, հեռացող մի կռունկ, որ թռչում է՝ արեվի պուրպուրը թեվերին...

Թվում էր նաեվ, թե այդ կռունկը դարուն էր բերել ինձ համար, իսկ այժմ կյանքիս ամառը յուր թեվերին առած, տանում է դեպի հեռո՛ւ, դեպի օտար աշխարհներ։

Աշո՞ւն էր արդեն...

1940 1941 p. p.



ԺԻՐԱՆՆՔՄԵՐԻ ԱՆՏԱՌԱՊԱՀԸ

Գյուղից շատ հեռու, Շուշանա հովտի ծայրին, այնտեղ, ուր վերջանում է ալպյան մարգագետինն ու սկսվում է անտառի հյուսքը, կար մի մենավոր տնակ։ Հին էր այդ տնակը իր մամռածածկ պատերով, նեղլիկ դռնով, փշակի պես խոր ընկած պատուհանով։ Հին էր եվ նրա միակ բնակիչը՝ անտառապահ Ուսեփը, որ ծմակի խոնավությունից կարծրացած վաղնու նման մի ջլապինդ լեռնցի էր՝ բարձրահասակ ու ամրակազմ։ Վաթսուհին մոտ էր Ուսեփը, բայց տարիներն ասես նրա կողքով էին անցել։ մազերի մեջ նմուշի համար մի ճերմակ թել չէիր գտնի։ Նրա հոնքերը խիտ էին՝ աչքերի վրա կախ ընկած, դիմադծերը խոթոռ, հայացքը թափանցող։ Լեռնցու վկոցած աչքեր ունեւ Ուսեփը, մուգ-շագանակագույն աչքեր, որոնք ընդունակ էին ավելի շատ ներս առնելու, քան արտահայտելու։

Գյուղում մի ամբողջ սերունդ ծնվել, մեծացել էր՝ Ուսեփին միշտ նույն հասակի եվ միշտ անտառապահ տեսնելով։ Ահա թե ինչու շատերին այնպես էր թվում, թե անտառապահ Ուսեփի վշանքը նույնքան հավերժական է, որքան նրա փոքրիկ տնակի

թիկունքը ցանկող անտառը, ուր կաղնիներն ապրում են դարեր-
րով՝ իրենց ծնունդն ու մահը մոռացած: Ու թվում էր նաեւ,
թե անտառապահ Ուսեփը այդ հնամենի անտառի մի անբաժան
մասնիկն է, նրա կենդանի, շարժուն ոգին: Այդ ծով անտառի
մեջ մի շավիղ չկար, որով անցած չլիներ Ուսեփը, մի աղբյուր
չկար, որի ջուրը խմած չլիներ նա, մի մոշուտ կամ մոռուտ չկար,
որի քաղցրահամ պտուղի հյութը ճաշակած չլիներ նա:

Ամեն անգամ, երբ անտառի վրա իջնում էր աշունը, երբ
հացենին մակարդած արջան պես իր մուգ-կարմիր սաղարթի
փայլն էր տալիս շրջապատին, երբ շիմշիրքու վրա բոսորագույն
ուլունքների պես օրորվում էին պտղի փնջերը, երբ բոխենի
հուրհրատում էր բոցավառ դեզի նման — անտառապահ Ուսեփի
սիրտը համակվում էր մի անհայտ տխրությամբ: Այդ օրերին նա
երկար շրջում էր անտառը, ապա կենաց ու մահու խորհրդա-
ծություններով տարված նստում մի գերանի, նստում էր ժամե-
րով, լո՛ւռ, ինքնամիտփ, խորհում էր տերեւվաթափի մասին: Նա
զգում էր, որ աշնան պայծառության միջով աննկատ սողում է
ձմռան ցուրտ շունչը, որ անտառն իր հոգեվարքն է ապրում
եւ նրա կարեկցող սիրտը ապրում էր անտառի վիշտը, նրա կրս-
կիծը: Թե պատահեր, որ այդ մտորման պահին հեռվից՝ մի
ինչ-որ տեղից նրա ականջին հասներ կիտի ձայնը, Ուսեփը
կաթափվեր իսկույն, սրտի դողոցով վհաշվեր այդ ձայնը, որ-
պեսզի իմանա, թե դեռ քանի տերեւվաթափ վտեսնի ինքը, դեռ
քանի տերեւվաթափ կապրի իր սիրած, փայփայած անտառի
հետ:



Նրբ պատերազմը սկսվեց, Միրանաքարում շատերը երանի
տվին Ուսեփին:

— Նրան ինչ... Ոչ տուն ու տեղ ունի, որ հոգին էրվի, ոչ
էլ ժառանգ, որ սիրտը մղկտա:

Ուսեփն ինքն էլ պատերազմի լուրը լսեց բոլորից ուշ, զար-
մանքով, բայց անհոգությամբ: Անտառապահը զարմացավ, ո-
րովհետեւ ջահել հասակում ոռաի զինվոր էր եղել՝ քան էր
հասականում պատերազմից ու լավ գիտեր, որ հեշտ քան շի
կարմիր Բանակի հետ ճակատ-ճակատի տալը. «էդ ո՞նց են
սիրտ արել» — մտածեց նա: Բայց անհոգությամբ ընդունեց պա-

տերազմի լուրը, որովհետեւ պատերազմը տկալել էր իր անտառից շատ հեռու՝ յոթը սարից, յոթը ծովից այն կողմը:

Մի առավոտ, երբ Ուեսփը տնակից դուրս գալով՝ կացինը գոտու մեջ խրեց եւ պատրաստվում էր գնալ անտառ, տեսավ գյուղի մի խումբ ջահելներ հարազատների ուղեկցութեամբ գնում են դեպի շրջկենտրոն: Յրանք անտառապահին նկատելով՝ թեքեցին իրենց ճամբան եւ բարձրացան դեպի նրա տնակը: Նրանց մեջ էին Հաջոնց Սալվինազի մինուճար որդին՝ Զիվանը, Ավագանց Սեդոն, Ղազոյի Ոսկանը, Վոլխոզի հաշվապահ Սուրենը եւ հինգ-վեց այլ երիտասարդներ, որոնց բոլորին էլ ճանաչում էր անտառապահը, որոնք բոլորն էլ աճել, բայց էին քաշել նրա աչքի առաջ, իրենց ծովակապույտ անտառների, գեղատեսիլ հանդու դաշտի մեջ: Եկվորների ճամբորդական պատրաստությունից շատ բան գուշակեց անտառապահը, գուշակեց ու տխրեց:

— Բարի լույս, հե՛յ «բաղմանչի», — զվարթ ձայնեց Զիվանը, որ կատակասեր մի երիտասարդ էր՝ Վոլխոզի լավագույն հրնձվորներից մեկը:

— Այ աստու անհատ քարին ձեզ, այ իմ ջահել-ջիվան բա՛ւեք, կրակի տուտը ձեզ էլ հասա՞վ...

— Հասավ, Ուեսփ ամի, — նույն զվարթութեամբ պատասխանեց Զիվանը, ապա դարձավ ընկերներին, — տղերք, մի քիչ շունչ քաշենք:

— Սեւ հավը խտտած Հիտլերի մորը երազ գնամ, բա չհասա՞վ, — սրտի խորքից անիծեց Զիվանի նանը՝ Սալվինազը:

— Ասա՛, ասա՛, Սալվինազ նանի, ես քու արդար ձենին մտապաղ, քու անեծքը էն շանը կբռնի... — կատակով ասաց Տրիբունալ Հաբուրը, որ լարված դժպտմանի պես մի ջարժուն եւ անդադրում մարդ էր:

Անտառապահն իր տնակից դուրս հանեց մի հնամաշ ձունձ, փռեց գետնին: Կանայք նստեցին ձնձի վրա, իսկ երիտասարդները՝ ցողաթաթախ կանաչի մեջ՝ ամենքը մի դիրքով:

Զիվանը վերցրեց անտառապահի գերանդին, մի քանի քալ իջավ դեպի Շուշանա հովիտը եւ սկսեց խոտ հարել: Նա գերանդին քաշելու հետ ծղրտաց իր գիլ, ոգեվորիչ ձայնով, ինչպես սովորաբար այդ անում էր խոտհնձի ժամանակ, ապա շրմփոցով շուռ տվեց մի լաս.

— Հո՛ւ պ հա՛, ա՛րի հա՛, հոպ հա,— սրտի խորքից ձայնում էր Զիվանը ու գերանդու բերանը տալիս թարմ, հյութալի սի-
զախոտը:

— Զա՛ն, ջա՛ն, բալա ջան,— մեղմ գորովագութ ձայնով արձագանքում էր նայրը նստած տեղից,— քու էդ դալար կոնե-
րիդ մատաղ, Զիվան ջան, որ գնում ես, բա էս ծով հանդերի
հունձն ու փունջը ո՛ւմ ես թողնում...

— Քեզ, այ նանի, բա դու ինչ արա՞ծ ես...

— Իհ,քու գնալուց հետո նանը պրծա՛վ, նանն էլ չկա...

— Դե՛, դե՛, սուգ ու շիվանդ թող,այ պառավ,— քթի տակ
նախատեց Հաբուլը, հետո դարձավ Զիվանին,— խեղճ նանը ո՛ր
մեկն անի... դարդիցը մարդի գնալթե՞ գործ անի...

Բոլորը ժպտացին: Սալվինազը ձեռքը բարձրացրեց, որ
բամբիի Հաբուլի գլխին, բայց վերջինս նեղում կլծկվելով՝ փտտեց
ծնկները, ապա գունդ դարձած գլորվեց դեպի հովիտը:

— Քաջքաքամին եկավ, հեռու՛...

Զիվանը հազիվ կարողացավ գերանդին ետ քաշել, երբ Հա-
բուլը գլորվող քարի նման անցավ նրա մոտով,հանկարծ վեր
ցատկեց ու ոտքի կանգնեց:

Նրիտասարդները կուշտ-կուշտ ծիծաղեցին Հաբուլի խեղկա-
տակույթյան վրա, բայց եվ զգացին, որ Հաբուլն այդ ամենը
կատարում է իրենց տրամադրությունը բարձր պահելու, ինչպես
նաեվ ուղեկցող հարազատների վիշտը ցրելու համար:

Հաբուլը քառասունին մոտ մարդ էր, բայց հոգով ջահել,
մարմնով էլ այնքան փոքր, որ երբ կանգնում էր նստառա-
պահ Ուսեփի մոտ, թվում էր, թե անտառապահը հեշտույթյամբ
նրան իր բռի մեջ կառնի:

Հաբուլին իր հասակակիցների հետ դժվար կտեսներ.միշտ
ջահելների մեջ էր: Հազար անուն տալիս՝ հազարն էլ կկաշեր:
Ոմանք Հաբուլի կարճ հասակը ծաղրելով՝ «թղաի պհիրը» էին
կոչում նրան, ոմանք՝ «քաջքաքամի», իսկ տիլդապետոյը «Տրի-
բունալ Հաբուլն» էր: Դրա պատճառն այն էր, որ Հաբուլը դա-
տական կատարածու լինելով՝ամեն մի չնչին զանցանքի համար
մարդկանց տրիբունալի ճամբան էր ցույց տալիս: Բայց այսու-
ամենայնիվ երիտասարդները սիրում էին Հաբուլին, որովհե-

«Եվ Հաբուլը պարզասիրտ մարդ էր, ցավին՝ ցավակից, վշտին՝ կարեկից: Այժմ էլ Հաբուլը երիտասարդներին ուղեկցում էր ջրջկենտրոն հվ՝ ջանում էր այնպես անել, որ նրանցից ոչ մեկի երեսին տխրության քող չիջնի:

Հաբուլը Զիվանի ձեռքից վերցրեց գերանդին, մի լաս էլ ինքը շուռ տվեց եվ նրա հետ միասին բարձրացավ դեպի վեր, գերանդին մի կողմ դրեց ու նստեց անտառապահի մոտ:

— Ուսեփի ամի՞,— դիմեց անտառապահին, — էս անձ տղերքը գնում են: Սրանց նանեղը, որ մեկ-մեկ փետի գանձաթղթերին չկաշես: Բայց տես հա՛, անտառում բան-ման չպատահի...

Վերջին խոսքերը Հաբուլը այնպիսի տոնով արտասանեց, որ
տղաները քրքջացին: Իսկ անտառապահը ակամա ժպտաց ու
Նախատառական հայացք ձգեց Հաբուլի վրա:

— Ես բան եմ ասում, Ուսեփ ամի, դու սրանց նաներին աչքով չանես, սրանք խոսք կտան, որ քեզ համար ֆրոնտից մի տրաֆեյնի պառավ բերեն: Զէ՛, տղերք...

Ծիրծաղը նորից պայթեց: Սալվինսաղը քաշեց Հաբուլի փեշից. «այ ոչ ու փուշ,սուս ալբա, ամոթ ա»:

— Սամոթիս ո՞րն ա, այ նանի, զինվորի մորը խեթ նայողի տեղը տրիրբունալն ա: Էնա հիմիկվանից զգուշացնում եմ, որ Ուանի ամին իր հաշիվը տեսնի:

Զիւլանը խոտերի մեջ թաղւած, ծխում էր ու անթաղթ աշ-
քերով նայում երկնքին: Սալվինազի ուշքն ու միտքը որդու վող-
մքն էր: Մայրն ասես իր հայացքի ջերմությամբ գուրգուրում,
փաղաքշում էր որդուն: Անտառապահը նայում էր մերթ Սալվի-
նազին, մերթ Զիւլանին, իր սրտի խորքում զգալով նախանձի
պես մի քան. Զիւլանը նրա՝ վաղուց մեռած որդու հասակակիցն
էր: Նայում էր ու մտածում, թե ինչ լավ կլինէր, եթե իր զավակն
էլ կենդանի մնացած լինէր ու ինքն այսօր նրան զինվոր ճամ-
բելիս լինէր:

Միեւելոց ու հանգստանալուց հետո երիտասարդները վեր կացան, կապոցներն առան ու պատրաստվում էին շարունակել ճանապարհը, երբ անտառապահը իր տնակից դուրս բերեց մի փարչ օղի եվ մի փայտե բաժակ:

— Մոտ եկեք, — դիմեց նա երիտասարդներին եւ բաժակն օղի լցնելով՝ առաջարկեց Զիւլանին:

— Զէ՛, Ուսեփ ամի, մեծը դու ես,—հրաժարվեց Զիւլանը,—հարկը պահանջում է, որ դու սկսես:

— Լավ, ես վսկսեմ,— մեջ ընկավ Հաբուլը եվ ձեռքը մեկնեց, որ բաժակը վերցնի:

Բայց անտառապահը վերից խեթ նայեց Հաբուլին, ձեռքը հանգիստ մի կողմ տարավ ու պահ մի արձանացած մնաց: Նա իր կկոցած աչքերի մեկամաղձոտ հայացքով մեկ-մեկ նայեց երիտասարդների դեմքին, նայեց երկար տւ խոր հայացքով, նայեց՝ ինչպես ժայռն իր ստորոտում վարկաչող առվին իվ երբեզաց, որ իր իմաստալից լուսթյամբ խոսեց նրանցից յուրաքանչյուրի սրտի հետ,նոր միայն սկսեց.

— Դե, բա՛րով գնաք, բա՛րով էլ ետ գաք,իմ ազիդ բալեք: Սշխարհը, գիտե՞ք, մի անքննելի անտառ ա՛ հազար տեսակ ծառով, հազար տեսակ պտղով ու տերեւով: Մեկի պտուղը քաղցրն ա,մեկինը՝ թթու, մեկինը՝ կծու, մեկինը կարմիր, մեկինը՝ դեղին,մեկն էլ կա,որ սկի պտուղ չունի:Երկու ծառ նույն հողից հյուսթ են առնում,համա մեկը նուշ ա տալիս,մեկելը փուշ: Ծառն իր պտղով կհիշվի: Էն պտուղ ասածն էլ մարդի գործն ա, նրա անունը, նրա հիշվելիքը: Բարի գործով բարի անուն թողեք, իմ ազիդ բալեք,ու հենց արեք,որ մենք էլ մեր փափախը միշտ բարձր դնենք: Ասում ա՛ լավ եզը լծի տակ վերեվա, լավ մերը՝ օրորոցի, լավ տղեն՝ կուլի մեջ: Տա աստված, որ նամուսով ու պատվով էս սիրուն հանդերի տեսությանը արժանանաք, մենք էլ՝ ձեր թանկագին տեսությանը: Դե բա՛րով գնաք...

Անտառապահը դատարկեց բաժակը,ապա կրկին օղի լցնելով տվեց Զիւլանին:

— Հայրենիքը կանչում է, Ուսեփ ամի, ու մենք էլ գնում ենք,— խոսեց Զիւլանը:— Մեզնից ամեն մեկը մի մուրազ ունի իր սրտում: Էդ մուրազը կիսատ թողած գնում ենք: Բայց էն տղին տղա չեմ ասիլ, որ մեր ջուրը խմի ու մուխանանթ դուրս գա: Դու փափախդ միշտ բա՛րձր դիր, Ուսեփ ամի: Շնորհակալ ենք քու խելոք խրատների համար, կհիշենք քու պատվերը: Դու էլ մեզ հիշի,Ուսեփ ամի, ներիր մեր ջահելությունները, քեզ շատ կլինենք նեղացրած...

Անտառապահի աչքերից արցունքի կաթիլներ հոսեցին:

Սալվինազը երեսը մի կողմ թեքելով գլխաշորի ծայրով սրբեց իր արցունքները: Տղաները հերթով դատարկեցին օղու

բաժակն ու ճանապարհ ընկան: Ուսեփը նրանց ուղեկցեց մինչեւ անտառի եզրը: Այստեղ նա ջերմորեն սեղմեց երիտասարդների ձեռքը, հաջողություն բարեմաղթեց ու մտամոլոր ետ դարձավ: Սալվինազը եւ ուղեկցող մյուս կանայք մտան անտառ, իսկ երիտասարդները, տրոնք անտառապահին հրաժեշտ տալու համար նրանցից ետ էին մնացել, անտառի պոնկից մի վերջին անգամ ետ նայեցին դեպի իրենց հանդերձն ու դաշտերը, որոնցից բաժանվում էին եւ գուցե ավհավեստ: Կարոտի ու ախոսանքի մի ջերմ զգացմունք կար նրանց աչքերում:

Տեղը բարձունք էր եւ Միրանաքարի լեռնային բնությունը նրանց առջեւ փռված էր իր մեծագեղ դյուխանքով: Հայոց լեռնաստանի այդ փոքրիկ անկյունն իր ուրույն հմայքն ուներ:

Հեռվում՝ սեպածեւ ծխոյտերի ծիրանագույն լանջն ի վեր դանդաղ սողում էր վաղորդյան մշուշը: Սարահարթերին փռվում էին ալպյան մուգ-կանաչ մարգագետինները, խոտհարքներն ու խմհատները: Նրանցից ցած՝ հայոց հուսկավոր «դեղնաքյուն» գորգերի պես տարածվում էին համայնական արտերը՝ ցորենի, դարու, հաճարի ու կտավատի հասունացած բերքով լի: Ձորաբերանին գլուղն էր՝ Միրանաքարը՝ իր նորաշեն, վրձինդրածածկ տներով, դպրոցի երկհարկանի շենքով, բարեկարգ փողոցներով՝ մրգառատ այգիների, ճոխ բանջարանոցների ու բոստանների մեջ թաղված: Գյուղի մի փեշն իջնում էր դեպի ձորը: Դա հին Միրանաքարն էր: Այդտեղ շենքերը ցածրիկ էին՝ տափակ կրտուրներով, համարյա իրար վրա դարսված, պատերն ու ցանկերը քարից, տեղ-տեղ լցեխածեփ, որ ծիծեռնակի բներ էին հիշեցնում: Նոր Միրանաքարից դեպի հինն իջնում էին կանաչ, դաշտարուն պարտեզներ, որոնք դալար բաղնիքների նման ասես իջել էին ձորի տները մեկ-մեկ վեր բարձրացնելու:

Զիվանի հայացքը շէր կտրվում Աթա ամու կալից: Նա փրնտում էր իր սիրած աղջկան՝ Սինամին, որը երկու անգամ մերժել էր երիտասարդին եւ միայն Զիվանի՝ գյուղից դուրս գալուց հետո, իրենց վալի ծայրից, յոխուր հայացքով նայել նրա հետեւից, մազերն ուղղելու պատրվակով բարձրացրել ձեռքը: Արդյոք ի՞նչ ուզեց ասել Սինամը. գուցե կիսատ թողած, հարապատ ու մտերիմ մի բան, որ սովորաբար ասվում է առանձնություն մեջ, անխոս ջուրկներով:

Նախորդ երեկոյան, աղբյուրի մոտ Զիվանը կտրել էր աղ-

չկա ճամբան ու այլեւիս չկարողանալով զսպել իր ծով զգացմունքները, ասել.

— Մուրազը սրտումս եմ գնում, Սինամ: Կապասես, ետ կըգամ: Աշխարհը տակն ու վրա կանեմ, եթե ուրիշի սիրես, ուրիշի ուզես... — ասել էր ու առանց պատասխանի սպասելու անցել առաջ:

Այժմ Զիվանի մեղամաղձոտ աչքերին նայելով՝ նրա ընկերները խորապես զգում էին երիտասարդի սրտի վիշտը, կարեկցում ու համակվում էին նույն վշտով: Իսկ Տրիբունալ Հաբուլը, այլեւիս չկարողանալով զսպել հուզմունքը, գլխարկը թափով խփեց ճանապարհի փողոն եւ ուղղակի ասաց.

— Զիվա՛ն, թող ես Տրիբունալ Հաբուլը չլինեմ ու մեր միասին կերած աղուհացն էլ հարամ ըլի, եթե Աթա ամին համարձակվի իր աղջիկը տւրիշի տալ: Զինվորի հարսնացվի վրա աչք խեթողի մե՛րը կ'լացացնեմ, մե՛րը...

— Այտա, դու սիրտդ դինջ գնա, — թեւավորված ավելացրին մյուս ուղեկցողները: — Աշխարհը խու փարդով չի ծածկվել: Բա մենք ո՞րտեղ ենք...

Զիվանը չկարողացավ ոչ մի խոսք ասել: Նա արցունքը կուլ տալով շուռ եկավ ու մտավ անտառ: Մյուսները հետեւեցին նրան:



Անցան օրեր, անցան ամիսներ:

Անտառապահի սպասածին հակառակ ճակատից ծանր լուրեր եկան մեր բանակի նահանջի մասին եւ Միրանաքարը մըռայլվեց:

Պատահում է, երբ տարերքից առաջ մթադնում է երկինքը ու նրա խոժոռ հայացքից բնությունն ասես մի գաղտնի տազնապ է ապրում: Փչում է սառը քամի. դալար խոտերը սվավում են՝ գլուխները թեքելով դեպի մայր հողը, լորինները ճկում են իրենց ճապուկ վատարները, Մղճիկները չորում են սարսափահար, մինչդեռ կաղնիներն ավելի են պրկում իրենց հարթ բազուկները, ավելի են ուղղում իրենց կեցվածքը, որպեսզի անտառի վրա ճայթող կայծակը ձգեն դեպի իրենց, փրկեն մյուսներին:

Այս վիճակի մեջ էր նաեւ Միրանաքարը եւ Միրանաքարի յուրաքանչյուր բնակիչ այսպես յուրովի էր զգում պատերազմի արհավիրքը: Գյուղը ծանր օրեր էր ապրում: Ամենահմուտ հող-

վորները իրանակ վէին ղորակոչվելը Աշխատող Թեոքը խաղաւել էր։ Արտերը հասել, կծղել վէին, կարտոֆիլը համաւարվել էր հողին, խոտը ծաղկել, սերմ էր աւվել։ Հունձն ու կալը խառնվել էին իրար։ Ճակատ մեկնած տղաներից լուր չլինելն էլ մի կողմից էր շշմեցրել մարդկանց։

Այդ օրերին անտառապահը իր տնակի օճոքից հանեց ավանդական մանգաղը, սրեց ու ճանապարհ ընկավ դեպի գյուղ։ Վաղո՛ւց, շատ վաղուց նա հոնձ չէր արել, բայց ժամանակին գյուղի գովված հնձվորներից մեկը լինելով՝ համոզված էր, որ ամօթով չի մնա ընկերների առաջ։

Դեռ գյուղը չհասած՝ անտառապահը ճանապարհից դուրս նկատեց մի ծնկաշոք կին, որ երեսը դարձրել էր դեպի հեռավոր սրբատեղին ու ջերմագին աղոթքներ էր մրմնջում։ Կինն աչքան էր տարված իր աղոթքով, որ չնկատեց, թե փնչպես Ուսեփը մոտեցավ իրեն ու կանգ առավ։

— Էմ երեսը քու ոտքերի տակ, այ Սուրբ Սարգիս, դու պահես իմ միհուճարին, դու ներես իմ մեղքերը, խղճաս ինձ։ Մեղավոր եմ արսու առաջ, մեղավոր եմ քու առաջ...

Անտառապահը ճանաչեց նրան։ Դա Զիվանի մայրն էր՝ Սալվինազը՝ իր վաղեմի հարեկանուհին։ Ուսեփը զգացվեց վշտահար մոր այդ լալագին մրմունջներից։ Նա շատ կուղեր աչքակես հեռանալ, որ Սալվինազն իրեն չնկատի։ Բայց չեղավ։ Սալվինազը շուտ գալով գլխավերելում տեսավ անտառապահի խոժոռ կերպարանքը, աչլալվեց, սարսափահար ճչաց եվ ուշաթափ փրկվեց գետնին։

— Ի՞նչ պատահեց, այ քիրա, ես եմ՝ Ուսեփը...

Անտառապահը աղաղեց կնոջ ականջները, մի կերպ ուշքի բերեց նրան եվ հանցավորի բեկբեկող ձայնով աղերսեց։

— Ներող եղիր, այ քիրա, մեղավորը ես էի, որ հեռվից ձեն չտվի... ներող եղիր...

Հետո նա կնոջն օգնեց ոտքի վանգնել։

Սալվինազն Ուսեփին ոչ մի խոսք չասաց։ Ուշքի գալուց հետո վէ նա մտացրիվ էր, շաղված ու գունաթափ։

— Հիվանդ հո չե՞ս, այ քիրա, — հարցրեց Ուսեփը։

— Հա, թաքուն դող ունեի, բռնեց... — հազիվ պատասխանեց կինը։

— Դե գնանք, ես էլ եմ գյուղ գալիս...

Սալվինազը դուլն ու բահը գետնից վերցնելով՝ մի պահ տարակուսած նայեց դեպի գյուղը, հետո ասես սթափվեց.

— Չէ՛, ես ուզում եմ բախշեն գնամ...

— Բա էդպես հիվանդ...

— Ոչինչ, կգնամ... Դու գնա, Ուսեփ ախպեր:

Ուսեփը գլխահակ շարունակեց ճամբան, մտքի մեջ անընդհատ նախատեսելով իրեն, որ իր. անզգուշությամբ խեղճ կնոջը սարսափեցրեց:

— Ոտքս կոտրեր՝ ճամբես չլիքերի:



Այդ օրը անտառապահ Ուսեփը դաշտ դուրս եկավ երրորդ բրդիգաղի հնձվորենների հետ: Նրա երեւալը մեծ ուրախութիւն պատճառեց հնձվորեններին. բոլորն էլ ողջունեցին, քաջալերեցին անտառապահին: Իսկ Հաբուլը, որ դատական կատարածուի պաշտոնը թողած լծվել էր բերքահավաքի աշխատանքին, Ուսեփից ծածուկ՝ կատակով զգուշացրեց ընկերներին.

— Տղերք, ձեզ հավաքեցեք: Ուսեփի ետեւից հասնելու համար թամբած ձի ա հարկավոր:

Ծինչդեռ Աթա ամին, որ ջահել հասակում չափվել էր Ուսեփի հետ, գլուխը նշանակալի տմբտմբացրեց ու կծու ծաղրանքով դարձավ Հաբուլին.

— Ծաղրդ քեզ պահի, այ թխսի պհիր, Ուսեփի բիւակի հունարը հետո կտեսնես: Դու կարող ես՝ նրանից մի քիչ հեռու կաց, թե չէ Ուսեփը հասկերի հետ քեզ էլ կհնձի ու ծեղպատ կտա, հասկացա՛ր...

Ուրիշն ասեւ՝ Հաբուլը խոսքի տակ չէր մնա: Բայց Աթա ամու հետ նա այլ հաշիվներ ուներ, կապված նրա աղջկա՝ Սինամի հետ, ուստի խուսափեց սուր պատասխանից.

— Հասկացա, Աթա ամի, բանենք, գործը՝ գործ ցույց կտա:

Աթա ամին ու բրդագաղիւր Աեթը Ուսեփին առան իրենց մեջտեղը: Նրանք երկու կողմից հնձելով առաջ էին գնում՝ անտառապահի համար թողնելով հասկերի մի նեղ շերտ, որպէսզի նորեկին հնարավորութիւն տան ձեռքերը քացելու: Ուսեփը հասկացավ այդ, բայց համեստաբար լռեց: Նա զգաց, որ իր երկու հարեւաններն էլ լուծն իրենց կողմն են քաշում՝ իր բեռը թեթեւացնելու համար:

Հարեւան արտում հնձում էր գյուղի կանանցից ու աղջիկներից կազմված հնձվորների բրիգադը, որի մեջ էին Սալվինազն ու Սինամը: Ուսեփը ակնածանքով նայում էր կանանց ու յուրովի մըտմըտում. «էս ե՛րբ սովորեցին, էս երբ վարժվեցին»: Նրա դարմանքը իզուր չէր: Ծիրանաբարի կանայք մինչ այդ ամեն գործ կատարել էին՝ հունձ ու փունջից բացի: Թերեւս դրա պատճառն այն էր, որ հունձը գյուղական բոլոր աշխատանքների մեջ ամենածանրն ու դժվարն էր: Այո՛, դժվար է հունձը ամռան տապին, բաց դաշտի մեջ, երբ արեւին ասես կրակ է թափում վերից, ու արտերը պարուրվում են թոնրի հուրքով, երբ անշարժ օդում բվվացող հազարավոր միջատների ձայնը լցվում է գլուխդ, երբ հասկերի սուր քիստերը ասեղնահարում են լմատներդ, վամ թեւքերիդ՝ միջով սողում դեպի քրտնաթոր մարմինդ, իսկ հողը տաք մոխրի պես այրում է տոբերդ: Հապա որքա՛ն դժվար կլիներ այդ աշխատանքը կանանց համար, որոնք տակավին անվարժ էին: Մանգաղի կոթը հարում էր նրանց ձեռքը՝ ավշային քշտիկներ առաջացնելով մատնածալերի մեջ, ծղոտը նշտարի պես ծակոտում էր նրանց սրունքները, անտանելի շոգը թմրեցնում, շմեցնում էր նրանց: Յերեկը նրանք այնքան էին հոգնում ու ջարդվում, որ երբ տուն էին դառնում, այլեւս ախորժակ չէին ունենում բան ուտելու, միայն թե շուտ պառկեն, շուտ քնեն, հանգստություն տան իրենց հոգնած անդամներին: Բայց քնում էին անհանգիստ ու տանջալի քնով, արեւախաշ ու ծղոտահար ձեռքերի մղկիտը, ոտքերի մրմուռը քնի մեջ էլ կարծես զգալով:



Կեսօրի դադարից հետո անտառապահն անցավ արտի ձախ թեւը եւ լիաթոք շունչ քաշեց: Հնավանդ օրենքի համաձայն նրա «ախոյանը» նույն արտի աջ թեւի հնձվորը պետք է լիներ: Իսկ աջ թեւում Հաբուլն էր, որ փարթամորեն աճած արտի մեջ հազիվ էր երեւում:

— Հաբուլ, — ձայն տվեց Աթա ամին: — Դե հիմա քեզ հավաքի:

Հաբուլը քթի տակ ժպտաց ու հասկերի արանքից նայեց անտառապահին, որ գլուխը կախ՝ եռանդով հնձում էր ու առաջ գնում. արտն ասես փախչում էր Ուսեփի առջեւից:

— Աթա՛ ամի, արի տեղներս փոխենք, — կատակեց Հաբուլը, — Կատի սեհրակ ա, քեզ համար հեշտ կլինի:

— Շէ՛ն կենաս, շնորհակալ եմ, — հրաժարվեց Աթա ամին:

Անտառապահն աշխատում էր քրտնքի մեջ ողողված, առանց դադարի եվ շուրջը նայելու նա մյուսներից այնքան էր առաջ գնացել, որ երբ իրիկնադեմին նկատեց այդ, ստիպված եղավ փոխել իր ընթացքը, թեքվել դեպի արտի կենտրոնը եվ ընդառաջ գնալ մյուսներին:

Ուսեփը հաջորդ օրերին աշխատեց ավելի մեծ եռանդով: Նրա օրինակը շարժեց գյուղի նույնիսկ այն ծերունիներին, որոնք վաղուց կտրվել էին դաշտավարությանից ու սովորել էին օրն ի բուն պրպտել իրենց այգիները, եվ դա շատ ավելի տունկերի սիրուց, քան աշխատանքի մղումից: Նրանք իրար ետեվից մեկ մեկ ներկայացան կոլխոզի նախագահին եվ խնդրեցին հարմար գործ տալ, որպեսզի այդ դժվար տարին մի բանով օգնած լինեն իրենց գյուղին, իրենց տերությանը:

Բայց որքան էլ Ուսեփը տարվեր բերքահավաքով, այնուամենայնիվ երբեք չէր մոռանում իր անտառը, որ նա համարում էր «տիրության գործ»: Կպատահե՞ր, որ հնձի ամենաթեժ պահին նա իր հաղթ հասակով դիք կկանգներ արտի մեջ, խորագնին հայացքը կգցեր հեռավոր անտառի վրա եվ կնայեր այնքան ուշադիր, որ ասես մի անսովոր բան է նկատել թիփերից ու ծառերից այն կողմ, մթին ծմակների ծոցում:

Հունձն ավարտելուց հետո Ուսեփը կրկին փոխադրվեց իր տնակը: Այստեղ էլ մեծ գործ էր սպասում նրան: Անտառի խորքից օրն ի բուն լսվում էր նրա վացնի թրխկոցը: Ուսեփը փայտ էր կտրում, ճղատում, դարսում իրար վրա, որպեսզի հետո լուր տա ճակատայինների հարազատներին, որ գան իրենց ձմռան վառելիքը տանեն:



Աշնան մի օր անտառապահ Ուսեփը իր մոտ կանչեց գյուղի փոստատար Լիպոյին, խնդրեց շրջկենտրոնից իր համար թուղթ ու ծրար բերել:

— Շատ կբերես, հասկացա՞ր, — զգուշացրեց անտառապահը եվ մի երեսնանոց տվեց պատանուն:

— Այդքանն ինչի՞դ է պետք:

— Պէտք աս,— կարճ կտակեց Ռսեփը:

Պատանին զարմացած նայեց Ուսեփին, բայց նրա դեմքը
լուրջ արտահայտությունից քաշվելով՝ սիրտ չարեց հարցնել, թե
ալդ ու՞մ է նամակները գրելու անտառապահը:

Երբ Լիպոն թողնում է ծրարները բերեց, Ուսեփը նրան
խնդրեց նստել իր մոտ ու իր անունից նամակ գրել գյուղի ղին-
վոր տղաներին:

— Գրի՛, — թեւադրեց Ուսեփը, — գրի. «Իմ ազիզ բալեք...»,
գրեցի՞ր...

— Հա՛, դու խոսքդ ասա:

— Կացի մտքերս իրար կապեմ:

Ուսեփը մտառուղված կանգ առավ, ճպճապացրեց աչքերը ու մի այնպիսի հայացքով նայեց անտառի վողմը, որ կարծես ծառերից հայցելիս լինեիր իր ասելիքը:

— Հա, գրի՛ւ. «Իմ ազիզ բալեք: Միրանաբարի անտառապահ Ռուսեփից ձեզ հազար հարց ու բարով: Մեր անտառների կաղնքուց, հաճաքուց, բոխքուց ու նմանապես մյուս բոլոր ծառերից շա՛տ ու շա՛տ բարով: Կարոտել եմ ձեզ, այ ձեր գլխիցը մի մետր բարձր օդին էլ մատաղ, ձեր ոտի տակիցը մի մետր ցած հողին էլ: Ողջ կացեք ու լավ էլ կովեցեք, որ մեր ճակատը միշտ բաց լինի, մեր երեսը՝ պալղզ: Եվ էլ էնպես կովեցեք, որ նեմեցի մերը՝ լաց լինի, եվ էլ նրա աչքը միշտ ճամբին մնա...»):

Այստեղ Ուսեփը կանգ առավ ու նայեց նամակի թղթին:

— Մանր գրի, արեւիկդ մատաւիդ:

— Տեղ շատ վա, Ուսեփ ամի, դու շարունակի:

— Կասեմ, ասելու շատ բան ունեմ, համա արիսո՞ւ, որ
խոսքերս հերիք չեն անում:

Անտառապահը մտավ իր տնակը, քիչ հետո բռի մեջ սեղ-
մած դուրս բերեց չոր տերեւիների մի կույտ, նստեց, գոգն անեց
եւ սկսեց ջոկել, խնամքով դալսել իրար վրա: Այդ տերեւիները
նա տվեց կիպոյին եւ պատվիրեց ամեն ծրարի մեջ մի քանիսը
դնել:

— Բա նամակիդ պրծա՞վ...

— Զէ, բան կա գրեւու: Գրի', — եւ անտառապահը շարունակեց թելադրել, — գրի'. «Ուղարկում եմ քն ծառերի տերեւները, որոնց շվաքի տակ դուք խաղ եք արել, որոնցից պտուղ եք քաղել, որոնց կեղեւի վրա դանակի ծերով ձեր անունն եք փորել, այ ես ձեր անունի ամեն տառին մատաղ: Էն ծառերի տերեւ»

ձերն եմ ուղարկում, որոնցից ճշուշ եք կոտրել ու ինձ չարացրել։
Ներում և՛, ազիզ բալեք, դուք էլ ինձ ներեցեք. չարացած ժամա-
նակ կծու խոսք ասած կլինեմ։ Էս տերեվները ձեզ շատ բան
կպատմեն։ Խոսացրեք, սրանք քաղցր լեզու ունեն։ Ու եթե ուզում
եք, որ ձեր անտառները միշտ խաղաղ մնան՝ քաջ կովեցեք եվ էլ
թող նեմեցի մերը լաց լինի, եվ էլ անտառապահ Ուսեփից ձեզ
հազար հարց ու բարով։

— Ուրիշ ոչի՞նչ...

— Հա, ավելացրու. «փետի ու վառելիքի կողմից էլ անհոգ
կացեք. դուք իմ որդիքն եք, ձեր տունն էլ մեր տունն ա»։ Պրծա։

— Ուրիշ... 2 ...

— Ուրիշ էն, որ էդ նամակից մի բոլ կգրես։ Ես էլ տերեվները
ջոկեմ...

— Այդքանն ի՞նչ ես անում, Ուսեփ ամի։

— Հա, բա՛, ամեն տղին մի նամակ։ Ո՞նց կլինի մեկին գրես,
մեկելին՝ չէ։

Պատանին կատարեց անտառապահի խնդրանքը, թեև չզգաց
այն, ինչ Ուսեփն զգաց իր նամակի յուրաքանչյուր բառն արտա-
սանելիս։

Վերջին շրջանում գյուղի բոլոր տղաներից նամակներ էին
ատացվել։

Լիպոն իր ծոցատետրում արտագրել էր նրանց հասցեներն
ու պահել։ Նա ծրարները հասցեագրեց, դարսեց իր պալուսակի
մեջ ու ճանապարհ ընկավ դեպի շրջկենտրոն։



Նամակներն ուղարկելուց հետո անտառապահի հոգու վրա մի
պայծառ խաղաղություն իջավ։ Երեկո Վր արդեն։ Ուսեփը կրակ
վառեց իր տնակի առջև, թիկնեց նրա մոտ։ Շնչում էր լեռնային
քամին։ Մեղմ, հարազատ ձայնով վշշում էր անտառը։ Երկնքում
կայծկլտում էր տավարածի աստղը։ Անտառից լսվում էր ծոտի
երանավետ ձայնը.

— Ծո՛ո՛տ, ծո՛ո՛տ, ծո՛ո՛տ...

Գիշերային հավքի աչդ մենավոր, թախծալի ողբը կորած-
մուրրած հուշեր արթնացրեց Ուսեփի սրտում։ Նա մտքով ջահե-
ղացավ, շատ բան հիշեց; շատ բան վերապրեց, բայց այդ ամե-
նի մեջ մխիթարանք չգտավ։ Եվ ի՞նչ կարող էր գտնել, երբ անո-

դոք կյանքը ուրիշներին իր երեսն էր ցույց տվել, իսկ անտառում՝ պահին՝ աստառը: Ջահել հասակում Ուսեփը սիրեց մի քնքուշ աղջկա՝ Սոնային, որը սալորենու պես բարակ իրան ուներ, իսկ աչքերը՝ զուլգ սև սալոր: Այդ սերը ծնվեց դարձան մի առավոտ, երբ գյուղի երկու տարբեր թաղերի ջահել տղա ու աղջիկ դաշտ դուրս գալով՝ Շուշանա հովտում հանդիպեցին իրար: Ուսեփը Սոնային տեսավ՝ ծմակի նարգիզների մի փնջով գլուխը պսակած, տեսավ ու սիրեց: Հետո նրանց սերը բացվեց անտառի մեջ, ուր ծառերը վկա եղան: Այդ տարի Ուսեփին՝ սալդաթ տալու: Նա մուրազը սրտում գնաց հեռու երկրներ, մնաց երեք տարի: Հայրենիքից կտրված, Վարշավայի նահանգի Սկեռնեվիցե քաղաքի մի գորշ գորանոցում օր դռ գիշեր տոշորվում էր երիտասարդ լեռնցու սիրաբորբոք սիրտը: Ի՞նչքան նամակներ գրել տվեց Ուսեփը, ինչքան նամակներ ուղարկեց գյուղ, բայց կարոտ մնաց մի պատասխանի, հարազատ ձայնի: Թերեվս ոչ ոք այնպես նամակի ծառավ չէր ղգացել, ինչպես Ուսեփն այդ երեք տարվա ընթացքում:

Երբ Ուսեփը ղինվորությունից վերադարձավ՝ Սոնան այլևս չկար. նրան ամուսնացրել էին ուրիշի հետ, և Սոնան մահացել էր՝ վշտի՞ց, թե՞ ցավից—Ուսեփը չիմացավ: Դառը կսկիծ ապրեց Ուսեփը: Նա ուխտեց այլևս չամուսնանալ, խուսափեց իր համագյուղացիներից, որոնք այդպես անգթորեն վարվեցին իր հարսնացուի՝ ղինվորի հարսնացուի հետ: Նա որոշեց գլուխն առնել, անհետ կորչել հեռու երկրներ, բայց չկարողացավ իրագործել մտադրությունը, անտառապահ դարձավ, մտերմացավ ծառերի հետ, սիրեց նրանց եւ նրան թվաց, թե ծառերն էլ իրեն սիրեցին: Ուսեփը թողեց իր գյուղի տունը, մի տնակ կառուցեց Շուշանա հովտի ծայրին: Այստեղ լավ էր: Այստեղ ամեն ինչ Սոնային էր հիշեցնում, նրա մասին պատմում, նրա բույրը տալիս: Շուշանա հովիտը սրբավայր դարձավ Ուսեփի համար, ծառերը՝ բարի հիշատակներ:

Երեսունհինգամյա հասակում (ծանոթ-բարեկամների հորդորանքով, նրանց ստիպմամբ Ուսեփն ամուսնացավ մի որբ աղջկա՝ Նազանի հետ, կրկին գյուղ վերադարձավ, բացեց իր հին տան դուռն ու բռն դրեց այնտեղ: Երբ կինը հղի էր, Ուսեփը վառ մուրազով քար կտրել տվեց, փոխադրեց ու դարսեց:

իր տան մոտ, որպեսզի նոր տուն կառուցի: Նա իր ձեռքով ընտրեց անտառի ամենալավ գերանացուները, կտրեց ու բերեց: Հետո կանչեց գյուղի ամենահմուտ որմնադիրին՝ ուստա Փանոսին, խորհուրդ արավ տան շենք ու շնորքի մասին:

Սակայն բախտն այս անգամ էլ չժպտաց Ուսեփին: Ծննդաբերության ժամանակ կինը մահացավ, իսկ մանուկը ողջ մնաց: Հարեվանները ձվի դեղնուցով «մայա» տվին նորածին մանկան, փրկեցին նրա կյանքը: Մանկան բախտից այդ օրերին ազատվեց Ուսեփի հարեվանուհին՝ Սալվինազը ու իր երեխայի հետ սկսեց խնամել նաեւ Ուսեփի որբուկին: Ուսեփի վիշտն այնքան խոր ու ծանր էր, որ նա համարյա թե չէր հետաքրքրվում իր մանկան վիճակով: Նրան տանջում էր այն միտքը, որ մանուկը մոր մահվան պատճառը դարձավ:

Մինչդեռ Սալվինազը Ուսեփի որբուկին սիրում ու փայփայում էր գորովագույթ մոր պես, իր հարազատ մանկանը հավասար: Նա ճոճ էր կապում, երկու փամփլիկ մանուկներին ոտնածոց ամփոփում ճոճի մեջ, ծիծ տալիս ու մուշ — մուշ քուն դնում: Մանուկները նույն աղբրի երկու կաթիլ ջրի պես, նույն ճյուղի երկու բողբոջի պես նման էին իրար: Սալվինազից բացի դժվար թե որեւէ մեկը նրանց ջոկեր իրարից: Նույնիսկ Սալվինազի ամուսինը՝ Շամոն հաճախ կշտամբում էր կնոջը՝

— Այ կնիկ, մերի ճտից հուլունք կամ բոժոժ կապի, որ ճանաչեմ:

Չէ՛, Շամո՛, էդ ի՞նչ ես ասում, աստված կբարկանա, հողուղ մեղք մի անի, — առարկում էր կինը:

Անտառապահը ուշ ուշ էր այցի գալիս մանկան: Եկած ժամանակ էլ սրտնեղում էր, մի քնքուշ խոսք չէր գտնում մանկանն ասելու: Նա սիրելու, սփոփելու ձեւը չգիտեր: Նստում էր հեռու, մեծ մասամբ լուռ, ապա հանկարծ, կարծես մի կարեւոր բան հիշելով՝ տեղից վեր ելնում:

— Դե ես գնացի... — ու գնում էր գլխահակ՝ մտքերի ետեվից ընկած:

Գոհ և ուրախ էր Սալվինազը: Նրա խնդությանը չափ ու սահման չկար: Եվ դա անշուշտ իր պատճառն ուներ: Ութը տարվա ամուսնության մեջ Սալվինին աղն առաջին երեխան էր ծնել: Իսկ մինչ այդ նրա սկեսուրն ու տալը, որոնք սկզբից էլ դեմ էին Շա-

մոյի ու Սալվինազի ամուսնութեանը, շարամտորեն նրան չբեր, անպտուղ ծառ էին համարում, ամեն առիթ օգտագործում էին երիտասարդ ամուսիններին գժտեցնելու, բաժանելու համար: Այժմ Սալվինազը մի երեսա էր բերել, բայց կաթոգին սիրով խնամում էր երկուսին:

Արտաքուստ որքան սառը լիներ Ուսեփը, այնուամենայնիվ իր սրտի խորքում կամաց-կամաց մի հաճելի ջերմութիւն էր դգում որբուկի նկատմամբ: Սե՛ր էր դա, թե՛ խղճահարութիւն, ինքն էլ չգիտեր: Միայն առանձնութեան մեջ մանկան հիշելով՝ թոթովում էր նրա հետ, խոսում, զրուցում, պատմում իր վիշտն ու կարծես թեթեւանում:

Բայց անողորմ ճակատագիրը կույր վհուկի պես իր դողդոջուն ձեռքով պշպոշեց գլուղը եվ կրկին Ուսեփի օձիքից բռնեց: Այդ աշնան Միրանաքարում «ծաղիկ» տարածվեց: Աշունը ծաղիկներին տարավ, իսկ «ծաղիկը՝» Ուսեփի մանկան:

Դժբախտ լեռնցիին զավակի մահվան լուրը ստանալով անտառից գլուղ եկավ, մանկան թաղեց մոր գերեզմանում, կրկին հալածվեց դեպի Շուշանա հովիտը ու մնաց ծիտ-մենակ, արտաքուստ անհոգ, ներքուստ վշտահար: Իսկ նրա նոր տան քարն ու փայտը այդպես էլ դարսված մնացին հին տան կողքին, որպես ախուր հիշատակարան երբեմնի վառ երազների: Գլուղում շատ ուզողներ եղան, բայց Ուսեփը հրաժարվեց վաճառել այդ ամենը, թեև վաղուց հրաժարվել էր նոր տուն կառուցելու մտքից:

Այսպես անցյալը մեկ - մեկ վերհիշեց Ուսեփը և, հուշերով տարված, քուն մտավ կրակի մոտ:



Խոր աշուն էր արդեն, երբ անտառապահը ստացավ իր նամակների առաջին պատասխանը: Լիպոն ծրարը նրան հանձնելով՝ ժպտադեմ ասաց.

— Յրոնտիցն է, Ուսեփ ամի, Ավագանց Սեդոյից...

— Այ բարի խաբարում կենաս, Լիպո ջան, էս ի՞նչ ազիզ բան բերիր... դե բաց արա, կարդա մի տենանք...

Պատանին սիրով կատարեց նրա խնդիրքը:

«Հարգելի Ուսեփ ամի, — գրում էր Սեդոն, — ստացա նամակդ, ստացա ուղարկածդ անգին տերեւները, որոնցից ես

զգացի մեր հողի, մեր անտառների քաղցր բույրը, մտքով ման եկա մեր հանդ ու դաշտը, մտա տուն ու հնձան, տեսա մտերիմ ու հարազատ դեմքեր: Բոլորն էլ ասես մի բան պահանջեցին՝ ինձ-նից. «լավ կովել, քաջ կովել, գյուղի անունը գետնովը չտալ»:

Ասա մերոնց, ասա բոլորին, որ ես կկատարեմ նրանց պատվերը: Դե դուք էլ լավ աշխատեցեք, օգնեցեք ֆրոնտին, ուժ ու ջանք չխնայեք: Նամակ գրում եմ ճակատամարտից առաջ. էերի որ կարճ դուրս եկավ: Բարեվիր բոլորին: Մնամ նամակիդ սպասող՝ Սեդրակ Ավագյան»:

Անտառապահը նամակը վերցրեց, մեկ անգամ էլ ինքն աչքի անցկացրեց, թեև կարգալ չգիտեր, ապա ծալելով՝ ծոցը դրեց, փոստատարին մեծ «մաղարիչ» խոստացավ:

Նամակը ծոցը դնելուն պես Ուսեփը ղգաց, որ մի բան ջերմացրեց իր կուրծքը: Նա իսկույն հանեց ացն, նորից նայեց ծըրարին, նորից տվեց փոստատարին եվ խնդրեց մեկ էլ կարգալ: Մանկան հափշտակությամբ նա կլանեց նամակի յուրաքանչյուր բառը: Հետո նրա աչքերի մեջ ուրախության արցունքներ շողացին:

— Էս նամակն ինձ ջահելացրեց, Լիպո: Համա սա մի ուրիշ ջահելություն էր. արի ճակատող պաշեմ, որդի ջան, զորանա՛ս ... — և Ուսեփը գրկելով պատանուն՝ ջերմորեն համբուրեց նրա ճակատը:

Շուտով նամակներ եկան նաեվ հաշվապահ Սուրենից, Ղազոյի Ոսկանից և ուրիշներից, որոնք միաբերան շնորհակալություն էին հայտնում Ուսեփին, նրա ուղարկած «խոսնակ» հավերթի համար:»

Ուսեփի ստացած նամակների լուրը իսկույն տարածվեց գյուղով մեկ: Ճակատայինների հարազատների համար նրա տընակը դարձավ մի կատարյալ ուխտատեղի: Գալիս էին վերցնում նամակները, նորից ու նորից ընթերցում, հասցեներն արտագրում, ամսաթվերն ստուգում, խնդրում էին նամակն իրենց տալ: Բայց անտառապահը նրանց վերջին խնդրանքը կտրակա-նապես մերժում էր: Նա իր ստացած նամակները պահում էր անգնահատելի գանձի պես: Եթե նամակ ուղարկող զինվորի հարազատներից որեմէ մեկը հիվանդության կամ մի ալ պատճառով չէր կարողանում

Ուսեփի մոտ գալ եւ խնդրում էր նամակը մեկի ձեռքով իրեն հասցնել՝ Ուսեփը բարձր էր համարում Շուշանա հովտից գլուղ գնալ, անձամբ տանել նամակը, քան վստահել որեւէ մեկի:

Ոմանք նույնիսկ թուղթ ու ծրար առած գալիս էին Ուսեփի մոտ, խնդրում իրենց անունից նամակներ գրել, պատճառաբանելով, թէ Ուսեփի գրած նամակները «թևավոր ղշերի» պես կը տրուէին ծով ու անտառ և իսկույն տեղ հասնում:

Բայց անտառապահը անդրազետ էր. նա ժպտում էր այդ մարդկանց միամտության վրա եւ համեստաբար խոստովանւում.

— Ես մի անուսում, անգրագետ մարդ եմ, գրի սեւիկն ու սպիտակին անձանաչ: Գլուղում ի՞նչն ա բոլ՝ նամակ գրողը, տըւէք թող գրեն, ինձ համար էլ կիպոն ա գրել, մեր փոստատարը:

Լավ գործ էր կատարել անտառապահը, բոլորը գովում, խըրախուսում էին նրան: Բայց ահա մի դեպք պղտորեց նրա խընդության խաղաղ լիճը: Հաջոնց Սաւլինազի որդուն՝ Զիւլանին ուղարկած նամակը ետ եկավ: Ուսեփը վատ բան գուշակեց, ծանր մտածմունքների մեջ ընկավ: Հետո նա կիպոյին խնդրեց գլուղում այդ մասին ոչ ոքի ոչինչ չսոսել:

— Խեղճ Սաւլինազի ականջը կընկնի, վշտամահ կանի:

Աշունն անցավ, անցավ նաեւ ձմեռը, բայց Զիւլանից ոչ մի լուր չեկավ:

Այդ ժամանակամիջոցում շատ բան փոխվեց: Եւ ծիրանաքարցիք, որ իրենց հեռավոր լեռների գրկից հազար ու մի թելով կապված էին ուղմաճակատի հետ, ծիրանաքարցիք, որ մի գաղտնի տազնապ էին ապրում հեռավոր Մոսկվայի համար, խնդությամբ լսեցին մեր զորքերի հարձակման լուրը, թշնամու ծանր կորուստները: Այդ խինդն ալիք տալով, հասավ ամեն տուն, ամեն սիրտ:

Գլուղի տղաներից Սեդոն պարդեվատրվել էր եւ նրա մասին գովասանագիր եկավ, ոմանք վիրավորվել էին, իսկ հաշվապահ Սուրենի էլ «սև թուղթը» ստացվեց: Գլուղը սգաց իր զինվորի կորուստը:

Հաջոնց Սաւլինազն իր վիճակը շատ ավելի թեթեւ համարեց Սուրենի հարազատների վիճակից, մխիթարեց ինքն իրեն.

— Թող Զիւլանից նամակ չգա, միայն թե նա ողջ լինի: Թող

պատերազմը հաջողակ վերջանա, բոլորի ազիզները ետ գան ու բոլորից մի ամիս էլ ուշ իմ բալեն գա:

Այսպես չէր մտածում Ուսեփը: Նա Զիվանին վաղուց նահատակված էր համարում: Նա Սալվինազին չէր հայտնել Զիվանին հասցեագրած նամակի ետ գալու մասին և հանցավորի պես միշտ խուսափում էր նրանից: Զարմանալին այն էր, որ Սալվինազն ինքն էլ էր խուլյա տալիս Ուսեփից, հանդիպելու դեպքում գլուխը կախշեղակի անցնում էր նրա մոտով: Երբ անտառապահը լուր ուղարկեց Սալվինազին, որ գա իր ձմեռվա փայտը տանի՝ Սալվինազն ինքը չգնաց, ուրիշի ուղարկեց փայտը բերելու: Անտառապահին թվում էր թե Սալվինազի մայրական սիրտը մի վատ բան էր նախազգում:

Այդ ձմեռ Սալվինազն աշխատում էր Ֆերմայի գոմում: Գարնանամուտին անասունների կերը պակասեց: Ֆերմայի աշխատողները, նրանց հետ էլ Սալվինազը, պարկերն ու ջվալներն առած՝ բոխ ու մամուռ էին բերում մոտակա սարերից ու անտառներից: Նրանց ոտքերը ցրտահար էին եղել, մատները ճաքճքվել, կուշ էին եկել, բայց այդ ամենի վրա ո՞վ էր ուշք դարձնողը. նախիրը պետք էր փրկել՝ դարձնե՞ր հոն անել:

Ուսեփը Ֆերմայի աշխատողներին հանդիպում էր անտառում: Նա ուժը պատածի չափ օգնում էր նրանց, անկեղծորեն գովում՝ նրանց եռանդը, ոգեվորում, հույս տալիս:

— Մենք էլ նամուսի ու պատվի տեր ենք, մենք էլ մեր պարտքն ունենք, — ասում էր անտառապահը, — նեմեցը մեզ մարդի տեղ չդրեց, գիշերով վրա տվեց, յանի թե՛ դուք ի՞նչ եք որ: Բա դա կով տալու բան ա՞: Մեզ էլ դադար չկա, մինչևի՜ եդ անօրենին ծնկի չբերենք: Նվ էլ կբերենք, քանի որ արդարությունը մեր կողմն ա: Իսկ արդարությունը ոչխարի բրդի պես ա. ինչքան ջուրը գցես՝ ջրի երեսը կընկնի...



Գարնանամուտին Սալվինազը մրսեց եվ անկողին ընկավ: Շրջկենտրոնից հրավիրված բժիշկը խորհուրդ տվեց՝ իսկույն քաղաք փոխադրել, բայց Սալվինազը մերժեց բժշկի առաջարկությունը: Նրա վիճակը գնալով ծանրանում էր: Հիվանդությունը մի կողմից, վիշտը մյուս՝ հյուսիսում, քայքայում էին Սալվինազի

մարմինն ու հոգին։ Նա դարձավ լուսկյաց, շրջապատի եւ իր նկատմամբ անհոգ։ Համարյա թե ոչինչ չէր ուտում, ոչինչ չէր խմում։ Դեղ առաջարկած ժամանակ էլ նա ձեռքով հրում էր գդալն ու տենդահար մրմնջում։

— Իմ դեղը Զիվանն ա, թե կա՝ տվեք, ոտքի կանգնեմ...

Մեկ օր էլ Սալվինազի տան շուրջն անհանգիստ իրաւանցում սկսվեց. հիվանդը մահամերձ էր։ Կանայք փութկոտ ներս ու դուրս էին անում, տղամարդիկ դռան մոտ հավաքված՝ խոսում էին, կիսաձայն զրուցում։

Սալվինազը հարեւանուհուն խնդրեց իր մոտ կանչել անտառապահ Ուսեփին։ Երբ անտառապահը եկավ, դռան մոտ հավաքվածները հարգանքով ետ քաշվեցին, ճանապարհ տվին՝ ներս մտնելու։ Տխուր էր անտառապահը։ Նրա կեցվածքը առաջվա պէս դիք էր, մինչդեռ գլուխն ասես մտքերի ծանրությունից փոքր - ինչ հակվել էր կրծքին։ Երեւում էր, որ մինչեւ Սալվինազի տունը հասնելը ծանր ապրումներ էր ունեցել անտառապահը։ Նրան թվում էր, թե Սալվինազը կանչում է, որպեսզի վերջին շնչում անեծք ու նախատինք թափի իր գլխին։ Նա երեւի լսել է Զիվանին ուղարկված նամակի ետ գալը։

Անտառապահը ներս մտնելով, կանգ առավ հիվանդի մահ-ճակալի մոտ։

Սալվինազը պառկած էր մեջքի վրա՝ պղտոր աչքերի հայացքը դեպի վեր ձգած։ Նրա դեմքը գունաթափ էր, շուրթերը՝ թեթեւակի կապուտկած, այտուկրները՝ դուրս ընկած։ Գլխաշորի տակից երեւում էին նրա արծաթազօծ մազերը, որոնցից մի փունջ անջատվել, կախ էր ընկել դեպի նիհար վիզը եւ հանգչում էր ծնոտի տակ։ Ուսեփն առաջին իսկ հայացքից զգաց, որ հիվանդի դրությունը անհուսալի է։ Բայց, ինչպես բոլոր այցելուները, այնպես էլ նա, իր դեմքին անհոգ արտահայտություն տալով՝ մտերմաբար կշտամբեց.

— Էդ ի՞նչ ես քեզ շաղել, այ իմ ազիզ քիրա...

— Մեռնում եմ, Ուսեփ ախպեր, հայ-հայս գնա՛ց...

Ուսեփը փորձեց հուշ տալ, սփոփել մահամերձին, բայց Սալվինազի դեմքին ցոլացող դժգուշ ժպտից զգաց, որ իր ջանքերն իզուր կանցնեն։

Սալվինազը մոտ կանչեց իրեն սպասարկող կանանցից մե-

կին, մի բան շնչաց նրա ականջին: Կինն աչք-ունքով հասկացրեց բոլորին, որ դուրս գան: Միայն անտառապահը չնկատեց այդ: Քիչ հետո, երբ դուռը դրսից վրա քաշեցին, անտառապահը երկյուղով զգաց, որ ինքը սենյակում հիվանդի հետ մենակ է մնացել:

— Նստի, Ուսեփ ախպեր, — առաջարկեց հիվանդը՝ օսկրացած ձեռքով ցույց տալով աթոռը:

Ուսեփը նստեց: Նրա ծնկները նկատելիորեն դողում էին: Նա իր զույգ դաստակները հենեց ծնկներին, որպեսզի հնարավորին չափով խեղդի այդ դողը: Սակայն՝ իզուր: Անցան լուսթյան ծանր ու ճնշող րոպեներ, որոնց ընթացքում անտառապահը նույնն էր մտածում, ինչ որ ճանապարհին՝ «կանչելա նախատի...»:

Վերջապես Սալվինազն իր հանգչող աչքերը Ուսեփին դարձնելով, շուրթերը շարժեց: Նրա դեմքի՝ մինչ այդ սառած մկանները ցնցվեցին, բայց արցունքը ասես փակեց նրա կոկորդը:

Հիվանդն իր գլխաշորի ծալքով սրբեց աչքերը, գլուխը հտթեքած՝ նայեց անորոշ տարածության, ապա Ուսեփին եվ դողդոջուն ձայնով աղերսեց.

— Ներող եղիր, Ուսեփ ախպեր, մեղք եմ գործել, մեղավոր եմ քո առաջ, մեղավոր եմ աստու առաջ: Հալբաթ դրանից էր, որ Զիվանիս ազիզ տեսությանը կարոտ եմ մեռնում:

Սալվինազը կրկին լռեց. թվաց, թե վերահաս մահը կտրեց նրա խոսքի թելը:

Ուսեփն աչքերը ճաճպացնելով շարունակում էր նայել հիվանդին:

— Աստված չներեց, Ուսեփ ախպեր, գոնե դու ների...

— Ասածդ գլխումս տակը չի անում, այ քերա ի՞նչ մեղք, ի՞նչ ներում...

— Կաց, Ուսեփ ախպեր, — տագնապով ընդհատեց հիվանդը, — դու խոսելու շատ ժամանակ կունենաս, իմը պրծնում ա, թող ես ասեմ: Ականջ դի, Ուսեփ ախպեր, համա պարտական լեւս, թե խնդիրքս չկատարես: Դու լավ գիտես, Ուսեփ ախպեր, որ ինձ համար մի աշխարհ էր, մի Զիվան: Տեսել ես ինչ օրով եմ պահել, մեծացրել, գիտես թե ոնց եմ սիրել...

— Տեսել եմ, այ քերա, սաղ գեղն ա տեսել...

— Ապրես: Հիմի խոսքս լսի: Ես մի մեծ, շատ մեծ մեղք եմ գործել: Մահիցս առաջ ուզում եմ խոստովանեմ, Ուսեփ ախպեր, որ մի քիչ խաղաղ լինի իմ մահը, թեթեւ լինի իմ մեղքերի բեռը ...

Սալվինազը դժվարանում էր: խոսքերն անես չէին ուզում դուրս գալ նրա կոկորդից: Բայց հիվանդը մի վերջին՝ գերմարդկային ճիգ գործադրելով՝ խեղդեց իր տանջանքը ու համարյա մեքենայաբար կրկնեց.

— Զիվանը բու տղեն ա, Ուսեփ ախպեր, բու հալալ տղեն: Ին մեռնող մանուկն իմն էր: Դե չնախատես, շանիծես, Ուսեփ ախպեր, գոնե իմ վերջին շնչում ներիր ...

Ու նրա աչքերը հավիտենապես փակվեցին:

Անտառապահը անհավատ նայում էր մեռած կնոջ դեմքին եւ կարծես սպասում էր նրա խոսքի շարունակությանը: Նա չէր կարողանում իրեն հաշիվ տալ ոչ Սալվինազի ասածների եւ ոչ Վլ նրա մահվան մասին: Սալվինազի վերջին խոսքերը նրա ուղեղի միջով անցել էին սլացիկ նետերի պես, որոնց պատճառած ցավը սովորաբար զգացվում է վերքը սառչելուց հետո:

Քիչ անց Ուսեփը տեղից վեր ելավ, մոռոր քայլերով դիմեց դեպի դուռը:



Սալվինազի մահից հետո անտառապահը երկար ժամանակ չէր կարողանում մի որոշակի եզրակացության գալ: Տարամերժ ենթադրություններն ու հալածական մտքերը հանգիստ չէին տալիս ծերունուն: Մերթ նա Սալվինազի ասածները համարում էր մահամերձի զառանցանք, մերթ համոզում էր իրեն, որ այդ ամենը ինքը լսել է երազում, մի երազ, որ նրան երեւութացել է արթմնի, օրը ցերեկով: Բայց մի՞թե իրոք զառանցում էր Սալվինազը: Անտառապահը երբեք չէր մոռանում Սալվինազի մեղապարտ աչքերի հայացքը, նրա գունաթափ, դողացող շրթերը, որոնք կարծես այժմ էլ անվերջ մրմնջում են. «Ներող եղիր, Ուսեփ ախպեր...»: Հապա Սալվինազի մահը... Միթե երազ էր դա: Բայց հավատալու՞ն բան է, որ քսանչորս տարի շարունակ թաքցվել մի այգալիսի գաղտնիք: Այժմ ո՞ւմ ասի Ուսեփը, ո՞վ հավատա նրա խոսքին, կհավատա՞ Զիվանը ...

Անտառապահը ակամա հիշեց, թե ինչպես բերքահավաքի օրերին, գյուղ գալիս, ճանապարհի եզրին հանդիպեց Սալվինա-ղին՝ աղոթք անելիս: Իսկապես, ինչո՞ւ Սալվինազը ճշաց եվ ուշաթափ փուլեց գետնին: Այն ժամանակ էլ Սալվինազը ինչ-որ մեղքերի մասին էր շշնջում, ներում աղերսում...

Անտառապահը մտքով թռչում էր դեպի ետ, սուզվում անցյալի մեջ. նրա աչքերի առջև պատկերանում էր ոտնաժոյց պառկած զույգ մանուկների ճոճը: Իսկապես, ի՞նչ նման էին նրանք իրար. երկուսն էլ փափրիկ, երկուսն էլ ցորնագույն, սադափե կոճակի պես փոքրիկ քթով: Բայց մի՞թե այդ երկու մանուկներին իրարից զանազանելու մի հատիկ նշան անգամ չկար, որ Ուեփը մտքում պահեր: Թեկուզ եվ լիներ, Ուեփին ի՞նչ իմանար, որ Սալվինազը տիրելու է իր մանկանը եվ ինքը ֆսանչորս տարի հետո կանգնելու է մի անլուծելի հանելուկի առջև: Արդյոք մայրական սե՞րը դրդեց Սալվինազին՝ կատարելու այդ ահավոր յուրացումը, թե՞ մի ուրիշ բան: Գուցե եվ այն, որ սկեսրոջ եվ տալի հետ ութ տարվա մղած անձայն եվ անարյուն կոխվր մանկան մահից հետո պիտի բարբոթվեր կործանարար ուժով եվ գալիք վտանգն զգալով՝ Սալվինազը տիրեց Ուեփի մանկանը, որպեսզի այդ անմեղ արարածը պաշտպանվելու վահան դարձնի:

Իր սրտի ամենահեռավոր խորքում Ուեփը հավատում էր Սալվինազի հաղորդած գաղտնիքի ճշմարտությանը եվ այժմ մտակուլի տալով՝ կարծես ուզում էր համոզել մեկ ուրիշի: Ուզում էր, բայց չէր կարողանում: Նա խոր սրտնեղությունից երբեմն նախատում էր Սալվինազին. անողո՞ք կին, գոնե չհայտնեիր, գոնե գաղտնիքը քեզ հետ գերեզման տաների: Ի՞նչ անի Ուեփը, ի՞նչով սփոփի իր այրվող հոգին, ինչպե՞ս թոթափի իր մաշող մտքերը: Զիվանին ուղարկած նամակը եդ էր եկել: Զիվանից մեկ տարուց ավելի էր ոչ մի լուր չկար: Կենդանի՞ է արդյոք նա, թե՞ մեռած — ոչ ոք չգիտի: Ուեփին այնպես էր թրվում, թե Սալվինազն իրենից հափշտակել է մի անգին գանձ և այդ գանձը կորցնելուց հետո միայն հայտնել տիրոջը: Նա ինքը մեռել էր խաղաղ մահով, Ուեփին թողել այրող կասկածների կրակի մեջ:

Բայց լինում էին նաեվ քաղցր անուրջի րոպեներ: Անտառա-

պահի մտքերը հոսում էին զարմանալի վճիտ: Ահա պատերազմը կանցնի: Ո՞ր պատերազմն է հավերժական՝ Կղել: Զիվանն է՞լ գուցե ետ գալսի եղելությունը, հասկանա իր տարաբախտ հոր վիշտը. չէ՞ որ հարազատ սիրտը մերձեցման շատ ուղիներ, շատ լեկեր ունի: Անտառապահը կամուսնացնի որդուն, տուն ու տեղ կղնի, խաղաղ ու հանգիստ կյանք կվայելի իր ձագուկների հետ: Բայց ում աղջիկը կուզի Զիվանը: Իհարկե Աթա ամու. Սինամին, այն խոնարհ ու գեղեցիկ աղջկան, որ ամբողջ գյուղի ծաղիկն է եվ որին տիրելու համար Կոպերատոր Արշոն ճիգ ու ջանք դործադրեց, բայց ծիրանաքարցիների նախատինքին արժանալով՝ ամոթահար ետ քաշվեց ու խխունջի պես ամփոփվեց իր պատյանի մեջ:

Անտառապահը մտքով զգում էր Զիվանի հարսնացուին, անտառի ու ազգիների ամենաընտիր պտուղներն էր բերում նրա համար, հետո կառուցում էր իր նոր, արեվահայաց տունը. հրճվանքով թոթովում էր իր ապագա թոռնիկների հետ: Որքան քաղցր, որքան հաճելի կլինի կյանքն այն ժամանակ:



Գեղեցիկ է դարունը հայոց լաշխարհում, բայց Ծիրանաքարի դարնանը դարուն չի հասնի:

Ծիրանաքարում անտառներ կան, հայրատունի անտառներ, որոնք անձեռագործ հյուսքի նման բոլորում են գյուղի հանդ ու դաշտը: Գարնանն աչգ անտառի ամեն տերեվ մի կանաչ մոմ է, ամեն ծառ՝ մի կանաչ լուսամփոփ:

Ծիրանաքարում ջինջ առվակներ կան, որոնք իրենց արծաթե փրփուրները ափամերձ թփուտներին տված, օրն ի բուն երգում են ու փախչում: Ինչքան էլ հեռվից նայես՝ դարձյալ կղգաս նրանց սառը, զովասփյուռ շունչը:

Ծիրանաքարում խոսնակ հավքեր կան՝ չալպտուրիկ հավքեր, որոնք ասես մարդկային հոգու և բնության գաղտնիքների կամավոր թարգմանները լինեն. նրանք իրենց քաղցրահնչակ դալալով սիրտդ հազար ու մի թելով կկապեն նորեկ դարնան հետ:

Ծիրանաքարում ծաղիկներ կան, գեղեցիկ, բուրումնալից ծաղիկներ, որոնք թիթեռնիկի կյանք ունեն, այսօր կբացվեն եվ վաղը՝ չկան:

Այս գարնանն էլ Ծիրանաբարի տուն ու փողոց շուրջվել են թավ կանաչի մեջ. որ կողմն էլ նայես, որ կողմն էլ աչք ածես՝ ճոխ, սիզավետ բուսականությունն է, շափաղած ծաղկունքը:

Գյուղի կանաչ կալերի գլխին թեվարձակ ճախրում են աղավնիները՝ խումբ-խումբ, զույգերով, կամ մենակ:

Մանկամարդ մի աղջիկ իրենց կալի ծայրից նայում է աղավնիներին: Այդ ճերմակ աղավնիները նրան հեռուններից եկող խնդաբեր նամակներ են թվում: Երբ աղավնիները մոտենում են աղջկան եվ օդի մեջ լսելի է դառնում նրանց թեվերի փութկոտ թփիտը, աղջկա անմեղ սիրտը թրթռում է՝ գարնան առաջին կանաչը տեսած եղնիկի սրտի պես: Նրա ձեռքը ակամա պոկվում է կրծքից, ուզում է որսալ այդ բաղձալի նամակները՝ սրտին այնքա՛ն մոտիկ, բայց ձեռքից այնքա՛ն հեռու...

Հետո նա ամոթխած ժպտում է իր միամտության վրա, շարունակում նայել ու երազել: Ա՛հ, երանի թե նա էլ մի թեվավոր աղավնի լիներ: Թեվին տված կթռչեր հեռու-հեռու, կհասներ կովի կրակ ու բոցը, իր աչքով կտեսներ գյուղի ջահել շիվաններին, բայց կհամբուրեր միայն մեկին եվ բոլորից լուր առած՝ կրկին ետ կգար, բարի ավետաբերի նման կմտներ ամեն տուն, ամեն օջախ: Ու սրտնեղում էր աղջիկը, որ աղավնիները կարող են, բայց չեն գնում հեռու, վրդովվում էր բնության անարդարության վրա, որ թեվերն աղավնիներին է տվել, վիշտն ու տանջանքը՝ իրեն:

Դա Զիվանի հարսնացուն էր՝ Սինամը, այն աղջիկը, որ սրկեցրում մերժեց սիրաբորբոք երիտասարդին, բայց նրա բանակ գնալուց հետո այնպես ջերմորեն սիրեց նրան, որ, թվաց թե աշխարհն ավելի շուտ կզրկվի արեվից, քան ինքը Զիվանից:

— Սինամ, մուրազը սրտումս եմ գնում:— Զիվանի այս վերջին խոսքերը հիշելիս նրա սիրտը համակվում էր մի քաղցր դողով:

Զիվանի գնալուց հետո, նրա նանը՝ Սավինազն էլ իր հերթին էր թախանձել աղջկան.

— Մինուճարս ծարավ գնաց, ազի՛ղ, Զիվանիս ոսկե անունը գետնով չտաս ...

Նանը չէր պարծեցել Զիվանն այն Զիվանն էր, որ երեք հրնձվորի չափ հունձ էր անում եվ կապած խրձերն էլ այնքան ծանր

էին լինում, որ մարդ զժխարանում էր բարձրացնել, բարդոցներ գնել: Նա այն Զիվանն էր, որի ճարպկության մասին գյուղում իրավամբ ասում էին. «Զրաղացի գլխիցը գցես՝ տակովը դուրս կգա, տակիցը գցես՝ գլխովը»:

Բայց այսուհանդերձ ջահել էր Զիվանը՝ ուսում-կրթություն չունեւ: Մինչդեռ Աթա ամին ուզում էր իր միակ դուստրը տալ մի ուսումնականի, աշխարհը տեսած, աշխարհը ծանր ու թեթեւ-քած մի մարդու, որ «Սինամը գնա իր արեւմին ձեն ածե»:

— Էլի թող գեղացի մնա, հողին կպած, հողն արդար բան ա, խոսք չունեմ ասելու: Համա էս լուսավոր դարում անուսում մարդը մի քոռ ճամբորդ ա. էսօր զեհնով գնաց, էգուց փոսը կընկնի... Ախր էդ տնաշենի տղի փորում «այբ-բեմի» կտոր չկա է՛... — պատճառաբանում էր Աթա ամին, երբ խոսք էր բացվում Զիվանի մասին, թեև Զիվանը հինգերորդից էր դուրս եկել ու կպել հողի աշխատանքին:

Կինը համամիտ էր ամուսնուն, բայց նա էլ իր առարկությունն ուներ.

— Ախր, այ մարդ, ուսումնականն էլ տեսար մի օր աղջը-կանդ առավ ու թռավ, թե «հիմի էլ ուզում եմ Մոսկով ապրեմ», բա ե՛ս, բա իմ ճարն ինչ կլի... բա ո՛ւմ համար եմ աղջիկ պահում-շահում, որ էգուց բուբուի պես մենակ նստեմ...

— Ես իմն ասեցի, — եզրափակում էր ծերուկն ու մուշտա-կըն ուն առնելով՝ դիմում գյուղամեջ:

Հոր խոսք վերաբերմունքը չէր կարող չկաշկանդել Սինամին: Ահա թե ինչու նա երկշոտ այծյամի պես միշտ խույս էր տալիս Զիվանից, արտաբոլորտ մերժում նրա առաջարկությունը, ներ-բուստ համակրում նրան:



Զիվանի մեկնելու հետեւյալ գիշերը Սինամը երկար մտա-ծեց նրա մասին: Աղջկա սիրտը համակվեց տխրությամբ. ան-հայտ ու անորոշ զգացմունքներ խաղացին նրա կրծքի տակ. նա խղճաց Զիվանին ու լաց եղավ մանկան անմեղ ու անարատ ար-ցունքներով: Թե ի՞նչ էր կորցրել նա, ինչո՞ւ էր լալիս, ինքն էլ չգիտեր, միայն զգում էր, որ ուզում է լալ, անվերջ լալ...

Մի քանի ամիս անց Սինամը նման էր այն ծարավ ճամբոր-

դին, որ մտքերով տարված՝ անցնում է սառնորակ աղբյուրի մոտով ու հեռանալուց հետո է հիշում իր ծարավը, բայց վերադառնալու հնար չունենալով՝ այդպես ծարավ էլ շարունակում է ճանապարհը:

Սինամը սիրեց Ջիվանին, սիրեց Ծիրանաքարի անտառների պես փարթամ ու խոր, Ծիրանաքարի աղբյուրների պես պայծառ ու ջինջ, Ծիրանաքարի ծաղիկների պես նուրբ ու բուրավից: Այդ սերը գաղտնիք մնաց: Այդ սերը Ջիվանն էլ չիմացավ:

Բայց ահա լմեկ օր գյուղում լուր տարածվեց, թե Կոպերատոր Արշոն Աթա ամուսկանջն է մտել՝ ուզում է Սինամին, իսկ Արշոյի մայրը խնամություն է անում Սինամի մոր հետ: Լսողներից ոմանք քմծիծաղ տվին, ոմանք վրդովվեցին, իսկ Սալվինազը, որ դեռ կենդանի էր, գլուխը կորցրած, արցունքն աչքերին՝ դիմեց Տրիբունալ Հաբուլին.

— Հաբուլ, արեվիդ մատաղ, զինվոր բալես կիսամուրազ գընաց, էդ անօրենի սանձը քաշի... Ջիվանս որ իմացավ՝ դարդից գլուխը կառնի, էնտեղից էլ դենը կգնա, էլ գյուղի վրա երես չի թեքիլ...

Իհարկե հեշտ բան չէր Արշոյի անիվի առաջ քար գցելը, որովհետեւ Կոպերատորը մեծ համարում ուներ թե՛ գյուղում եմ թե՛ շրջանում:

— Սարերն ասին՝ աստված էլ փուլ գա չենք վախում, մենակ փողից վախենում ենք: Հիմի Արշոն փողի սեւավի բերանը կտա ու իմ բալի գյուզալ հարսնացուին կտանի... — ահ ու դուզով դուշակում էր Սալվինազը:

— Արշոն չէ՞, որ Արշոյի պապերն էլ գերեզմանից դուրս գան՝ սեւավի ջրով բոստան չեն ջրի, — ասաց Հաբուլն ու ծրագրեց իր անեկիբը: — Մի օյին գամ, որ Արշոն հացի պատառը բերանը տանելու փոխարեն ականջը տանի:

Արշոյի մտադրության լուրը վրդովմունքով լսեց անտառապահ Ուեփը: Նա շրջկենտրոնի ճանապարհին ռոնացրեց Կոպերատորին:

— Ականջս ինչ-որ ձեն ա ընկել, Արշո՛,— իր ծանր ու հարգալից տոնով խոսեց անտառապահը, — դու հաշվով մարդ ես, համա էս անգամ ուզում ես առանց հաշվի գործ բռնել: Զուր տեղը մաղդ ջուր չածես, բալա, փեշերդ մի քիչ հավաք պա-

հի ... — ասա՛վ ու առանց պատասխանի սպասելու մտա՛վ ան-
տառ, գնաց իր բանին:

Իսկ Տրիբունալ Հաբուլը, ամեն հարգ ու կարգ մոռացած,
գլուղամիջում ուղղակի սպառնաց Կոպերատորին.

— Խելքդ գլուխդ հավաքի, գյաղա՛: Զիվա՛նը կյանքը կրակին
տված հայրենիք պաշտպանի, դու կոպերատիվ խժոնես, դեռ խեթ
նայես նրա հարսնացուի՞ն ... Կեծացած շամփրով աչքերդ բնա-
հան կանենք. դու մեզ ո՞ւմ տեղ ես դրել ...

Կոպերատորն ուղղակի շշմեց: Ոչ ոք, ոչ ոք նրան այնպես
կոպտած ու ալդախի սպառնալիք կարդացած չկար, ինչպես
Հաբուլը եւլ այն էլ օրը ցերեկով՝ գլուղացիների ներկայությամբ:
Նա շփոթված ու մտացրիվ հազիվ կարողացավ հարցնել.

— Ո՞վ է խժոռում, էդ ի՞նչ ես ասում ...

— Դո՛ւ, եվ էլ կապացուցեմ ... Դու էն Արշոն չե՞ս, որ կո-
ոպերատիվի նոթը տարար փոխեցիր կարտուղով ...

— Ե՛ս ...

— Հա՛, դո՛ւ, էդ էլ կապացուցեմ ... Դու էն Արշոն չե՞ս, որ
շրջանից ստացած գինին մինչեւ Միրանաքար հասցնելը ամեն
գեղում ծախեցիր ու էլի բոշկեն լիքը Միրանաքար բերիր. չունքի
ջուր էիր խառնել ... էն Արշոն չե՞ս, որ ...

Եվ Հաբուլը կարկուտի արագությամբ իրար հետեւից այնքան
ահավոր մեղադրանքներ բարձեց Կոպերատորի գլխին, որ Արշոն
քիչ մնաց ցնդեր: Իսկ ականատես գլուղացիները իմաստալի
խորհրդավորությամբ գլուխները տմբացրին ու ցրվեցին: Նը-
րանց զնալուց հետո միայն Արշոն հավաքեց ցրված մտքերն ու
խեղդված ձայնով հարցրեց.

— Հաբո՛ւլ, էդ բոլորը ճիշտ էիր ասո՞ւմ ... բա ամոթ չի՞ ...
բա ես էդ մեղքերի տերն ե՞մ ...

— Եվ էլ հա՛,— կարճ կապեց Հաբուլն ու Արշոյին սառած
թողնելով հեռացավ:

Այդ օրերին Միրանաքարը նավթի խիստ պակաս էր գեղում:
Գլուղում իսկույն լուր տարածվեց, թե Արշոն կոոպերատիվի
նավթը փոխել է կարտոֆիլի հետ:

Արշոն ո՞ր մեկին համոզեք, որ դա զրպարտություն է: Նա
գլուխը կորցրած ընկավ շրջանային հիմնարկների գոները, որ
իրեն արդարացնող փաստաթղթեր բերի: Սակայն այս ան-
գամ Արշոյին չօգնեցին ոչ խորամանկությունը եւլ ոչ էլ անթիվ

Երդումները՝ ազնվության մասին: Մի քանի օրից հետո դատախազը հայտնեց, որ Ծիրանաքարի Կոպերատորին պետք է կաշանքի տակ առնել:

— Այտա, էս ի՞նչ ալավ — կրակ էր, որ մեջն ընկա ... — անընդհատ կրկնում էր Արշոն եվ փնջացնելով օրորում գլուխը:

Արշոյին նախատող գյուղացիները պարտք համարեցին զբուշացնել նաեվ Աթա ամուն, որը սկզբում համբերությամբ լըսեց այդ զգուշացումները, բայց հետո զայրացավ:

— Տո քանի՞ խելքահան անեք, ձեր ի՞նչ գործն ա: Բա պուք ցավ չունե՞ք:

— Յավ՛ շատ ունենք, Աթա ամի, ու մեր ցավերից մինն էլ հենց էդ ա: Տե՛ս, Արշոյի պատճառով գեղի աչքիցը չընկնես ...

— Տո Արշոյին է՛լ, ձերն է՛լ ... ՊՅ՛ու, — քարկացած թքոտում էր Աթա ամին ու քայլերն ուղղում դեպի տուն, որ ազատվի համագյուղացիների կշտամբանքներից:

Բայց այստեղ էլ հանգիստ չէին տալիս նրան: Տրիբունալ Հաբուլի ձեռքից ո՞վ էր ազատվել, որ նա ազատվի:

— Բա սհենց էլ բան կլի՞, — զայրանում էր ծերունին, — աղջիկը՝ ե՛ս պահեմ, ե՛ս մեծացնեմ, տերը գեղականը ըլի՞ ...

Եվ Աթա ամին իր սրտի խորքում զգում էր, թե որքան թույլ ու անուժ է ինքը գեղականի կամքի առաջ, զգում էր նաեվ, թե որպիսի սիրով ու հոգածությամբ է գյուղը պահում, պահպանում իր զինվորի հարսնացուին: Դա ներքուստ մի ակամա եվ անբացատրելի հրճվանք էր պատճառում Աթա ամուն:

Նա տեսավ, թե ինչպես գյուղի ստիպմամբ Արշոն կամաց — կամաց իր պոչը քաշեց, մի կողմ կանգնեց, ձեւացնելով, թե իրեն այլեւս ո՛չ Սինամն է հետաքրքրում, եվ ո՛չ էլ իր մըտադրության շուրջը սկսված իրարանցումը: Եվ նա ատեց Արշոյին:

Մի երեկո էլ Հաբուլը մի շիշ օղի դրեց գրպանն ու ճանապարհ ընկավ դեպի Աթա ամու տուն: Դռան մոտ նա հանդիպեց Սինամին ու կիսաձայն փսփսաց նրա ականջին.

— Սինամ, դե հիմա քե՛զ տեսնեմ, պի՛նդ կաց, — ասավ ու իսկույն տուն մտավ:

Աղջիկը ոչինչ չհասկացավ Հաբուլի այդ խորհրդավոր ակնարկից: Նա ձեռքի գործն իսկույն ավարտեց ու շտապեց ներս:

Նրա մայրը գնացել էր մոտակա բանջարանոցն ու դեռ չէր վերադարձել: Տանը միայն Աթա ամին ու Հաբուլն էին: Սինամը սկզբից գրկի ամանեղենը դարսել պահարանի մեջ, հետո էլ ունկընդրել հոր ու Հաբուլի զրույցին:

— Մենակ էի՝ սիրտս նեղացավ: Ասի զնամ՝ իմ ազիզ Աթա ամուսնու, մի երկու խելոք խոսք լսեմ, — շողոքորթեց Հաբուլը:

— Լավ ես արել, որ եկել ես, Հաբուլ ջան, — ինքնագոհ հավանություն տվեց ծերունին:

— Էս էլ հետս բերի, որ մեր զրույցն անուշ ըլի...

Եվ Հաբուլը շիշը գրպանից հանեց՝ թափահարեց օդի մեջ ու ցլու պղպձակներին նայելով՝ դրեց սեղանին:

— Ի՞նչ նեղություն ես քաշել, այ տղա, — դժգոհեց Աթա ամին, — բա մեր տանը մի թաս արաղ չէր ճարվի՞ր ...

— Ո՞վ ասավ չէր ճարվիլ ... Աղջի Սինա՛մ, երկու բաժակ էլ բեր, մի քիչ հաց - մաց էլ, — կարգադրեց Հաբուլը՝ մի այնպիսի տոնով, որ ասես տան տերը ինքը լիներ:

Քիչ անց նրանք ընթրում էին ու հետո էլ (քաղցր զրուցում: Խոսեցին պատերազմից, գյուղի անց ու դարձից: Հաբուլն անվերապահ հավանություն տվեց Աթա ամուսնու բոլոր մտքերին՝ դրանք համարելով իմաստուն ու ճարտար: Նա հոնի պճպճան օղիով ու իր նուրբ շողոքորթությունամբ: Աթա ամուն այնպես «մշակեց», որ ծերուկը հալած մոմ դարձավ: Աթա ամուսնու համար Հաբուլից էլ խելոք, սրտակից ու հասկացող մարդ էլի մեկ էլ Հաբուլն էր:

Երբ Հաբուլը զգաց, որ ջուրը պատնեշի գլուխն առավ՝ օղու հերթական բաժակը կամաց հրեց դեպի Աթա ամին ու մտերմաբար դիմեց.

— Աթա ամի՛, այ իմ խելոք ու իմաստուն Աթա ամի, որ մի բան խնդրեմ խոսքս կկատարե՞ս, — եվ ծերունուն հնարավորություն չտալով մտածել, իսկույն թելադրեց, — ասա՛՜ չէ՛...

— Զէ՛, — բնազդաբար ծոր տվեց Աթա ամին:

— Հաստատ ... դե երդվիր ...

— Երդվեցի. աստված, քրիստոս ...

— Վա՛յ արեւիդ կծեմ, Աթա ամի, — հիացած բացականչեց Հաբուլը, տեղից վեր թռչելով գնաց, բռնեց Սինամի թիվից ու համարյա քաշ տալով բերեց սեղանի մոտ: Նա առանց որեւէ նա-

խաղաղուշացման իր գրականից հանեց նախօրոք Ջիվանի նանից վերցրած ոսկի մատանին եւ զոռով դրեց աղջկա մատը:

Հայր ու աղջիկ ուղղակի ապշեցին: Աթա ամին ցնցվեց, զգաստացավ: Նրա ճակատին տաք ու սառը քրտինքն իրար խառնեւ: Սինամն իր աջ ձեռքի մատները լայն չռած, անշարժ կանգնել էր հոր առջեւ ու սպասում էր ահավոր բանի: Աթա ամին մեկ Հաբուլին նայեց, մեկ աղջկան, խոր փնջացրեց ու տեղից վեր ելավ:

— Էս ի՞նչ էր, Հաբուլ, էս ի՞նչ բան էր ...

— Ջիվանիս նշանը, Աթա ամի, զինվորի նշանը...

Աթա ամին աչքերը ուրեց աղջկա վրա ու գոռաց.

— Ե՛տ տուր, Ե՛տ տուր, ասում եմ...

Սինամը փորձեց հանել մատանին, բայց Հաբուլը բռնեց նրա ձեռքից.

— Կա՛ց, — հետո նա դարձյաւ Աթա ամուն եւ զիմազծերը կծկելով, ցածր, բայց ազդեցիկ ձայնով հարցրեց, — ուրեմն էդպէս՝ հա՞... Ուրեմն թքածդ լիզում ես՝ հա՞... ուրեմն քու աստված — Քրիստոսը սուտ էր՝ հա՞... Էս գործից տրիբունալի հոտ ա գալի, Աթա ամի, լա՛վ մտածի... Աղջիկդ զինվորի ա սիրում, դու ուզում ես զոռով ուրիշի տալ՝ հա՞... զինվորի հարսնացուն խլում ես մի գող Կոպերատորի տալիս՝ հա՞... — ջրաղացաքարի պէս վրա տվեց Հաբուլը՝ Աթա ամուն հնարավորութուն չտալով նույնիսկ ակնադունձ անել: Նրա արձակած նետերից մեկը միայն շեշտակի կպաւ ծերունու սրտին ու խոցեց:

— Ո՞նց թե աղջիկդ սիրում ա... Էս ի՞նչ եմ լսում, Սինամ...

Հաբուլն աչքերը խեթեց Սինամի վրա, իսկ վերջինս զուլսը կախեց ու լուռ մնաց: Այդ լուռթյունը թեւակոտոր արեց Աթա ամուն: Ծերունու փութքն իջաւ եւ նա փնջացնելով կրկին նըստեց, մռայլվեց եւ ալելուի ձայն-ծալտուն չհանեց:

Հաբուլն աղջկան նշան արեց դուրս ելնելու, իսկ ինքը լուռ գնաց, նստեց թաղթի ծայրին՝ բուխարու մոտ, ունելին ձեռքն առաւ եւ կրակից հեռու ընկած պեծերը կամաց անթեղեց սառած մոխրի տակ: Նա խորապէս զգում էր Աթա ամու վիշտը: Նա լավ գիտեր, որ այժմ Աթա ամուն մտաւտանջողը ոչ Ջիվանի ուսումն էր, եւ ոչ էլ Սինամին Արշոյի հետ ամուսնացնելու ակընկալությունը, այլ նայն, որ պատերազմը դեռ շարունակվում

է, երկու տարուց ավելի է Զիւլանից մի կարգին լուր չկա, Զիւլանը դեռ կռվի թոհուբոհի մեջ է, ետ կգա, թե չի գա՝ աստված գիտե, իսկ ինքը Սինամին հանձնում է բախտի անորոշությանը: Ի՞նչ կար շտապելու: Ի՞նչ կասեն Վամագյուղացիները. փեսացուն դեռ ֆրոնտումի՜ր աղջիկը նշանն ընդունեց եւ ւայն էլ ուրիշի ձեռքից:

Հաբուլն աչքի տակով նայում էր մռայլած ծերդունուն եւ մեկ-մեկ կարդում նրա մտքերը: Վերջապես նա հազաց ու անհամարձակ խոսեց.

— Աթա ամի, ներիր ջահելիս: Սխալմունք շատ ունեցած կըլինեմ, եւ էլ քու պարտքն ա, որ իմ սխալն ուղղես: Իմ բերած մատանին հասարակ նվեր համարի, քո ընդունելը՝ հասարակ խոսք...

Ծերունին դռնորեն ժպտաց:



Այժմ իրենց կալի ծայրից Սինամը նայում էր ճախրող աղաւնիներին, մտքի թեւով թռչում Զիւլանի մոտ, սիրո խոսքեր մրմնջում նրա ականջին՝ ալնքա՛ն քնքուշ, ալնքա՛ն նրբին, որքան աղաւնիների մրմունջը միայն կարող է լինել:

Տանը ոչ ոք չկար: Բոլորը դաշտ լին գնացել՝ վար ու ցանքի: Աղջիկը հավաքել, հարդարել էր տունն ու դուռը, ճաշ էր դրել կրակին եւ կալը դուրս գալով՝ անձնատուր եղել իր զգացմունքներին: Գուցե նա երկար այդպես մնար, եթե սրահի տակ մրափած գամփուր հանկարծ չպոկվեր տեղից ու աղմուկով նետվեր դեպի ցախե ցանկապատը, որը բարձր պատնեշի պես բռնորոշ էր Աթա ամու տունն ու կալը: Շունը թափով դռեց ցանկապատի փակ դուռը, ապա ետ դռնալով, վազեց ցանկապատի երկայնքով եւ շարունակեց կատաղած հաջել մի անցորդի վրա: Սինամը չէր տեսնում անցորդին, որը կարծես շանն ավելի զայրացնելու համար ձեռնափայտով խփում էր ցանկապատին ու հանգիստ առաջ անցնում: Արդյոք նրանի՞ց, որ շան հաջոցը ընդհատեց Սինամի քաղցր երազանքը, թե՛ նրանից, որ անցորդը գրգռում էր շանը՝ Սինամի սիրտը լցվեց զայրույթով եւ նա որոշեց բացել ցանկապատի դուռը, շունը բաց թողնել անցորդի վրա: Սակայն աղջկա այդ չարամիտ ցանկությունը թուեաբար

անցավ, երբ նա մտածեց, որ անցորդը կարող է գյուղի շարա-
ճճի մանուկներից մեկը լինել: Ուստի նա մոտենալով ցանկա-
պատին, վրդովված խոսեց.

— Էդ ո՞վ ես, այ տղա, չես կարողանո՞ւմ հանգիստ ճամբու
գնալ...

— Չէ՛, անհոգությամբ ծոր տվեց անցորդը: Չաչնը ման-
կական չէր: Դա ավելի հետաքրքրեց Սինամին: Նա շտապեց դե-
պի ցանկապատի դուռը: Շուներ յուրովի հասկանալով աղջկա մո-
տադրութունը՝ իսկույն հետեւեց նրան:

Աղջիկը դգաց, որ անցորդը հասավ դռանն ու կանգ առավ
իր դիմաց: Սինամը դռան տախտակների արանքից նայեց դուռ
եվ դարմանքով տեսավ, որ իր դիմաց կանգնած է զինվորակա-
նի հագուստով մի մարդ՝ շինելը թեվը պած, ձեռքին՝ ձեռնա-
փայտ, մեջքին՝ մի կապոց: Շուներ խանդարում էր հանգիստ ու
ուշադիր նայել օտարականին: Նա աղմկալի հաջոցով, մերթ աղ-
ջկա մի կողքից, մերթ մյուս կողքից ուզում էր դուրս նետվել,
բայց դժուր էր փակ դուռն ու պտտվում տեղում: Սինամը զըս-
պեց շանը, քար ու փայտ նետեց նրա վրա, հեռացրեց իրենից,
ապա կրկին ետ շրջվելով՝ սրտատրոփ շարունակեց նայել օտա-
րականին:

Ձինվորը երկու ձեռքով հենվել էր ձեռափայտին, գլուխը
փոքր ինչ թեքել եվ ժպտուն աչքերով նայում էր աղջկան:

— Զիվա՛ն..., — ինքնաբերաբար դուրս թռավ Սինամի շուր-
թերից:

— Ես եմ, Սինամ, — խնդությամբ արձագանքեց զինվորը:

Աղջիկը կրակի շեղջի պես կարմրատակեց: Նա մոռացավ իր
անելիքը. աչքերն անհավատ թարթելով շարունակեց նայել երի-
տասարդին ու ամբողջ մարմնով դողալ:

— Ես եմ, Սինամ, — կրկնեց Զիվանը, — դուռը բաց արա...

Աղջիկն ասես դրան էր սպասում: Նա իսկույն ետ գցեց
դռան կեռը ու ներս հրավիրեց Զիվանին:

— Բարով ես եկել, — հաղիվ լսելի ձայնով շնչաց աղջիկը:
Երբ նրանք միասին անցնում էին կալի միջով, հուռն, իր
խելացի աչքերը մերթ աղջկան, մերթ նորեկին ուղղելով պոչը
շարժելով՝ հեռվից ուղեկցում էր նրանց դեպի տան դուռը: Բայց
Սինամը իր շփոթմունքը թաքցնելու համար դեռ շարունակում էր
սաստեղ շանը, քարի ու փայտի կտորներ նետել նրա վրա: Խեղճ
շունը ծմրում, ցատկում էր ու խույս տալիս հարվածներից:

Ջիվանը տուն մտնելուն պես հայացքը պտտեց տան անկյուններով ել ներսը մարդ շտեռնելով՝ անհարմար զգաց։

— Էս ո՞ւր են ձերոնք...

— Հանդն են գնացել...

— Հա՞նդը...

— Հա, վար ու ցանքի...— շփոթված կրկնեց աղջիկը, ապա ինքն էլ շիմանալով ինչու, իսկույն ավելացրեց, — ուղո՞ւմ ես հարեվաններին կանչեմ...

— Ձէ, հարկավոր չի, — մերժեց Ջիվանը ել անհարմար դրությունից դուրս գալու համար մի բաժակ ջուր խնդրեց Սինամից։ Աղջիկը սիրով կատարեց նրա խնդրանքը։

— Շնորհակալ եմ, Սինամ։ Մեր զանգակ ջրերից վաղուց չէի խմել...

Ջիվանը խուսափում էր ուղիղ նայել աղջկան, զգալով, որ իր հայացքից աղջիկը շփոթվում է։ Ահա թե ինչու թաղթի ծայրին նստած՝ գլուխը կախել, անընդհատ ձգում, ուղղում էր սապոգի ձուկերը, կամ փայտով խաղմզում էր հատակը։

— Դե խոսի՛ւ՛մ, Սինամ, ոնց են ձերոնք... ո՞նց է իմ նանը...

Սինամը կրկին շփոթվեց։ Այդ շփոթմունքը Ջիվանը յուրովի հասկացավ։ Նա շնկատեց աղջկա ալլապունած դեմքը, նրա դողացող ձեռքերը։

— Բա դու ո՞նց ես, Սինամ, ինչու՞ ես լռում... — ջերմ հուզմունքով հարցրեց Ջիվանը ել այս անգամ մի ներքին մղղումով գլուխը վեր բարձրացրեց։ — Տեսնում եմ՝ մեծացել ես, սիրունացել... Հեշ մտքովդ անց էր կենո՞ւմ, որ աշխարհում Ջիվան կա, մի կորած-մոլորած սիրտ կա, որի մեջ օր ու գիշեր մխում է քու սերը... Ինչու՞ չես խոսում, ինչու՞ ես ծածկում երեսդ, մի ինձ նայիր, անջիգյար աղջիկ... — ել Սինամի՛ ձեռքը երեսից ետ քաշելու պատրվակով, Ջիվանը մոտեցավ աղջկան, անսպասելիորեն գրկեց նրա տրոփող կուրծքը։ Աղջիկը ցնցվեց։ Նա ճիգ գործեց պոկվել Ջիվանի գրկից, բայց իզուր։ Ջիվանը տիրաբար զսպեց նրա թպրտումները, ավելի ամուր սեղմեց իր գրկում, որսաց նրա խուսափող շուրթերը, կարոտակեղ ու սիրաբորբոք համբույրներ քաղեց աղջկա լացակումած շուրթերից։

— Անջիգյա՛ր աղջիկ, հերիք հալ ու մաշ անես...

— Թո՛ղ, Ջիվան, դե թող, մարդ կգա... — հազիվ շշնջաց Սինամը։

Այդ պահին դուռը ճռռաց: Աղջիկը պոկվեց Ջիվանի գրք-
կից: Կիսաբաց դռան արանքից երեւացին գամփռի խելոք աչ-
քերը: Շունն ասես հասկացավ ամեն ինչ, թողեց ու հեռացավ,
իսկ Ջիվանն ու Սինամը ամոթից գլուխները կախելով՝ երկար
ժամանակ խոսք չգտան փոխանակելու:

Քիչ հետո Ջիվանը հրաժեշտ տվեց աղջկան: Աղջիկը նրան
ուղեկցեց մինչև տան դուռը եւ դեմքը ծածկելով այնքան բար-
ձր հեկեկաց, որ Ջիվանը ստիպված եղավ ետ դառնալ, հարց-
նել պատճառը: Մի խայթող կասկած մտավ երիտասարդի սիրտը:
— Ասա՛, ի՞նչ պատահեց, ինչու՞ ես լալիս...

Ձէ՛, լեզուս չի բռնում... չեմ կարող,— մանկական անմե-
ղությամբ հրաժարվեց Սինամը՝ ավելի բորբոքելով Ջիվանի
կասկածը:

— Դե, ասա՛, ինչու՞ ես թաքցնում... աղաչում եմ, Սինամ,
մի՛ թաքցնի...

— Նա՛նը..., — հազիվ արտասանեց Սինամը եւ արցունքից
խեղդված կրկին լռեց:

— Ի՞նչ... նա՛նը... նանը չկա՞...

Այլեւս ամեն ինչ պարզ էր: Նրա գլուխը պտույտ եկավ,
ծնկներն ասես թուլացան: Ջիվանը ձեռքի իրերը կրկին թաղթի
վրա դնելով՝ նստեց, գլուխն առավ ասիերի մեջ ու կծկվեց տեղում:

— Վա՛յ, իմ խեղճ նանի,— մեկ անգամ միայն թառանչեց
երիտասարդը եւ այնուհետեւ լուռ արտասվեց: Աղջիկը մոտե-
ցավ նրան, իր ամոթխածությունը մոռացած՝ նստեց նրա մոտ
եւ իր ջերմ, մխիթարիչ խոսքերով սփոփեց վշտաբեկ երիտա-
սարդին:



Ջիվանի վերադարձի լուրը կայծակի արագությամբ տա-
րածվեց Ծիրանաքարում: Գյուղի այծարածները, որոնք նրան
հանդիպել էին դեռ ճանապարհին, դաշտից-դաշտ, գութանից -
գութան անցնելով՝ իրենց զրնգուն ձայնով բոլորին ավետում էին
նրա գալուստը:

Դժվար է պատկերացնել ծիրանաքարցիների բերկրանքը:
Ջիվանը ճակատից եկած առաջին զինվորն էր, առաջին ծիծեռ-
նակը, որ հույսի ու հավատի շատ դռներ էր բացում: Ահա թե
ինչու նրա գալուստը տոնական տեսք տվեց գյուղին: Ամեն կող-

մից շտապում էին Զիվանենց տուն,որ Սալվինազի մահից հետո երկար ժամանակ փակ էր եղել: Գալիս, ջերմորեն սեղմում էին նրա ձեռքը, գրկախառնվում նրա հետ,համբուրում նրա ճակատը, աչքերը,հետո ակնածանքով նայում նրա կըրծքի շքանշանին, վիրավորման նշանին, որն ասես Միրանաքարի լեռները կամարող ծիածանի մի կտոր լիներ: Կանաչք թարց ու փորձ էին անում ճակատում գտնվող իրենց հարազատների մահին, ծերունիները՝ պատերազմի անցուդարձից, իսկ մանուկները զմայլված դիտում էին նրա համազգեստը,շքանշանն ու պլուսպըղուն կոճակները:

Միրանաքարն իր կոյուղյան օրից չէր հիշում, որ երբեմէ այդպիսի ընդհանուր խնդուկյամբ դիմավորած լիներ իր զավակներից որեմէ մեկին: Մի արտակարգ եռուզեռի մեջ էին Միրանաքարի ջահելները, նրանց հետ էլ՝ Տրիբունալ Հաբուլը:

Հաբուլը կրակ էր կտրել: Նա աջ ու ձախ կարգադրություններ էր անում,պտտվում հուլի պես,մերթ անհայտանում խռնված բազմության մեջ, մերթ հայտնվում՝սրա կամ նրա ափանջը մրտած: Հաբուլը մեծ պատրաստություն էր տեսնում: Նա դեռ Զիվանի հետ մի կարգին խոսք չէր փոխանակել, բայց ուրիշներից լսել էր, որ Զիվանն ընդամենը մեկ ամսով էր գյուղ եկել:Ուստի Հաբուլին թողնեին՝ նա այդ ուրախությունը վեր կածեր Զիվանի հարսանիքի: Զե՛ որ Զիվանի համար յուրաքանչյուր ժամը,յուրաքանչյուր օրը շատ թանկ արժեր:

— Մեր կրիշումը խաղողի բանդաղ կա, ամբարի գլխին՝ յամկի մեղր,մարագի դարմանի մեջ՝ ձմերուկ, դե հասի,—պատվիրում էր մեկին:

— Հաջոնց պառավը լավ թթու-կծու ունի, թռի նրանց տուն,— փութացնում էր մի ուրիշի:

— Էս ազիզ օրին ուստա Փանոսի կարասի գինին կսազի,գնա իմ անունից ասա՝ կտա,— կարգադրում էր երրորդին:

— Զհանգրանց թթի արաղը լալին լիզու կտա, քոռին՝ աչք, լազի՛ր նրանց հիվորի մոտ,— ուղարկում էր չորրորդին:

— Կլեկչի ենոքը Գյանջի նուռն ունի: «Սկուպոյ» մարդ ա, համա ոչինչ, կգնաս մի քիչ իրեն կգովես, մի քիչ իր կնգանը, մի քիչ իր շանը, մի քիչ էլ աքլարին, կտա՝ կբերես,— պատվիրում էր հինգերորդին եվ այսպես:

Հաբուլը ծիրանաքարցիների տան ու սրտի քունջ ու պու-

ճախն այնպես գիտեր, ինչպես աշուղն իր սայլի յորտաքանչյուր սիմը:

Ջիվանենց տունը, ճիշտ որ, նման էր մի հարսանքատան: Դռանը՝ շքավոր թթենու ճյուղից գլխիվայր կախել էին մսացուն ու մաշկում էին: Նրիտասարդներից մի քանիսը փայտ էին ճղատում, կանայք մաքրում էին ամանեղենը, ճաշի պատրաստություն տեսնում, մանուկները դռն ու պատուհանների առաջը կտրած դժվժում էին սարյակների պես, խանգարում ներս ու դուրս անողներին: Իսկ սենյակի մեջ դեռ շարունակվում էր զբոսը: Այստեղ էին գյուղի հարգելի մարդիկ՝ կոլխոզի նախագահ Վասիլը, Քարտուղար Արամը, Աթա ամիրե, անտառապահ Ուսեփը եվ մյուսները:

Մուժն ընկել էր: Սենյակի պատերին, լուսամուտների գոգերին, սեղանի վրա, բուխարու գլխին վառվում էին բազմաթիվ ճրագներ: Հարեվաններից ով հասցրել՝ իր ճրագը Ջիվանենց տուն էր բերել. լույսն առատորեն ողողել էր սենյակը:

Անտառապահը, Ջիվանի առանձին սիրալիրությունն արժանանալով, նրա խնդրանքով, նստել էր նրա մոտ: Նա չէր խոսում, չէր զրուցում, որովհետեւ առանց այն էլ խոսողներ ու զրուցողներ շատ կային: Բայց իր լուսթյամբ վէլ նա բոլորից շատ էր մասնակցում զրույցին: Աչք-ունքի մի թեթեւ խաղ, մի ծպպոց, մի հնչյուն բավական էր, որ Ուսեփն արտահայտած լիներ իր կարծիքը, իր զարմանքը, զայրույթը կամ հավանությունը: Անտառապահն աչքի տակով նայում էր Ջիվանին եվ նրա դեմքի վրա այնքան ծանոթ ու մտերիմ գծեր էր տեսնում, որ զարմանում էր, թե ինչու՞ մինչեւ այժմ չի նկատել այդ ամենը: Ահա Ջիվանը ժպտաց: Նրա բերանի անկյունները փոքր-ինչ վեր բարձրացան՝ փոսիկներ առաջացնելով այտերի վրա, իսկ աչքերը ճառագայթեցին: Չէ՞ որ դա իսկ եվ իսկ նազանի ժպտունն է: Հապա ճակատը, կցված հոնքերը: Միայն թե՛ նրանք նուրբ էին, կանացի, սրանք՝ խոժոռ, առնական:

Ջիվանն ուշագրավ դեպքեր էր պատմում պատերազմի անցուղարձից: Նա երկար ժամանակ գործել էր թշնամու թիկունքում, իր աչքով տեսել էր գերմանացիների գազանությունները, ուստի նրա պատմած յուրաքանչյուր դեպքը կենդանի արձագանք էր գտնում լսողների սրտում: Նա մասնակցել էր մեր զորքերի ծանր նահանջին, ապրել էր պաշտպանողական մարտե-

որի դաժան օրերը, երբ Կարմիր Բանակը հյուծում եւ արնաքամ էր անում թշնամուն, ապա եւ՛ իր ընկերների հետ բաժանել հարձակման ու հաղթանակների բերկրանքը:

— Այ, մի ամիս արձակուրդ են տվել, համա դժվար թե կա-րողանամ մինչեւ վերջ մնալ: Սիրտս դժվար թե դիմանա: Դե ձեզ մի պոռնուր դեպք պատմեմ ու դուք ասացեք՝ դրա տեսողը կա-րո՞ղ է հանգիստ նստի իր տանը: Ռուսական մի գյուղով նա-հանջում ենք: Ամոթից գլուխներս կախել ենք: Հանկարծ, չգի-տեմ որտեղից, մեր հրամանատարի ճամբեն կտրում է մի ջա-հել կին՝ երեխան դռշին: Ահից ու սարսափից կինն իրեն շաղել է, իսկ երեխեն սփրթնած, աչքերը չռած՝ նայում է մեզ: Գերմանա-ցին մոտ է, նա պետք է գյուղը գրավի:

— Էդ ո՞ւր, ո՞ւր եք գնում, — հարցնում է կինը, — ու՞մ եք թողնում մեզ, ո՞ւմ եք թողնում էս մանկան...

Էդ նախատինքը խեղդում է մեզ, կույ ենք տալիս մեր ար-տասուքը, ուզում ենք ասել. «Մենք ետ կգանք, քույրիկ ջան, ետ կգանք», բայց ի՞նչ ասենք. ախր մեր խոսքերը անզոր են (էն դժոխքի դիմաց, որի մեջ թողնում ենք տարաբախտ մորն ու մանկան: Էդ դեպքը ես մինչեւ կյանքիս վերջը չեմ մոռանա: Եւ տ'նց մոռանամ: Հիմի մերոնք շարունակում են քշել գերմանա-ցուն: Է՛, դուք ասեք՝ սի՛րտ կդիմանա տանը նստելու... Գեր-մանացին դեռ մեր հողումն է, ասես նրա արյունոտ սապոգը իմ արտի վրա դրված լինի...

— Շատ խելոք ես ասում, որդի, — ամեն կողմից համա-ձայնվեցին ունկնդիրները, — գերմանացու նաշը մինչեւ չկապ-վի՝ մեր սիրտը հովանալ չի...

Զրույցը գնալով ավելի էր աշխուժանում, երբ դուռն մոտ հավաքվածներին հրելով — հրմշտելով, ասեղի պես ծակեց ու ներս մտավ Հաբուր:

— Դե, ժողովուրդ, համեցեք մաքուր օդը...

Նրա հրավերքի իմաստը հասկանալի էր բոլորին: Դուրսը՝ թթենու տակ նրանց էր սպասում ճոխ սեղանը: Խորովածի եւ խաշլամալի քաղցր բուրմունքն ախորժակ էր գրգռում, իսկ կար-միր գինով լի թասերի երեսը լեռնային սառը օդից թեթեւակի անբաղադրելի էր:

Սենյակի մարդիկ կամաց-կամաց դուրս եկան: Միայն ան-տառապահը շմնաց խնճուքին: Նա դրսի ընդհանուր եռուզեռից զգտվելով՝ աննկատ ջոկվեց մյուսներից ու քայլերն ուղղեց դե-

պի իր մենավոր տնակը: Առանձնության ծարավը վաղուց էր
խեղդում նրան:



Զիվանի դալու օրից անցել էր երկու շաբաթ: Անտառապահ
Ուսեփը, որ արդեն որոշել էր իր սրտի սուրբ գաղտնիքը հայտ-
նել նրան, սպասում էր հարմար առիթի: Բայց առիթը չէր բերում:
Ծիրանաքարցիք հերթով հյուրասիրում, պատվում էին Զիվանին,
եվ նա միշտ իր ընկերների ու համագյուղացիների շրջանում էր
լինում, կամ գնում էր դաշտ՝ գութանավորների մոտ: Մինչդեռ
Ուսեփը կուղեր առանձին տեսակցել նրա հետ, իր սիրտը բա-
ցել նրա առջև: Ճիշտ են ասել, որ գաղտնիքը հազար ու մի
կասկած է ծնում մարդու մեջ: Վերջին շրջանում անտառապահի
շրտում արթնացել էին նոր, անծանոթ մտքեր: Չէ՞ որ Զիվանը այժմ
դարձել է ամբողջ գյուղի սիրելին: Ուրեմն ի՞նչ կասեն համագյուղա-
ցիները: Չէ՞ն ասի արդյոք, որ Ուսեփը վաղուց գիտեր այդ գաղտնի-
քը, սպասեց այնքան ժամանակ, մինչև Զիվանը մեծացավ,
հասակ առավ, փառքի ու պատվի արժանացավ եվ նա նոր միայն
տեր կանգնեց իր ժառանգին: Չէ՞ն ասի, որ խեղճ Սալվինազը
տանջանքով ու շարշարանքով որդի մեծացրեց եվ Ուսեփը տի-
րեց նրա որդուն, այն էլ՝ իր ծերության հասակում, որպեսզի ղինջ
ու խաղաղ ապրի նրա շվաքի տակ: Այս վերջին միտքն ուղղա-
կի զինաթափում էր անտառապահին: Ո՛չ, դա ճիշտ չէ, դա
զրպարտանք է Ուսեփի հասցեին: Նա Զիվանից ոչ մի սպասե-
լիք չունի: Նա մինչև մահ-գերեզման կապրի իր հալալ վաս-
տակով եվ վիզ չի ծռի ո՛չ իր հարազատ որդու, ո՛չ էլ հարե-
վանի առջև: Ախր ինչո՞վ է մեղավոր Ուսեփը. չէ՞ որ դա Սալ-
վինազի հանցանքն է: Նա է ամբողջ քսանչորս տարի աշխարհից ու
մարդկանցից խնամքով թաքցրել այդ գաղտնիքը:

Իսկ եթե չհայտնի Ուսեփը... է՛, ի՞նչ կա որ: Թող Զիվանը
ողջ ու առողջ լինի՝ մի քիչ էլ հեռու: Քի՛չ է պատահում, որ որ-
դին բաժանվում է հորից, ապրում առանձին: Թող Զիվանն էլ
այդպես հեռու ապրի: Բայց...

Այստեղ անտառապահի մտքերը նորից պղտորվում են, նո-
րից խառնվում իրար եվ գալարվելով հասնում նույն կետին՝ բայց
Զիվանը պետք է իմանա ճշմարտությունը: Հետո թող այնպես
վարվի՝ ինչպես իր սիրտն ու խիղճը կամենան: Այո՛, Ուսեփը

կասի, անպայման կասի: էլ ի՞նչն է խանդարում, էլ ինչու՞ է հապաղում, ինչու՞ հենց այս րոպեին չի ելնում տեղից, գնում նրա մոտ եվ ուղղակի դիմում նրան.

— Էդպես, բալա ջան, ողորմածիկ մերդ մահվանից առաջ ասավ ու հանգիստ սրտով հոգին ավանդեց: Դէ ես էլ հասակս առած մարդ եմ, մարդն էլ մահկանացու ա: Այ, գնում ես. մեկ էլ կհանդիպենք, չենք հանդիպի՝ աստված գիտի: Վախում եմ էսպես հետս դերեզման տանեմ ու դրա համար էլ հայտնում եմ...

Սեփական խոսքերից զգացված նա տեղից վեր էր ելնում, հաստատ ու վճռական քայլերով դիմում դեպի Զիվանին հյուրընկալող տունը, մտքի մեջ անընդհատ կրկնելով ու հարստացնելով իր ասելիքը: Բայց որքան մոտենում էր Զիվանի գտնված տանը՝ այնքան անվստահ էին դառնում նրա քայլերը, այնքան արագ էր բաբախում նրա սիրտը: Իսկ հասնելուց հետո նա այլեւի՞քս ուժ ու վճռականություն չէր ունենում ներս մտնելու: Նրբեմըն էլ գիշերը ժամերով պտտվում էր Զիվանին հյուրընկալողի տան շուրջը, ապա տխուր ու հալածական մտքերով պաշարված՝ կրկին դիմում դեպի Շուշանա հովիտը: Ա՛խ, ինչու՞ նա էլ ուրիշների պես մի կարգին տուն չունի, որ հյուրասիրության պատրվակով հարազատ որդուն կանչի իր տունը, խոսի հազար ու մի բանի մասին, զրույց սկսի շա՛տ հեռվից եվ վերջը հայտնի իր ասելիքն ու այսպես եզրափակի.

— Հիմա դու գիտես, որդի, դուն ու քու խիղճը: Ոնց որ կուզես՝ այնպես էլ վարվի...

Վերջապես անտառապահը վճռեց գաղտնիքը հայտնել Զիվանի մեկնելու օրը եվ գոհ մնաց իր վճռից, որովհետեւ մեկնելու օրից դեռ երկու շաբաթ կար:



Գարնանացանն արդեն ավարտվել էր: Ծիրանաքարցիք անսովոր կարճ ժամկետում էին կատարել գարնան դաշտային աշխատանքները եվ պլանից դուրս, պաշտպանության ֆոնդի համար ցանել էին ութ հեկտար հացահատիկ: Այդ ութ հեկտարի սերմը Զիվանն ինքն էր շաղ տվել արգավանդ հողում, իսկ գութանի մաճը բռնել էր Ծիրանաքարի ամենահմուտ մաճկալը՝ Սթա ամին:

Վարուցանքն ավարտելուն պես Ուսեփը նորից ձագ էր տվել դեպի իր հարազատ անտառը:

Մի երեկո Հաբուլը հայտնվեց նրա տնակի շեմքին:

— Բարի իրիկու, Ուսեփ ամի:

— Այ աստու անհատ բարին քեզ. ի՞նչ կա, Հաբուլ ջան:

— Հե՛շ, ուզում էի իմանամ՝ էս իրիկու գյուղ կգա՞ս... Մի թեթեւ հաշիւ կա...

— Ի՞նչ հաշիւ...

Հաբուլը հայտնեց, որ իրենք որոշել են Զիվանի համար մի փոքրիկ ուրախություն կազմակերպել, կամ ավելի շուտ՝ նրա նշանդրեքը կատարել: Ու խնդրեց, որ Ուսեփ ամին անպայման ներկա լինի:

— Կգաս հա՛... Դե ես շտապում եմ, գնա՛ցի... — եւ անտառապահը Հաբուլին մեկ էլ Շուշանա հովտով իջնելիս տեսավ:

— Գնա՛ց անիրավը... Ապիսոսաց Ուսեփը, բայց իսկույն ավելացրեց, — է՛հ, լավ էր, որ գնաց. Վե՛ս ո՞ր քաջքաքամին ա ծովի հատակը հասել, որ սա հասնի...

Անտառապահը մասնակցեց Զիվանի նշանդրեքին՝ եւ դրանից նրա սիրտը փոքր-ինչ թեթեւացավ: Չէ՞ որ հարսնատան մեծերը նրան ընդունեցին Զիվանի հարազատ ծնողի տեղը, իսկ Աթա ամին խոսակցության ժամանակ նրան մի քանի անգամ «խնամի» կոչեց ու խնդրեց, որ հարսանիքից հետո իր աչքը միշտ ջահելներին վրա պահի: Իսկ Հաբուլն ավելի առաջ գնալով՝ երիտասարդ զույգի կենացը խմելիս, ուղղակի ասաց.

— Սինամ ջան, չկարծես թե Զիվանը մենակ ա, մի եթիմ տղա: Օրենս դենը Զիվանի մեծ ախպերը հրե՛ս, — ու նա բռնունքը թափով խփեց իր դոշին, — էս թառլան տղեն ա, իսկ հերը՝ ալսինքն քու՝ սկեսարը, գեղի ամենահարգելի մարդը՝ Ուսեփ ամին...

Անտառապահին տիրեց մի ջերմ, արբեցուցիչ զգացմունք. կարծես ամեն ինչ արդեն ասված էր: Մնում էր մի խոսք ավելացնել, որ Հաբուլի ասածը ցանկություն չէ, այլ ճշմարտություն, որ այդպես էլ կա: Սակայն այս անգամն էլ ուրախությունը կապեց Ուսեփի լեզուն եւ նա այդ մի խոսքը դարձյալ հետաձգեց Զիվանի մեկնելու օրվան: Նա բաժակը վերցնելով ջերմորեն օրհնեց շուխտ ծաղկին, փոխադարձ սեր, խոնարհություն կամեցավ նրանց, ապա դարձավ Զիվանին.

— Իմ սրտի ցանկությունն (էն ա, որ աշխարհին մի խաղա-
ղություն ընկնի, որդի, որ մեր գնացած ջահելները ետ գան,
արբեն իրենց հարազատների արցունքը: Ես մի անուսում, սա-
րերի շոբան մարդ եմ, ինձնից քի խրատ չի լինի, որդի, համա
էս մի խոսքս լավ հիշի. որտեղ վէլ գնաս, ինչ կովի մեջ էլ լի-
նիս՝ գիտեցիր, որ դու մի ծիրանաքարցի Զիվան չես, որ դու մի
հի՛ն, պատվարժան ազգի զավակ ես: Անունդ կարող ա՛ մոռա-
նան, համա ազգությունդ հե՛շ չեն մոռանալ: Լավ գործիդ համար
կասեն «էն հայ տղեն սհենց-սհենց քաշություն արավ», վատի
համար՝ նմանապես...

— Գեներալ Բաղրամյանը քեզ օրինակ,— միջամտեց Աթա
ամին,— Շամխորում հունձ անելիս վնքան եմ տեսել նրա հո-
քը՝ հետը աղ ու հաց կերել: Թող ողորմածիկը գլուխը հիմա
բարձրացնի ու ասի՝ Իվանը մենակ իմ որդին ա: Կասեմ չէ՛,
սխալ ես, իմն էլ ա, Ուսեփ ախպերը՝ նմանապե՛ս, էն մեկելը՝
նմանապե՛ս... լավ տղին, քաջ տղին ո՞վ չի տեր կանգնիլ...
բայց դու խոսքդ ասա, Ուսեփ ախպեր...

Անտառապահը, որ խոսքն ընդհատած լսում էր Աթա ա-
մուն, այլեվա չկարողացավ շարունակել ասելիքը: Նրա ձեռքը
գողաց եվ բաժակի կարմիր գինուց մի քանի կաթիլ թափվեց
նրա մատների վրա: Սակայն ոչ ոք հաղորդակից չեղավ նրա
մտքերին:

— Դե, ո՞ղջ կացեք... — եզրափակեց Ուսեփն ու դատարկեց
ձեռքի բաժակը:



Վրա հասավ Զիվանի մեկնելու օրը: Հարուլը եռուղեռի մեջ
էր: Նա արդեն լծել էր կոլխոզի ֆուրգոնը, քաժ բերել Զիվանենց
դուռը, ուր հավաքվել էին ողջերթի եկած բազմաթիվ գյուղացի-
ներ: Հարեվաններից յուրաքանչյուրը նվեր ու ճամբապաշար էր
պատրաստել Զիվանի համար: Իսկ ճակատալինների հարազատ-
ները, Զիվանի համար բերած նվերների հետ միասին, մի մի
կապոց վէլ խնամքով սարքել էին իրենց ղինվորների համար:

— Ախր, ա՛յ մերա, ա՛յ քիրա, ա՛յ ջանս, տանելուն դեմ չեմ,
քայց ո՞րտեղ տեսնեմ, որտե՞ղ հանձնեմ նրանց,— համոզում,
հորդորում էր Զիվանը, սակայն՝ իզուր:

— Զանդ սաղ, չգտնես՝ քեզ հալալ ըլի,—միաբերան խընդ-
րում էին նրանք:

— Այ տա, որ ասում են՝ վերցրու, էլի...—միջամտում էին
մյուսները:

— Ախր ու՞ր տանեմ, ո՞ր մեկին գտնեմ...

— Վերցրու՛,— մտերմաբար սաստում էր Հաբուլը եվ Զի-
վանին չապասելով՝ ինքն էր վերցնում, դարսում ֆուրգոնի մեջ,—
թող գոնե սրտով թեթեւանան: Մեկ էլ ո՞վ գիտե, գուցե տասից
մեկին հանդիպեցիր... մեծ աշխարհք ա, պատահմունք ա, աս-
վիլ չի, հետո կհանդիպես ու կփոշմանես, որ չես վերցրել...

Ճակատայինների հարադատները ծանրոցների հետ նա-
մակներ էլ էին տալիս: Զիվանը սիրով վերցնում էր այդ նա-
մակները, հետո ուշադիր լսում նրանց բերանացի ապսպրանք-
ները:

Ողջերթի եկածների մեջ էին անտառապահ Ուսեփն ու Աթա
ամին, որոնք հեռու կանգնած ծխում էին ու զրուցում: Աթա ա-
մին ինչ-որ պատմություն էր անում առաջին աշխարհավեր պա-
տերազմից: Անտառապահը լսում էր, բայց բան չէր հասկա-
նում, որովհետեւ նա մտքով ուրիշ տեղ էր: Հարեվան տան կը-
տուրին կանգնած հարսների ու աղջիկների մեջ էր Սինամբուլն-
կերուհիների շարաճճի կատակներից ու ակնարկներից նա մերթ
ընդ մերթ ժպտում, կարմրատակում էր՝ իր գեղեցիկ գլուխը
թաքցնելով մոտը կանգնած հարսների ծոպավոր շալերի ետեվը:
Բայց վերջիններս դիտմամբ մի կողմ էին քաշվում, կամ ուղղա-
կի հրում, առաջ էին մղում ճակատ մեկնող զինվորի ջահել հարս-
նացուին եվ խորապես հրճվում էին նրա անմեղ շփոթմունքից:
Զիվանը, որ ինչքան էլ զբաղված լիներ, ինչքան էլ ձգտեր ան-
տարբեր ձեւանալ Սինամի հետ կատարվող այդ շարաճճի խա-
ղին, այնուամենայնիվ ներքուստ լցվում էր մի հաճելի ջերմու-
թյամբ:

«Ինչու՞ են ամաչացնում խեղճ աղջկան»,— մտածում էր նա
եվ մտերիմ կշտամբանքով գլուխն օրորում Սինամին անհան-
գըստացնող հարսների ու աղջիկների վրա: Մինչդեռ վերջիններս
ավելի թեւ առած՝ կրկին հրմշտում էին Սինամին եվ ձեռքի ու
գլխի շարժումներով զանազան նշաններ անում. «հետդ տար»,
կամ՝ «Սինամն էլ է ուզում գալ»: Նրանք քաշվում էին Աթա ա-
մուց եվ անտառապահից, թե չէ Սինամին հրելով ցած կբերեին:

տան կտուրից եւլ առաջ կմղեին մինչեւ Զիւլանը, որպեսզի ա-
կանատես լինեն երիտասարդ զույգի ջերմ հրաժեշտին:

Նրանք չգիտեին, որ Զիւլանն ու Սինամն իրենց հրաժեշտի
դգովանքներն արդեն ճաշակել են նախորդ երեկոյան՝ Սինամնց
փոքրիկ պարտեզում: Եւ եթե այժմ աղջիկն իր մետաքսե գլխա-
շորի զույգ ծայրերից բռնած՝ նրա եզրն առել էր շուրթերի ա-
րանքը, ապա դա ոչ թե անվայել ծիծաղը զսպելու համար էր, այլ
Զիւլանի կարոտակեզ համբույրների այրող հետքերն իր ընկերու-
հիներից ծածկելու:

Վերջապես Հաբուլը հայտնեց, որ մեկնելու ժամանակ էր
Հավաքված գյուղացիները հերթով սեղմեցին Զիւլանի ձեռքը, մը-
տերիմները ողջագուրվեցին նրա հետ, բարեմաղթություններ ա-
րին: Բոլորի դեմքին արտացոլվում էր մի ջերմ գոհունակություն,
ներքին բավականություն եւ սփոփանք:

Երբ հրաժեշտի հերթը Աթա ամուն հասավ, նա հողագործի
իր զույգ կոշտացած ձեռքերի մեջ առավ Զիւլանի ձեռքը, հայ-
րաբար համբուրեց նրա ճակատը եւ բարի երթ մաղթեց երի-
տասարդին.

— Դնա՛, բալա, գնա սկսածդ ավարտի, սաղ-սալամաթ ետ-
արի ու էսպես գեղովի քու կիսատ մնացած հարսանիքը կտո-
նենք, բա՛րով գնաս...

Շփոթված ու մտացրիվ էր միայն անտառապահը: Նա էլ
նույնն էր կամենում, ինչ որ Աթա ամին, ինչ մյուսները, բայց
այդ պահին նրա ողջ էութունը համակված էր նաեւ մի այլ
մտքով: Ախր ինչու՞ ժամանակին չհայտնեց, ինչու՞ սպասեց Զի-
ւլանի մեկնելու րոպեին: Այժմ ի՞նչ անի, հայտնի՞ այս բազ-
մության մեջ եւ ի՞նչ հայտնի, երբ բոլոր խոսքերն ասես ցըն-
դել են նրա ուղեղից եւ այդ հսկայատիպ մարդը, որ հավաքված
բազմության մեջ ասես Ծիրանաքարի անտառում աճած մի ջլա-
պինդ կաղնի լինի՝ կնճռոտ ու մտախոհ—մանկան պես շփոթ-
վել ու սառել է տեղում:

Երբ Զիւլանը մոտեցավ ու սեղմեց անտառապահի ձեռքը,
վերջինս կարկամեց ու ոչ մի խոսք չկարողանալով արտասանել,
փորձեց ժպտալ, բայց նրա դեմքի մկաններն անբնական ցընց-
վեցին եւ նրա ժպիտը դարձավ համրի ժպիտ: Շրջապատի ընդ-
հանուր եռուզեռի մեջ ծածկվեց ու կորավ այդ ամենը:

Զիւլանը շտապեց դեպի կանանց ու աղջիկների այն խում-

քը, որի մեջ էր Սինամը: Նա փութկոտ հրաժեշտ տվեց անխտիր բոլորին եւ, դարձյալ աղջիկների շարահանի ականակներից ժպտալով, ետ եկավ, մի ցատկոտով թռավ ֆուրգոնի վրա:

Հաքուլը մտրակեց ձիերին, եւ նրանք աղմուկով առաջ անցան: Տասնյակ ձեռքեր, գլխարկներ ու թաշկինակներ թափահարվեցին օդում. լսվեցին խնդազին բացականչություններ, որոնց Ջիվանը պատասխանեց զինվորական գլխարկն օդի մեջ թափահարելով: Ֆուրգոնը արագ իջավ ձորն ու մեկ էլ երեւաց դեպի Շուշանա հովիտը տանող շեկ ճանապարհի վրա՝ փոշու թանձր ամպ թողնելով իր ետեւից:

Հավաքված բազմությունը կամաց-կամաց ցրվեց, իսկ բոլորից ուշ գնաց անտառապահ Ուեփը:

Ոչ ոք չհասկացավ նրա տխրության պատճառը, ինչպես եւ ոչ ոք չհասկացավ նրա միտքը, երբ Ջիվանի գնալու հետեւյալ օրը անտառապահն իր մոտ կանչեց ուստա Փանոսին եւ, նրա հետ առաջին անգամ պայմանավորվելուց քսանհինգ տարի անց, առաջարկեց սկսել իր նոր տան կառուցումը:

Ուստան, որ անտառապահին հասակակից, բայց ճերմակած մարդ էր, թերահավատորեն նայեց Ուեփին, թեթեւակի ժպտաց ու հարցրեց.

— Խեղ ըլի, Ուեփ ախպեր, լէդ ի՞նչ անցավ մտքովդ...

Անտառապահն իսկույն չպատասխանեց նրան. ուստա Փանոսն զգաց, որ իր հարցը անհարմար էր, սակայն նրա ներքին հետաքրքրությունն այնքան ուժեղ էր, որ նա իր կորացած մեջքը մի քիչ ուղղելով, շարունակեց ներքեւից նայել անտառապահի խոփոռ դեմքին ու սպասել պատասխանի:

Ուեփը մի պահ իր մտքերի ետեւից ընկավ: Նա գլուխն առկամ շրջեց, նայեց դեպի հեռավոր անտառը, հետո դեպի Շուշանա հովիտը տանող շեկ ճանապարհն ու, կարծես ինքն իրեն՝ խոսեց.

— Աշխարհը մի դժվար գրքի պես ա, ուստա՛, անքննելի ա նրա սկիզբն ու վախճանը...

1944 թ.



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
1. Վերադարձած մանկություն	3
2. Կյանքի քառուղին	12
3. Յասամանի ծաղկեփունջը	22
4. Ուշացած արցունքներ	27
5. Պրիդոն Սավին	38
6. Ե Ր Գ Ը	44
7. Ծաղկած ալիքներ	51
8. Անթեղած կրակներ	56
9. Ծիրանաքարի անտառապահը	95

Պատ. խմբագիր՝ Հ. ԴՈՆՈՅԱՆ

ՈՒԷ՝ 02526, Պատկեր 3256, Տիրա՝ 4000, 8,7 տղ. մամուլ,
Ստորագրված է տպագրության 22 մայիսի 1946 թ.

«Զարյա Վաստակ»-ի՝ Ա. Ֆ. Մյանսկիյանի անվան տպարան, Ռուսթավելու
պող. 36, Թբիլիսի, 1946 թ.

11967

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



220029670

ԳԻՆՐ 7 Ռ.

II
29670